

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НЕПОМЯЩИХ Віталій Юрійович

УДК 904.4/5(477.41)“9/12”

ДИСЕРТАЦІЯ
БІЛГОРОД КИЇВСЬКИЙ
(X — перша половина XIII ст.)

07.00.04 – археологія
історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник Моця Олександр Петрович, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАНУ

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Непом'ящих В.Ю. Білгород Київський (X — перша половина XIII ст.). — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «археологія». — Інститут археології НАН України, Київ, 2017.

Дисертація присвячена комплексному вивченню історичного розвитку Білгорода Київського в X — першій половині XIII ст.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що уперше:

- створено узагальнюючий доробок джерельної бази, історії накопичення знань про давнє місто та виділено етапи археологічних досліджень;
- уточнено топографію Білгорода та проаналізовано оборонні укріплення й культові споруди, що слугували певними планіграфічними домінантами та містоутворюючими вузлами;
- з'ясовано питання виникнення Білгорода, а саме, що він виник одномоментно як невелике місто-фортеця, перетворене у результаті реформаторської діяльності Володимира Святославича в одне із великих міст Південної Русі;
- розроблено періодизацію етапів розвитку Білгорода та розглянуто динаміку його процесу росту;
- проаналізовано поховальні пам'ятки, розташовані не тільки на некрополі, але й на території літописного міста;
- охарактеризовано околицьні райони;
- систематизовано та досліджено житлові, ремісничі, господарські споруди та розроблено їхню хронологію;
- досліджено питання демографії;
- проаналізовано речовий комплекс, охарактеризовано сільськогосподарську діяльність і ремесла та промисли, якими займалися мешканці Білгорода.

Практичне значення полягає у розширенні сучасних наукових знань про історичний розвиток літописного Білгорода. Робота може бути використана для написання узагальнюючих наукових та науково-популярних праць з давньої історії та археології України, при підготовці лекційних курсів з урбаністичних процесів у медієвістиці, а також для укладання каталогів, спеціальних довідників та енциклопедій.

Джерельна база складається з писемних пам'яток давньоруського часу. Літописець десятки разів згадує про Білгород та пов'язані з ним ті чи інші історичні постаті, що фігурують у ході різноманітних подій.

Археологічні джерела найчисельніші за обсягом. Вони накопичені за більш ніж сто років досліджень Білгорода та зберігаються у фондосховищах Національного музею історії України, Інституту археології НАН України, кафедри археології та музеєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка, Національної історико-культурної пам'ятки-музею «Київська фортеця», фондах ІА РАН.

Названі вище складові джерельної бази доповнюють мініатюри Радзивілівського літопису, а також плани та карти міста.

Дослідники розглядали роль літописного граду у політичній та церковній історії, різноманітні питання історичного розвитку міста, побуту його мешканців тощо. Проте кожного з них цікавили окремі аспекти вивчення пам'ятки, а це, в свою чергу, спричинило формування тематично диференційованої історіографії. Тому було зібрано та систематизовано історіографію порушеної теми.

Історію археологічних досліджень було розпочато у кінці ХІХ ст. В.Б. Антановичем, а протягом ХХ ст. розкопки очолювались В.В. Хвойкою, Д.І. Бліфельдом, П.П. Єфіменком, В.Д. Дяденком, Б.О. Рибаківим, Г.Г. Мезенцевою, М.П. Кучерою, П.О. Раппопортом, С.О. Біляєвою, Р.В. Терпиловським, В.Д. Бараном, Г.М. Некрасовою. На початку 2000-х рр. археологічні розкопки пов'язані з охоронними дослідженнями території Білгорода, які проводились під керівництвом В.К. Козюби, співробітниками

органів охорони пам'яток культурної спадщини, а з 2006 р. продовжуються під керівництвом В.Ю. Непом'ящих.

Застосовані методи в роботі дослідження дали змогу прослідкувати історичні процеси, що мали вплив на долю міста.

Одне з основних завдань полягає у з'ясуванні часу утворення Білгорода Київського. Відповідь на це питання дають матеріали писемних пам'яток та археологічних досліджень. Історична доля міста пов'язана з ім'ям князя Володимира Святославича. До утворення Білгорода ця місцевість у VII—IX ст. була заселена представниками слов'янських племен. Втім місто не стало результатом їх безперервного існування та розвитку. Перша літописна згадка про Білгород та археологічний матеріал характеризує його як невелике місто, але цей період з огляду на друге повідомлення літопису був нетривалий. У результаті реформаторської політики Володимира Святославича відбулися закладини нових ліній захисних споруд розширеної території дитинця та посаду. Вали міста збудовано із застосуванням дерево-земляних конструкцій та сирцевої кладки. Територія граду збільшилася до 100 га. Розглянуто етимологію походження літописної назви Білгорода. Вона характеризує його як красиве укріплене поселення.

Подано характеристику оборонних укріплень та храмів. Останні відігравали роль містобудівних домінант. Проаналізовано результати археологічних досліджень валів. Визначено, що вони будувалися в окремі періоди розвитку Білгорода.

На території дитинця Білгорода Київського окреме місце посідають церкви та храми. Вони відіграють роль містобудівних домінант. За результатами археологічних досліджень з'ясовано, що в Білгороді перші церкви зводилися дерев'яні. А з кінця XII ст. кам'яні, про які згадують літописи. Кам'яним храмом Апостолів було започатковано новий архітектурний стиль на теренах Південної Русі. А знахідки “малого храму” підтверджують, що його споруджено із будівельних матеріалів вторинного використання. Втім він мав

багате оздоблення інтер'єру. Все це має важливе значення для розуміння міста як центру єпархії.

Планувальна структура Білгорода була уточнена завдяки результатам археологічних досліджень. Встановлено, що площа міста (100 га) з кінця X ст. не змінилась протягом майже трьох століть.

Розглянуто складові одиниці міста. Дитинець або «ранній дитинець» за Г.Г. Мезенцевою, у кінці X ст. мав форму неправильного в плані кола, площа якого складала 8,5 га. З південного боку його захищав вал. «Ранній дитинець» та посад, що прилягав до нього з південного боку, були об'єднані. Новоутворений дитинець Білгорода захищали зведені вали із сирцевою кладкою. Його площа вже становила 12,5 га. Зі сходу та півночі розташовувався укріплений посад, розміри якого дорівнювали 85 га. В кінці XI на початку XII ст. його було поділено поперечним валом. В результаті утворено південний посад у формі правильного в плані прямокутника площею 40 га та «окольний град» розміри якого сягнули 45 га. За валом південного посаду на відстані 20-25 м від нього розташовувався могильник.

Для розуміння особливостей динаміки та інтенсивності життя й господарської діяльності населення давньоруського міста важливе значення має стратиграфія пам'ятки. На основі виявленого археологічного матеріалу у культурному шарі пам'ятки, було розроблено чотири етапи розвитку давньоруського міста.

У результаті проведених археологічних досліджень прилеглої до міста території зібрано інформацію упорядкування та систематизація якої дозволяє характеризувати околишні райони Білгорода Київського. У результаті встановлено місце розташування та приблизна площа поселень, здійснено аналіз знайденого на поверхні ґрунту та у культурному шарі археологічного матеріалу.

На території літописного міста за період понад сто років виявлено та досліджено 82 будівлі давньоруського часу. Зокрема 51 житло та 31 споруду побутово-господарського та виробничого характеру.

Результати розкопок дозволяють стверджувати про розвиток у Білгороді гончарного виробництва, що представлене одинадцятьма горнами. Квартал гончарів на території південного посаду починає функціонувати в кінці XI — на початку XII ст. і безперервно діє до першої половини XIII ст.

У ході дослідження міста зафіксовано знахідки, що свідчать про розвиток залізоробної справи з кінця X — початку XI ст. до XI ст. Крім цього, на території посаду виявлені залишки споруд, де, очевидно, з кінця X на початку XI до XII ст. працювали ковалі.

Промислове харчове виробництво представляють розташовані на території дитинця поварні. Ці споруди створювалися з кінця XI ст. і функціонували впродовж тривалого часу до першої половини XIII ст.

Наявні дані дозволяють простежити динаміку заселення та забудови території Білгорода Київського. На рубежі X—XI ст. у першу чергу освоювалась територія посаду, де розвивалась металургійна справа та ковальство. З кінця XI ст. північна частина посаду спустошується. У результаті зростає населення південного посаду та, очевидно, дитинця і в такий спосіб зростає щільність забудови їх територій і спостерігаються зміни у планувальній структурі. В кінці XII — першій половині XIII ст. відбуваються загострення у внутрішній військово-політичній ситуації у Південній Русі, через що зменшується кількість населення посаду Білгорода та вкотре збільшується щільність забудови дитинця.

Проаналізовано результати досліджень могильника та поховань у межах міста. Зафіксовано випадки як християнської, так і язичницької обрядовості. Кремації зафіксовані у двох могилах. Очевидно, що вони належать до першого періоду існування Білгорода, коли християнство ще не було запроваджене на території давньоруської держави.

Простежені сезонні відхилення в орієнтації поховань дозволяють стверджувати, що смертність населення була підвищена в період з кінця весни до початку осені.

Систематизовано знахідки керамічних виробів, предметів з чорного та кольорового металів, скла, каменю, кістки. Вони виявлені у культурному шарі та в заповненні споруд та ям на території давньоруського міста й могильника Білгорода. Вони виступають у ролі хронологічного індикатора для датування того чи іншого об'єкту. А також характеризують види діяльності, мешканців давньоруського міста, серед яких було сільське господарство та ремесла – гончарне, ковальське, залізоробне, деревообробне, прядіння, а також промисли – рибальство та бортництво. Окрему групу речей представляють прикраси та елементи одягу. Крім цього, виділено предмети озброєння, елементи обладунку воїна та спорядження коня, побутові речі, знахідки християнського вірування та язичництва, матеріали, що свідчать про торгівлю та економічні зв'язки.

Ключові слова: Білгород, джерельна база, стратиграфія, дитинець, посад, вали, сирцева кладка, Володимир Святославич, єпископія, ремесла, житла, населення, сільське господарство.

Nepomyaschkh V.Y. Bilhorod Kyivsky (X — first half of the XIII centuries). – Qualifying scientific work on the manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (PhD) in speciality 07.00.04 "archaeology". – Institute of Archeology NAS of Ukraine, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the complex study of the historical development of Bilhorod Kyivsky in X — the first half of the XIII century.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time was:

1. created a summarised database of sources, the history of the accumulation of knowledge about the ancient city and marked the stages of archaeological research;
2. specified the topography of Bilhorod and analysed fortifications and religious buildings that served as planigraphical dominants and nodes of urban development;
3. ascertained the question of Bilhorod's origins, namely that the city appeared simultaneously as a small fortified town. As a result of reformative activity of Volodymyr Sviatoslavovych it was transformed in one of the major cities of South Rus;

4. developed a periodization of construction periods in Bilhorod and examined the dynamics of its development;
5. analysed funerary monuments that located not only in the necropolis but in the territory of the city;
6. characterised the surrounding areas;
7. systematised and explored habitable, handicraft, household buildings and developed their chronology;
8. studied the question of demography;
9. analysed material complex and described an agricultural activity, handicrafts and trades that had involved residents of Bilhorod.

The practical value consists in broadening of the modern scientific knowledge about the historical development of annalistic Bilhorod. Work can be used for writing of summarising scientific and popular scientific works on ancient history and archaeology of Ukraine, in the preparation of lecture courses from urbanism processes in medieval studies, but also for the conclusion of catalogues, special reference books and encyclopaedias.

A source base consists of annals of Rus' time. The chronicler mentioned Bilhorod and certain related historical figures that had appeared during various events for dozens of times.

Archaeological sources are the most numerous in volume. They've been accumulated for more than a hundred years of research of Bilhorod and stored in the repositories: National Museum of the Ukraine; Institute of Archeology NAS of Ukraine; Department of Archeology and Museology Taras Shevchenko National University of Kyiv; National Historical monument-museum "Kiev fortress"; Funds IA RAS.

The miniatures of The Radziwiłł Chronicle, as well as plans and maps of the city, complete all of the above-mentioned sources.

Researchers examined the role chronicle city in political and church history, various issues of the historical development of the city, its peoples' life and more. However, each of them interested in studying of certain aspects of the monument, and this, in turn, entailed forming of the thematically differentiated historiography. So were collected and systematised historiography of the mentioned subjects.

The history of archaeological research has begun in the late XIXth century by V.B. Antonovich and during the XXth century excavations led by: V.V. Khvoika, D.I. Blifeld, P.P. Yefimenko, V.D. Diadenko, B.O. Rybakov, H.H. Mezentseva, M.P. Kuchera, P.O. Rappoport, S.O. Biliaieva, R.V. Terpylovskiy, V.D. Baran, H.M. Nekrasova. In the early 2000s archaeological excavations associated with security research of the area of Bilhorod, conducted by employees of protection of cultural

heritage institutions, under the supervision of V.K. Koziuba, and now continue under the guidance of V.Y. Nepomyaschkh.

Methods applied in the study made it possible to trace the historical processes that have affected the town.

One of the main tasks is to ascertain the time of formation of Bilhorod Kyivsky. The answer is in the materials from written sources and archaeological studies. The historical fate of the city connected with the name of Prince Vladimir Sviatoslavich. Before the formation of Bilhorod in the VII—IX centuries this area was inhabited by the Slavic tribes. However, the city is not the result of their continued existence and development. The first chronicle mention of Bilhorod and archaeological materials describes it as a small town, but due to the second message from annals, this period was short. As a result of reform policies of Vladimir Sviatoslavich was held the foundation of new lines of fortifications. The city rollers were built using wood and earth structures and adobe masonry. The territory of the citadel and the posad has increased, and the total area of the city was 100 hectares. Was considered the etymology of the origin of the chronicle name Bilhorod. It describes the city as a beautiful fortified settlement.

The characteristic of fortifications and churches mentioned. The last had the role of urban-planning dominants. Were analysed the results of archaeological studies of rollers and determined that they were built in certain periods of Bilhorod's development.

In the citadel Bilhorod Kievsky special place occupied churches and temples. They had the role of urban-planning dominants. According to the results of archaeological studies was found that first churches in Bilhorod were wooden and since the end of the XIIth century in chronicles mentioned that they were made of stone. Stone Temple of Apostles launched a new architecture style on the territory of Southern Rus. A finding of «small church» confirms that it constructed with recycled building materials. Nevertheless, it had a rich interior decoration. This is important for understanding the cultural and religious character of the city.

Bilhorod planning structure through archaeological research was specified. It was established that since the end of the Xth century total area of the city was 100 hectares and has not changed for almost three centuries.

The components of the city were studied. Citadel or "early citadel" after H.H. Mezentseva at the end of the Xth century had the shape of an irregular circle in the plan and an area of 8.5 hectares. On the southern side the citadel was defended with a roller. "Early citadel" was combined with the posad adjacent to the southern side. Newly built citadel of Bilhorod was protected with rollers made of adobe masonry, and its area reached 12.5 hectares. To the east and north was located fortified posad with an area of 85 hectares. At the end of XI — early XIIth century it

was divided with a transverse roller. Establishing of a southern posad in shape of correct rectangular with an area of 40 hectares and "roundabout city" which had the size of 45 hectares became a result. In a distance of 20–25 meters behind the southern roller of the posad was located a cemetery.

The stratigraphy of the monument has an important value so we could understand the dynamics features and intensity of life and economic activity of the population of ancient cities. Based on archaeological materials discovered in the archaeological layer were marked four stages of the ancient city's development.

As a result of archaeological research, the organisation and systematisation of surrounding territory of the city were defined. That allows characterising the neighbouring areas of Bilhorod Kyivsky. Consequently, were set a location and approximate area of settlements and analysed the archaeological material that was found in the ground and in the archaeological layer.

During more than a century on a territory of the chronicle city was discovered and studied 85 buildings of Rus' times. In particular, 54 dwellings and 31 household and manufacturing buildings were found.

The excavation results suggest that development of pottery in Bilhorod is represented with eleven furnaces. Potters' block in the Southern posad began to function at the end of XI - in the beginning of XIIth century and worked continuously till the first half of the XIIIth century.

During the study of the city were found pieces of evidence indicating the development of ironmaking in late X — early XIth century. Furthermore, on the territory of posad found the remains of buildings, where, obviously, from the end of Xth to the beginning of XIIth century blacksmiths worked.

Industrial food production presented with cook-houses located on the territory of posad. These structures were formed from the late XIth century and functioned till the first half of the XIIIth century.

Available data allow tracing the dynamics of settlement and construction of the territory of Bilhorod Kyivsky. At the edge of the X - XIth centuries, first of all, developed the territory of posad where ironmaking and blacksmithing were developing. Since the end of XIth century the northern part of posad became desolate. Correspondingly, growth the population of southern posad and, apparently, the citadel. Thus increases the building density of their territories and observed changes in the planning structure. At the end of XII — early XIIIth century exacerbations occur inside the military-political situation in Southern Rus. Subsequently, reduces the population Bilhorod's posad and once again increased building density in a citadel.

The results of burial ground and burials studying in the city. Reported cases of both Christian and heathen rituals. In two graves were found cremations. Obviously,

they belong to the first period of the Bilhorod's existence, when Christianity had not yet been introduced in the territory of the Rus' state.

The seasonal variation in the orientation of burials suggests that mortality increased in the period from late spring to early fall.

Systematised findings of pottery, ferrous and nonferrous metals, glass, stone and bone. They were found in the archaeological layer and in filling of buildings and pits on the territory of city and burial ground of Bilhorod. They act as a chronological indicator for the dating of objects. They also describe the activities of the inhabitants of Rus' city among them agriculture and crafts: pottery, blacksmithing, ironmaking, woodworking, spinning, and manufacturing: fishing and beekeeping. Jewellery and costume elements are a separate group of items. Additionally, marked out items of weapons, armour elements, warrior and horse equipment; household items; Christian beliefs and heathen objects; material evidence of trade and economic ties.

Keywords: Bilhorod, source base, stratigraphy, citadel, posad, rollers, adobe masonry, Vladimir Svyatoslavovitch, bishopric, handicrafts, housing, population, agriculture.

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземні публікації:

1. Непомящих В.Ю. Порівняльна характеристика конструкцій оборонних укріплень Переяславля Руського та Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Наукові записки з української історії, 18. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 61–67.

2. Непомящих В.Ю. Вивчення історії дослідження Білгорода Київського. / В.Ю. Непомящих // Археологія та давня історія України, № 1. (Проблеми давньоруської та середньовічної археології). – 2010. – С. 144–151.

3. Непомящих В.Ю. О некоторых особенностях оборонительных конструкций Белгорода Киевского и Переяслава Русского / В.Ю. Непомящих // Восточноевропейский средневековый город в контексте этнокультурных, политических и поселенческих структур. – Рязань, 2012. – С. 196–200.

4. Непомящих В.Ю. Палеоботанічні знахідки з Білгорода Київського (за результатами археологічних досліджень 1972 та 1976 рр.) / В.Ю. Непомящих,

Г.О. Пашкевич // Середньовічні міста Полісся. Археологія і давня історія України. Вип. 11. Київ. 2013. – С. 127–133.

5. Непомящих В.Ю. Нові дані про оборонні споруди Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – К.: «Стародавній Світ», 2014. – С. 424–438.

6. Непомящих В.Ю. Вивчення та датування культурних нашарувань Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. Археологія і давня історія України № 4 (21). – Київ, 2016. – С. 93–103.

7. Непомящих В.Ю. Білгород Київський: питання виникнення / В.Ю. Непомящих // Емінак: науковий щоквартальник. – 2017. – № 1 (17) (січень-березень). – Т. 1. – С. 5–11.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

8. Непомящих В.Ю. Історія археологічних досліджень Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей Третьої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 15-17 квітня 2005 р.), – 2005 – С. 110–112. Чернігів.

9. Непомящих В.Ю. Білгород Київський: питання історіографії / В.Ю. Непомящих // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ-Фастів, 2005. – с. 314–319.

10. Непомящих В.Ю. До питання про історичну топографію Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. VI Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. – Чернігів, 2007. – С. 130–133.

11. Непомящих В.Ю. Житлобудування Білгорода Київського за результатами археологічних досліджень / В.Ю. Непомящих // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради, II. – Коростень, 2008. – С. 41–54.

12. Непомящих В.Ю. Керамічний комплекс трипільської культури з городища с. Білогородка. / В.Ю. Непомящих, О.С. Кириленко // Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів. Аспірантів та молодих учених. «Археологія: спадок віків». – Біла-Церква, 2011. – С. 73–7.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ	22
1.1. Характеристика джерельної бази	22
1.1.1. Писемні джерела	22
1.1.2. Археологічні джерела	26
1.1.3. Інші джерела	28
1.2. Формування знань про Білгород	31
1.2.1. Історія накопичення знань про давнє місто	31
1.2.2. Археологічні дослідження та їх результати	42
1.3. Методика досліджень	51
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ	54
2.1. Утворення Білгорода	54
2.2. Фортифікація та культові споруди	65
2.3. Структура території	87
2.4. Стратиграфія і планіграфія	94
2.5. Околишні райони	102
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ ТА ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ	106
3.1. Споруди: житлові, ремісничі, промислові, господарські	107
3.1.1. Житлові	107
3.1.2. Ремісничі	112
3.1.3. Промислові	119
3.1.4. Господарсько-побутові	122
3.2. Планувальна структура	127
3.3. Поховальні пам'ятки	133

РОЗДІЛ 4. РЕЧОВИЙ КОМПЛЕКС	143
4.1. Керамічні вироби	143
4.2. Сільськогосподарські, ремісничі та промислові знаряддя	156
4.3. Універсальний інвентар	159
4.4. Предмети озброєння, воїнського обладунку та спорядження коня	162
4.5. Побутові речі	164
4.6. Прикраси та елементи одягу	167
4.7. Предмети християнського вірування та язичницьких культів	170
4.8. Торгівля та економічні зв'язки	171
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
Неопубліковані джерела	187
Опубліковані джерела	190
Література	191
ДОДАТКИ	207
Додаток А Білгород у повідомленнях писемних джерел	207
Додаток Б Загальні відомості про археологічні дослідження у Білгороді Київському (1877—2013 рр.).	211
Додаток В Каталог поховань могильника Білгорода Київського кінця X—XI ст. (1974—1976 рр.)	214
Додаток Г Білгород у зображальних джерелах	217
Додаток Д Ілюстрації	220

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО – Археологические открытия

АП – Археологічні пам'ятки УРСР

ВАНУ – Вісник Академії Наук УРСР

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

СА – Советская археология

ЧИОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора Летописца

ВСТУП

Білгород Київський – один із провідних центрів Південної Русі, що помітно виділяється серед інших, передусім кількістю літописних згадок, де місто фігурує. Втім таке часте згадування не є дивним з огляду на роль Білгорода як опорного пункту на південно-західних підступах до Києва.

Осередок, розвиток якого був прискорений містобудівною політикою Володимира Святославича, еволюціонує і в подальшому функціонує протягом двох з половиною століть. Збільшуються його населення та територія. Змінюється адміністративно-політичний статус: місто стає удільним центром. Заснування ж єпископської кафедри позначилося на архітектурному убранстві, дитинець якого прикрашали дерев'яні та муровані храми.

Археологічні дослідження пам'ятки тривають понад сто років. За цей період часу здобуто чималу кількість археологічного матеріалу, результати аналізу якого вагомо доповнили відомості писемних джерел.

У результаті дослідження міста охарактеризовані в коротких повідомленнях, спеціальних розробках, присвячених археології та давній історії України. Слід зазначити, що увага науковців була зосереджена насамперед на військово-політичному аспекті функціонування Білгорода, а інші сторони міського життя розглядалися побіжно, та лише у поодиноких роботах цю фрагментарність уваги дослідники намагалися виправити.

Докорінним чином змінити ситуацію мали б систематичні розкопки пам'ятки, що тривали протягом 1966—1976, як і 1982, 1983 та 1991 рр. Однак матеріали досліджень 1960—80-х рр. були опрацьовані та опубліковані лише частково, а відомості про розкопки 1991 р. й дотепер не оформлені навіть на рівні звітної документації. Тож Білгород, попри постійну дослідницьку увагу, так і не став предметом окремого історико-археологічного дослідження, у якому була б наведена цілісна картина щодо історії виникнення міста, характеристики його топографії та фортифікації, аналіз житлових, виробничих комплексів та планіграфія.

Окремими проблемами сучасного стану дослідження пам'ятки є відсутність докладної характеристики наявних колекцій археологічного матеріалу з неї, а також тематична диспропорція історіографії, що зосереджена насамперед на військово-політичних аспектах історії Білгорода і дуже фрагментарно розкриває інші аспекти міського життя. Все це визначає **актуальність теми** роботи що до вирішення згаданих проблем саме у формі монографічного історико-археологічного дослідження, що підбиває підсумки понад сторічного періоду наукового дослідження Білгорода Київського.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Роботу виконано в рамках планової теми Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: археологічна карта південноруських земель IX—XIII ст.» (2012—2016 рр.) державний номер реєстрації 0112U001423.

Мета дослідження полягає у висвітленні процесу утворення Білгорода та основних етапів його розвитку, що базується на розгорнутому комплексному аналізі всіх наявних на сьогодні джерел.

Для досягнення мети визначено основні **завдання**:

- узагальнити й систематизувати джерела та історію накопичення знань про давнє місто;
- з'ясувати час формування Білгорода Київського як урбаністичного осередку, проаналізувати динаміку розвитку історичної топографії міста та його укріплень;
- розкрити специфіку стратиграфії та планіграфії пам'ятки;
- охарактеризувати сучасний стан археологічного вивчення околиць районів Білгорода протягом давньоруського періоду;
- диференціювати функціональні групи споруд пам'ятки;
- охарактеризувати розвиток планувальної структури міста в контексті динаміки демографічної структури його населення;
- проаналізувати поховальні пам'ятки Білгорода Київського;

— надати характеристику речового комплексу.

Об’єктом дослідження є історія розвитку Білгорода Київського як військово-політичного, соціально-економічного та церковного осередку Південної Русі.

Предметом дослідження виступає комплекс відомих на сьогодні археологічних залишків давньоруського періоду з території Білгорода Київського та його найближчих околиць.

Територіальні межі дослідження визначаються розумінням Білгорода Київського як давньоруського урбаністичного осередку, що, окрім власне міста, яке складається з дитинця, посаду та некрополя, включає також структурно підпорядковані йому синхронні пам’ятки найближчих околиць.

Хронологічні рамки роботи визначаються X — першою половиною XIII ст., від часу утворення Білгорода Київського як міста до припинення його безперервного функціонування через Батієву навалу та завоювання Київської Русі.

Джерельну базу дослідження складають колекції археологічних матеріалів, видобутих за весь період цілеспрямованих археологічних робіт на пам’ятці, що зберігаються у фондосховищах різних установ, а також дотична до зазначених археологічних робіт польова та звітна документація, яка збереглася натеper в архівах. Згадані документи щодо розкопок у с. Білогородка під керівництвом В.Б. Антоновича, В.В. Хвойка, Д.І. Бліфельда, В.Д. Дяденка, Б.О. Рибаківа, М.П. Кучери, С.О. Беляєвої, Г.Г. Мезенцевої, Є.А. Ліньової, В.К. Козюби здебільшого не опубліковані. Певним доповненням до цього масиву матеріалів є публікації кінця XIX — початку XX ст., а також статті, що належать в переважну більшість авторам розкопок пам’ятки у другій половині XX ст. Комплексність пропонованого дослідження також спонукала до використання відомостей писемних джерел щодо історії Білгорода Київського, а також залучення картографічних та зображальних джерел.

Методологічна основа ґрунтується на базовому принципі історизму у вирішенні всіх поставлених завдань у зв’язку з загальною історією Білгорода.

Використано системний метод для вивчення та аналізу історії археологічних досліджень та історіографії порушеного питання. Для систематизації, опрацювання археологічного матеріалу, демографії та деяких інших завдань застосовано статистичний, формально-типологічний та метод моделювання. Для встановлення спільних та особливих рис у питаннях вивчення фортифікації, матеріальної культури, монументальної архітектури використано порівняльний метод. Крім цього, для висвітлення питань динаміки розвитку міста залучено історико-топографічний метод. Задля дослідження та розробки хронології розвитку міста застосовано стратиграфічний метод.

Наукова новизна полягає у тому, що в роботі вперше:

- предметно окреслений сучасний стан джерельної бази, історії накопичення знань про давнє місто та виділено етапи археологічних досліджень;
- поточнено топографію Білгорода та проаналізовано особливості фортифікаційних та культових споруд, що були структуроутворюючими, планувальними домінантами міста;
- на конкретному матеріалі доведено, що Білгород виникає одномоментно, як невелике місто-фортеця та достатньо швидко перетворюється на одне з великих міст Південної Русі;
- розгляд динаміки розвитку забудови Білгорода дозволив виокремити кілька періодів розбудови міста;
- проаналізовано поховальні пам'ятки, розташовані на некрополі й на території літописного міста;
- охарактеризовано околицьні райони;
- систематизовано відомості про житлові, ремісничі, господарські споруди та розроблено їх хронологію;
- досліджено питання демографії населення Білгорода;
- проаналізовано речовий комплекс, охарактеризовано сільськогосподарську діяльність, ремесла й промисли, якими займалися мешканці Білгорода.

Практичне значення полягає у розширенні сучасних наукових знань про історичний розвиток літописного Білгорода. Робота може бути використана для написання узагальнюючих наукових та науково-популярних праць з давньої історії та археології України, при підготовці лекційних курсів з урбаністичних процесів у медієвістиці, а також для укладання каталогів, спеціальних довідників та енциклопедій.

Особистий внесок дисертанта полягає у введенні до наукового обігу низки матеріалів, здобутих попередніми дослідниками пам'ятки, що протягом останніх 30-40 років залишалися не оприлюдненими. Здобувачем здійснено збір, систематизацію та аналіз архівних даних. Найбільш атрактивні та частково масові археологічні знахідки представлено в ілюстративному матеріалі в авторському виконанні. Автор провів власні археологічні дослідження. У результаті було здобуто важливі дані, що доповнили знання про Білгород Київський.

Апробація результатів дослідження. Здійснено у формі доповідей на міжнародних конференціях у Фастові (2005), Києві (2006), Чернігові (2007), Коростені (2008, 2010, 2016), Олевську (2013), Вишгороді (2015).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 12 статей, з яких 5 у фахових наукових виданнях, дві праці у закордонних виданнях, 5 – у збірках статей та матеріалах конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається із анотації (14 стор.), списку скорочень (1 стор.), вступу, чотирьох розділів, висновків (загалом 170 стор.), списку використаних джерел (30 позицій архівних матеріалів, 16 позицій опублікованих джерел, 188 позицій літератури), п'яти додатків (Додатку А (4 стор. таблиць), Додатку Б (3 стор. таблиць) Додатку В (3 стор. таблиць), Додатку Г (3 стор. таблиць), Додатку Д (107 стор. альбом ілюстрацій). Загальний обсяг рукопису становить 327 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Характеристика джерельної бази

Історичне минуле Білгорода складається з низки важливих подій. Вони задокументовані у писемних джерелах давньоруського часу. Їх суттєво доповнюють результати археологічних розкопок, які представлено чисельними предметами матеріальної культури та відомостями про археологічні рештки споруд міста. Згадані категорії джерел суттєво доповнюють плани міста та карти місцевості навколо нього.

Кожне джерело містить інформацію, яка дає змогу прослідкувати історію становлення та розвитку Білгорода, процеси, які відбувалися протягом його існування. Розглянемо детально кожную категорію з названих джерел.

1.1.1. Писемні джерела

Свідчення про середньовічну історію давньоруського центру представлені у літописах. Як зазначав Б.О. Рибаків, жодне місто поблизу Києва не користувалося такою популярністю у літописців, як Білгород [Рыбаков, 1963, с. 188]. Однак комплексного аналізу писемних джерел та їх інтерпретації донині не зроблено. Найбільш інформативними для дослідження Білгорода є «Повість временних літ», Іпатіївський, Лаврентіївський, Воскресенський, Софійський, а також їх доповнюють події, що згадуються у Никонівському, Патріаршому та Новгородському літописах (Додаток А, Таблиця № 1).

Ранній період історії Білгорода представлений у шести статтях під 980, 991, 992, 996, 997, 1004 рр. [ПВЛ, 1950, с. 57, 83, 87–88; Лаврентьевская, 1846, с. 34, 52, 54–55; Ипатьевская, 1843, с. 259, 260; Воскресенская, 1856, с. 294, 314, 316–317; Софийская, 1851, с. 112, 123–124; Никоновская, 1862, с. 65, 66; Патриаршая, 1862, с. 68]. Усі вони пов'язані із постаттю князя Володимира

Святославича. Перша згадка про місто належить до язичницького періоду. На думку Є.Є. Голубинського, сам Білгород був одним із головних обійсть Володимира, де він тримав 300 «наложниц». Після прийняття християнства у Білгороді було призначено єпископа Микиту. Він був вікарієм митрополита, який знаходився у Переяславі. Таким чином, Володимир Святославич мав архієрея при своєму дворі. Цей єпископ міг у разі потреби служити в Києві [Голубинский, 1901, с. 668]. Зважаючи на кількість літописних статей, де згадується Білгород та їх деталізацію Б.О.Рибаков висловив думку, що авторство Київського літописання в кінці X ст. належить очільнику білгородської єпископської кафедри [Рыбаков, 1963, с. 190–191]. Проте ця теза, на думку П.П. Толочка, не має достатнього обґрунтування, тож без особливих застережень центром літописання варто вважати Київ [Толочко, 2003, с. 28–30].

Зі сторінок літописів дізнаємося про білгородських священнослужителів та єпископів. Імена останніх згадуються під час різних подій. Микита, найперший, поставлений Володимиром. Під 1072 р. згадується Стефан. Під 1089 р. повідомляється про Луку, дату його смерті зафіксовано у написі на стіні храму Софії Київської. Єпископом було призначено під 1113 р. Микиту, вдруге про нього згадується під 1115 р. У 1147 і 1148 рр. повідомляється про Феодора, після нього один одного змінювали Діонісій, Іоан, Кіріней. Єпископом був поставлений Максим під 1187 р., який помер у 1190 р. Його наступником став Адріан, ігумен Видубицького монастиря, призначений в тому ж 1190 р. та згадуваний у 1197 р. Іпатіївський літопис називає Білгородським та Юр'ївським єпископом Адріана, (очевидно, він керував обома єпархіями). Остання відома згадка про єпархію Білгородську відноситься до 1231 р. [Голубинский, 1901, с. 668].

Писемні джерела також містять повідомлення про храми Білгороду. Дерев'яні церкви у 992, 1141, 1187 рр., а про будівництво кам'яної церкви повідомляється під 1197 р. [ПВЛ, 1950, с. 137, 197, 199; Ипатьевская, 1846, с. 19, 62, 152; Никоновская, 1862, с. 65, 66].

Найчастіше Білгород фігурує у літописах як арена військових конфліктів під час князівських міжусобиць. Повідомлення під 1069 р. пов'язане з іменем київського князя Всеслава. Він стояв поблизу Білгорода зі своїм військом, щоб зустрітися з силами Ізяслава та польського короля Болеслава. Проте, коли настала ніч, він потайки втік із Білгорода до Полоцька [ПВЛ, 1950, с. 115; Лаврентьевская, 1846, с. 74; Ипатьевская, 1843, с. 271; Воскресенская, 1856, с. 337; Софийская, 1851, с. 142]. Цей сюжет описаний невідомим автором у «Слові о полку Ігоревім»: “Скочи от них лютим звірем в полночи із Білаграда, обісися сині мьглі” [Слово, 2003, с. 125].

Під 1097 р. після з'їзду князів у Любечі повідомляється про осліплення теребовльського князя Василька Ростиславича у Білгороді. Літописець називає його «градом малым», розташованим за 10 верст від Києва [ПВЛ, 1950, с. 173; Лаврентьевская, 1846, с. 110–111; Воскресенская, 1856, с. 13; Софийская, 1851, с. 152].

Володимир Мономах під 1117 р. садить у Білгороді князем свого сина Мстислава. Таким чином, він має підтримку і готує свого спадкоємця до великокнязівського столу [ПВЛ, 1950, с. 201; Ипатьевская, 1846, с. 291; Воскресенская, 1856, с. 24].

До середини XII ст. нащадки Мономаха створили на території Київської землі самостійні князівства [Рапов, 1977, с. 156]. З середини XII ст. літописи повідомляють про білгородських князів. Тобто Білгород перетворюється на удільний центр. За владу в ньому постійно точилась боротьба між двома князівськими династичними гілками – Мономаховичами та Ольговичами.

Серед нащадків роду Мономаха у літописі повідомляється, що під 1149 р. князем у Білгороді був Борис Юрійович, син Юрія Довгорукого [Ипатьевская, 1962, стб. 384]. Проте довго він не протримався, і його місце у 1150 р. зайняв інший онук Мономаха Володимир Андрійович [Ипатьевская, 1962, стб. 417].

Під 1163 р. Іпатіївський літопис повідомляє про створення миру між князями Мстиславом Ізяславичем та Ростиславом. У результаті Мстиславу було повернено Білгород та інші міста [Ипатьевская, 1962, стб. 521].

Під 1173 р. Рюрик Ростиславич онук Мстислава Великого «затворився у Білгороді» від військ Андрія Боголюбського. До складу володінь Мстислава входили Білгородська та Овруцька волості [Ипатьевская, 1962, стб. 616]. Під 1181 р. Рюрик захопив владу у Києві, але був вигнаний чернігівським князем Святославом Всеволодичем та залишився в «Русской земле». До складу його володінь входили Білгород, Вишгород, Овруч [Ипатьевская, 1962, стб. 621, 624].

Мстислав Ростиславич Хоробрий під 1163 р. отримав Білгородську волость від батька Ростислава Мстиславича. У 1177—1178 рр. він мав наділ у Київській землі, на думку О.М. Рапова, це був Білгород [Рапов, 1977, с. 163].

Під 1189 р. у Лаврентіївському літописі згадується Ростислав Рюрикович син Рюрика Ростиславича, як володар Білгорода, а під 1195 р. він названий знову білгородським князем [Лаврентьевская, стб. 407; Ипатьевская, 1962, стб. 682].

Мстислав Романович Старий син Романа Ростиславича сидів у Білгороді у 1206р., звідси його вигнав Всеволод Чермний [Ипатьевская, 1843, с. 330; Воскресенская, 1856, с. 113–114].

Діяльність Ольговичів припадає на перехідний період в історії Русі. Так як давньоруське князівство роздіблюється на самостійні території [Рапов, 1977, с. 100]. Білгородом володіли чернігівські князі, представники династичної гілки Рюриковичів.

Під 1141 р. онук князя Ярослава Мудрого Всеволод Ольгович отримав Білгород від брата Святослава [Ипатьевская, 1843, с. 296]. Син Всеволода Ольговича, Святослав Всеволодич, під 1176 р. віддав Білгород Рюрику Ростиславичу. Втім під 1180 р. без успішно намагався вигнати Ростиславича. У Воскресенському літописі під 1205 р. повідомляється, що Рюрик віддав Білгород Ольговичам, а ті садять у ньому свого брата Гліба Святославича [Воскресенская, 1856, с. 112].

Чернігівські князі з середини XII ст. володіли важливими містами, поміж них був Білгород, у Київській землі та вели за них боротьбу із Ростиславичами.

З писемних джерел відомо про дитинець, віче, тисяцького, городян (Додаток А, Таблиця № 1). Також відомо про митника та міст який він переметав через р. Ірпінь, під час військової загрози у 1151 р. Зі сторінок літопису відомо про острог та великий бір поблизу Білгорода.

Таким чином, писемні джерела містять важливу інформацію про історію міста. Детальний зміст перших повідомлень свідчить, що Білгород був важливим від моменту свого виникнення. Найбільша кількість згадок належить до XII ст. Вони повідомляють про князів, що володіли Білгородом, розповідають про білгородських єпископів та їхню участь у певних важливих церковних заходах, а також будівництво храмів у місті. В описах перебігу політичних подій, що відбувалися навколо Білгорода, наведено важливу інформацію щодо соціальної структури населення, військової хитрості, оборонних укріплень, особливостей місцевості.

1.1.2. Археологічні джерела

Найбільша за обсягом друга група джерельної бази даної роботи. Це археологічні джерела, левову частку яких складає комплекс рухомих артефактів, накопичених за понад сто років цілеспрямованих археологічних досліджень Білгорода. Атрактивні та унікальні речі представлені у вітринах експозицій в Національному музеї історії України, Археологічного музею Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та Національної історико-культурної пам'ятки-музею «Київська фортеця».

Основну частину матеріалу складають масові знахідки, представлені ліпним та гончарним посудом, а також виробів із глини, каменю, скла, металу, кістки.

Археологічний матеріал періоду Київської Русі репрезентовано цілими формами та розвалами посудин, а також численними фрагментами вінець, стінок, донець керамічного посуду. Серед інших виробів з глини цілі форми або фрагментами плиток різних форм і розмірів з поливою (моно-, поліхромною), дитячі іграшки, плінфа та сирцева цегла.

Вироби із каменю представлені фрагментами плит, зроблених з пірофілітового сланцю, з підлоги храмів. З цього самого матеріалу, а також інших порід каменю виготовлені жорна (представлені здебільшого у фрагментах). Представницькою є колекція пірофілітових пряслиць (цілих та фрагментованих) та точильних брусків, що виготовлялися з різних порід пісковиків.

У меншій кількості порівняно із вищеназваними групами знахідок представлені вироби зі скла, прикраси (намистини, браслети, персні і каблучки), а також посуд та віконниці.

Вироби з чорного металу представляють різні сфери діяльності людини в давньоруський час. Зокрема це предмети домашнього та повсякденного вжитку, знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброя.

Знахідки із кольорового металу репрезентовані в невеликій кількості, це свинець від крівлі дахів церков, прикраси, поясний набір, предмети вірування.

Знайдено небагато речей, виготовлених із кістки та рогу, вони застосовувалися в побутовому житті, промислах та ремеслах, для кінського спорядження, язичницького культу тощо.

Детальна характеристика та розгляд всього масиву названих археологічних знахідок буде зроблено в окремо відведеному розділі.

Археологічні колекції, що представлені матеріалами, знайденими під час розкопок 1909—1911 та 1914 рр. досліджень В.В. Хвойки, зберігаються у фондах Національного музею історії України.

Артефакти, знайдені під час розвідкових досліджень пам'ятки Д.І. Бліфельдом та В.Д. Дяденком, зберігаються у фондах Інституту археології НАН України.

У фондах Археологічного музею Київського Національного університету імені Тараса Шевченка зберігається археологічна колекція з розкопок Білгорода в 1966—1976 рр. під керівництвом професора Г.Г. Мезенцевої. Тут також знаходиться матеріал з розкопок у 1982, 1983 та 1991 рр., якими керувала Є.А. Ліньова. Невелика кількість (142 предмети) з колекцій розкопок

Г.Г. Мезенцевої зберігається у фондах (більша частина в експозиції) Національної історико-культурної пам'ятки-музею “Київська фортеця”. Доповнюють цю групу джерел матеріали, виявлені дисертантом під час розкопок Білгорода у 2007—2009, 2013 рр.

Археологічні матеріали, здобуті в результаті проведених досліджень на території дитинця Білгорода під керівництвом академіка Б.О. Рибаківа у 1968, 1969 рр., зберігаються у фондах ІА РАН, а звіти про розкопки у науковому архіві ІА НАНУ.

До цієї групи джерел належить також польова та звітна документація (креслення, польові щоденники, звіти), що містить всю основну інформацію щодо ходу та основних результатів археологічних робіт на пам'ятці. Саме ця підгрупа археологічних джерел часто дозволяє більш адекватно з'ясувати певні деталі, що не були належним чином висвітлені в публікаціях авторів розкопок, насамперед щодо устрою житлових та господарських споруд, а також храмів, фундаменти яких виявлялися під час розкопок. Польова та звітна документація також є базовим джерелом для вивчення стратиграфічних та планіграфічних особливостей пам'ятки, вивчення яких є підставою для відтворення розвитку планувальної структури міста та функціонування окремих його ділянок.

На окрему увагу заслуговують оборонні споруди, що, без жодного перебільшення, залишаються унікальною пам'яткою військової архітектури давньоруського часу. Для аналізу цих споруд, а надто їхніх ділянок, що не збереглися натеper, археологічна документація також має непересічне значення.

1.1.3. Інші джерела

До цієї групи джерел належать карти Білгорода та його околиць, а також відомості мандрівників.

У XV ст. венеціанський дипломат Амброджо Контаріні відвідав українські землі. З його записок відомо, що він 30 березня 1473 р. «зупинявся на ніч у

королівському палаці Білогородки, де знаходився білий замок» [Контарини, 1836, с. 20–21].

Білгород було відмічено на карті Гійома Левасара де Боплана. Працю дослідника-картографа переклав В.І. Ляскоронський. Він зазначав, що це одна з точних і найкращих за своєю правильністю та ретельністю виконання карт середнього Придніпров'я першої половини XVII ст. [Ляскоронський, 1901, с. 21, 29.].

У середині XIX ст. І. Фундуклей дав короткий опис містечка Білгорода із невеликою історичною довідкою. Він зазначав, що місто було «кам'яним», а також наводить цікаву інформацію про навколишні пункти, що розташовані в околицях Білгорода. Містечко позначене на карті І. Фундуклея «№ 24», де воно фігурує в ролі митниці, розташованої на колишньому кордоні між Польщею та Київським намісництвом Російської імперії [Фундуклей, 1847, с. 21-25].

З початком перших систематичних археологічних досліджень Білгорода 1909 р. під керівництвом В.В. Хвойка були залучені військові топографи, зокрема Б.С. Стеллецький та надісланий генерал-лейтенантом Холостовим інженер М.І. Кобзіков. Він зняв два топографічні плани міста та один розрізу валу. План креслення Білгорода було знято капітаном Колядо, а опубліковано під редакцією Б.С. Стеллецького [Стеллецький, 1909]. Власне, він зробив опис зовнішнього вигляду оборонних споруд, а також навколишньої місцевості. До другої половини 60-х років XX ст. цим планом користувалися всі дослідники, що займалися вивченням пам'ятки. Ситуаційний план Білгорода було знято М.П. Кучерою 1973 р. під час проведення археологічної розвідки на території пам'ятки [Кучера, 1973, с. 1–4]. А також дослідник дав опис топографії пам'ятки, де зробив кілька цінних зауважень щодо ландшафту дитинця та розмірів площі міста.

Новий топографічний план Білгорода було знято інженером-топографом Ю.С. Каменцовим під час археологічних досліджень Г.Г. Мезенцевої 1966—1976 рр. З'ясовано, що територія міста складала 100 га, північний вал його посаду виходив не перпендикулярно до західного схилу Білгорода, а дещо з

помітним відхиленням на південь. Крім того, було встановлено та прослідковано динаміку розвитку граду в його найдавнішій частині — дитинці, а також розширення меж міської території з кінця X ст. Детальніше про це йтиметься в наступному розділі даного дослідження.

Наголосимо, що результати проведених обмірів площі різними дослідниками Білгорода Київського помітно різняться в даних польової документації, але головним чином у публікаціях всі вони дотримуються єдиного розміру площі, що складає 100 га.

Зрозуміло, що Білгород Київський був якнайтісніше пов'язаний із власною сільською округою. Поодинокі розвідкові роботи в радянські часи проводилися навколо давньоруського городища в с. Білогородка. Автором роботи у 2013 р. особисто було здійснено дослідження щодо виявлення нових та повторному обстеженні вже відомих пам'яток давньоруського часу, розташованих у межах с. Білогородки [Непомящих, 2013, с. 2–85].

Наголосимо, це питання має важливе значення для вивчення картографії пам'яток та у контексті дослідження Білгорода. Він став удільним центром з XII ст., навколо якого розташовувалася власна сільська округа. Проте ми не ставимо за завдання в даній роботі висвітлювати це питання.

По-перше, тому що це велика за обсягом робота, що потребує окремого ґрунтового дослідження із залученням широкої джерельної бази, насамперед археологічної.

По-друге, для того щоб дослідити матеріальну культуру пам'яток, які утворюють округу навколо Білгорода, потрібно в першу чергу вивчити достеменно матеріали, котрі утримує культурний шар, та об'єкти літописного міста.

Мініатюри Радзивіллівського літопису доповнюють ілюстративний матеріал знання про історію Білгорода та залучені нами навіть з огляду на дату самого джерела. На одній з них зображено подію закладин Білгорода у 991 р. Володимиром Святославичем. На другій представлено сюжет про віче,

створення легендарних колодязів та послів печенігів, зображено осліплення Василька Ростиславича (Додаток Г, Таблиця № 4).

Також відомо графіті на стіні храму у Софії Київській, яке досліджене С.О. Висоцьким, зміст повідомлення розповідає про смерть білгородського єпископа Луки [Высоцкий, 1966, с. 45-47].

Всі наведені групи джерел представляють велике значення для дослідження історичного минулого Білгорода. У першу чергу важливе місце посідають літературні пам'ятки давньоруського часу. Вони містять інформацію про виникнення та розвиток міста. Їх значно доповнюють археологічні джерела, за допомогою яких відомо про різні аспекти життєдіяльності місцевого населення. Значним доповненням слугують плани і карти міста та його околиць, мініатюри та графіті.

1.2. Формування знань про Білгород

Нагромадження наукових знань щодо історичного минулого Білгороду Київського триває понад два століття. Характер цих звернень доволі різноманітний, різновиди та обсяг матеріалів, якими оперували дослідники на різних етапах суттєво різнилися. Зокрема джерельна база кардинально змінилася з початком систематичних археологічних досліджень Білгорода. Тож історія накопичення знань про місто та ускладнення уявлень науковців про нього цілком заслуговує на окреме висвітлення.

1.2.1. Історія накопичення знань про давнє місто.

Першими про Білгород згадують у своїх працях В.М. Татищев і М.М. Карамзін. Вони характеризують його як місто, за яке точилась запекла боротьба між великими та удільними князями [Татищев, 1963, с.55, 64, 65, 68, 85; Карамзин, 1892, с.122, 149].

Відомості, пов'язані з Білгородом, містить «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей». Місто згадується в

контексті різних історичних подій у давньоруський час, литовський період та за часів козаччини [Сборник, 1874, с.40].

Відомості про Білгород у литовський період зібрані з різних першоджерел та опубліковані в роботі про Київську землю Павлом Клепатським [Клепатский, 2007, с. 45, 127, 293, 295, 356, 357, 366, 428]. Проте ці повідомлення коротенькі та досить загальні. Це історична довідка, в якій розповідається, що XV—XVI ст. був періодом колонізації та набігів татар. Це спричинило до спустошення великої кількості повітів навколо Києва, в числі яких у середині XVI ст. згадується й Білгород.

Відомий краєзнавець Київської губернії Л.І. Похилевич, в розгорнутому вигляді використовуючи повідомлення літопису, наводить основні історичні події крізь які пройшов Білгород від часів Київської Русі до другої половини XIX ст. [Похилевич, 2007, с. 18, 56–59, 61, 103, 248].

М.С. Грушевський характеризує літописне місто як військово-стратегічний пункт, що захищав підступи до столиці Русі. Також наголошував, що він був одним з центрів єпархії. Крім того, дослідник стверджував, що єпископи Київський, Новгородський і Білгородський могли утворювати собор трьох. Він мав повноваження самотійно, не звертаючись щоразу до константинопольського патріархату, вирішувати поточні церковні справи [Грушевський, 1989, с. 384; Грушевський, 1991, с. 290; Грушевський, 1992, с. 334–336]. Проте автор не посилається на першоджерела, звідки така інформація була взята, що певною мірою ставить під питання достовірності такого твердження.

Результати археологічних розкопок В.В. Хвойки, зокрема його звіт, було опубліковано Н.Д. Полонською [Полонская, 1910, с. 62]. Лаконічно та змістовно представлено та проілюстровано всі комплекси археологічних знахідок, виявлених за роки розкопок (1909—1910 рр.). Крім цього, результати розкопок у Білгороді неодноразово наводяться дослідницею в її монументальній роботі «Історія України» [Полонська-Василенко, 2002, с. 75, 112, 130, 159, 227, 255–257, 259, 263]. В.В. Хвойка опублікував свою працю, де

подав огляд археологічних розкопок у Білгородці [Хвойка, 1913]. Хоча це короткий нарис про результати його досліджень. Інформацію про проведені розкопки початку XX ст. містять статті тогочасних газет [Киевлянин, 1909, 1910, 1911; Новое время, 1909]. В цих періодичних виданнях наводився короткий огляд історичних подій, описаних в літописах, та відомості про церкви й основні результати розкопок. Зокрема повідомлення були такого характеру: «Великий князь землі руської призначає тут (в Білгороді) єпископську кафедру. Першим єпископом було обрано Микиту, родом – грек. Усього єпископів було десять. Протягом XI ст. Білгород є удільним столом і мав своїх власних князів. Володимир Мономах, коли посів київський стіл, саджає в Білгороді свого сина Мстислава. Найдовше усіх князував у Білгороді Рюрик Ростиславич з Мономаховичів смоленських.

У Білгороді було декілька церков. Пам'ять про інші збереглась у народних переказах. Один з пагорбів має назву «Миколин пагорб»; він розташовується на північ від сучасної церкви, а в південно-західній стороні від неї на доволі великій відстані знаходиться пагорб, що зветься «Церковщиною»; саме тут у Лазареву суботу ходять з вербою, очевидно, на цьому місці стояла якась церква» [Киевлянин, № 170, 1911, с.13].

«Під фундаментом храму відкриті залишки спаленої будівлі, за усіма даними, дерев'яної церкви. Вона була великих розмірів, якими майже не поступалася тій, що була над нею. Поруч з цією церквою, у тому ж культурному шарі, були знайдені залишки спаленого житла побутового характеру. У фундаментах будівлі виявлено золоту монету – візантійський солід. На монеті з одного боку зображений Христос, який сидить на престолі, з іншого – Богоматір, що вінчає імператора. На думку нумізматів, монета належала Іоанну Цімісхію, сучаснику Святослава Ігоровича. Також було виявлено кахлі емалевої поливи грецької роботи. Емалева полива привозилась до нас в X і на початку XI ст. Вже з другої половини XI ст. емаль та емалева полива виготовлялись руськими майстрами. З огляду на це, вважають, виявлена будівля належала до X або початку XI ст., що його займали видатні особи.

В. Хвойка вважає, що це була будівля білгородських єпископів» [Киевлянин, № 239, 1909, с.78].

«У саженнях двадцяти від входу в храм, на глибині трьох аршин знайдено спалене житло. Обгорілі колоди, масивні балки всюди розкидані. Тут виявлено дві кольчуги з дрібних залізних кілець, три глиняних посудини, одну бронзову розбиту на декілька уламків, замок у формі циліндра, ніж, велику кількість цвяхів. Всі знахідки належать до великокнязівської епохи» [Киевлянин, № 257, 1909, с. 88]. Таким чином, інформація тогочасної преси змістовно висвітлювала результати розкопок у с. Білгородці на початку XX ст., це можна вважати доповненням для історії накопичення знань про Білгород.

Військові інженери в кінці XIX — на початку XX ст. приділяють увагу конструкціям валів та ровів Білгорода. У результаті виникає твердження про виключно військово-фортифікаційне призначення міста (цю думку згодом будуть поділяти деякі радянські дослідники). В.Й. Ключевський висловив думку, яка ґрунтується на повідомленнях давньоруського літопису, що Білгород — це оборонне укріплення Київської землі, військово-стратегічний пункт на підступах до столиці Русі [Ключевский, 1883, с.30].

М. Бережков у праці «Святыи Владимир – строитель городов» (1888) детально зупиняється на історії Білгорода, висловлюючи цілком справедливу, але забуту наступними дослідниками думку, що вже у X ст. місто було значним центром Київської Русі [Бережков, 1888, с. 24]. Про заснування єпархії у 992 р. та білгородських єпископів пишуть Є. Голубовський та М. Приселков, які пояснюють виникнення її лише зовнішніми причинами. Дослідники наголошують на значимості цього міста за часів Володимира [Приселков, 1913, с. 49, 75].

Особливу увагу приділяли Білгороду військові інженери: А. Савельєв, Л. Льокін та І. Зимін [Савельев, 1890, с. 219; Лекин, 1909, с.23–42; Зимин, 1909, 55–56].

Білгородським укріпленням та ролі Білгорода в історії Київської Русі присвятив свою працю Б.С. Стеллецький. Проте увага в ній акцентувалася

здебільшого на зовнішньому вигляді оборонних укріплень, а також топографії міста і військовій стратегії захисту й нападу білгородської дружини [Стеллецкий, 1909].

Привертає увагу робота О.І. Титова, це перша спроба узагальнити археологічні дослідження та історіографію про Білгород. У виданні зібрано результати розкопок перших дослідників давньоруського міста, матеріали топографічної зйомки, відомості про оборонні укріплення [Титов, 1910]. Хоча принципово нові матеріали щодо історії та археології Білгорода в ній відсутні.

Деякі дослідники радянського часу підтримували та розвивали думку попередників щодо військово-фортифікаційного значення Білгорода [Юшков, 1939, с.46, 47]. В.В. Мавродін пояснював виникнення Білгорода необхідністю боротьби з печенігами [Мавродин, 1945, с.304]. На думку М.Н. Тихомирова, Білгород значною мірою мав характер передової князівської фортеці на підступах до Києва [Тихомиров, 1956, с.298, 299].

П.О. Раппопорт опублікував детальний опис конструкції валів Білгородського городища. Він порівняв їх з оборонними конструкціями інших давньоруських міст. Було встановлено, що унікальна будова білгородських валів має аналогії в Переяславі-Хмельницькому та на городищі поблизу с. Заріччя, більше того, дослідник наголошував, що час їх зведення збігається [Раппопорт, 1956, с. 73–91; Він же, 1953, с. 17–25; Він же, 1955, с. 21–22].

Свої результати археологічних розвідок на території посаду Білгорода опублікував В.Д. Дяденко. У статті дослідник представив археологічні знахідки, на основі яких висунув думку про виникнення давньоруського міста на місці слов'янського поселення VII—IX ст. [Дяденко, 1962, с. 85–86].

Детальний огляд та характеристику писемних джерел про Білгород X—XI ст. зробив А.М. Кірпи́чніков. Він проаналізував публікації істориків про ранню історію міста та археологічні знахідки. Відзначимо, що це одна з перших аргументованих праць радянського періоду, у якій висловлюється критика щодо твердження радянських дослідників про виключно фортифікаційне та військово-стратегічне призначення Білгорода [Кирпичников, 1959, с.21–32].

Окремі статті присвячені загальній характеристиці Білгорода, опубліковані дослідниками цієї пам'ятки, містяться у двох виданнях, присвячених археології УРСР та сучасному виданні з давньої історії України [Археология УРСР, 1975, с.237; Археология УРСР, 1986, С.314-319; Толочко, 2009, с. 345–346].

Відомості про розвиток, час існування та роль пам'ятки можна знайти в «Нарисах стародавньої історії Української РСР» [Нариси, 1959, С. 376, 378, 379, 462–465 та ін.]. Тут чітко та виважено надається й аналізується інформація першоджерел (літописні повідомлення та археологічний матеріал). Головним чином, висловлюється думка, яку в своїй роботі вже озвучив А.М. Кірпи́чников, що Білгород був не просто форпостом на південно-західних кордонах Русі. Місто поступово розвивалося, у ньому був свій посадник з волі Київського князя. Також відбувався розвиток військово-політичної та торгово-ремісничої ланки та існувала церква, при якій був єпископ.

Значно доповнили знання про культові споруди Білгорода опубліковані Б.О. Рибаківим в збірнику «Археологические открытия» за 1969 та 1970 рр. результати досліджень «малого храму» [Рыбаков, 1969, с.331-332; Він же, 1970, с.285-287].

П.О. Раппопорт у своїй роботі, присвяченій давньоруському житлобудуванню, зібрав і вперше проаналізував відомості щодо виявлених залишків жител, у тому числі й на території Білгорода, з розкопок В.В. Хвойки, Д.І. Бліфельда, Г.Г. Мезенцевої [Раппопорт, 1975, 78–80]. Основну увагу дослідник приділив саме тим об'єктам, що були відкриті в результаті археологічних розкопок під керівництвом В.В. Хвойки та Д.І. Бліфельда. Проте ті комплекси, виявлені за роки розкопок Білгорода Г.Г. Мезенцевою, не розглядались, а були відзначені просто у формі повідомлення, що вони досліджувались.

Оригінальний підхід у розробці підрахунків використаної кількості будівельних матеріалів і витрачених робочих днів для зведення оборонних укріплень на пам'ятках, вали яких у внутрішній конструкції мають кладку із сирцевої цегли, описано у роботі М.В. Холостенка [Холостенко, 1965, с. 68–71].

Історіографію було суттєво розширено роботами Г.Г. Мезенцевої, яка проводила систематичні розкопки на території с. Білогородки. У своїх статтях дослідниця подала інформацію про період становлення Білгорода, його топографію, розвиток гончарного ремесла та металургії. Дослідниця проводила аналогії між керамічними виробами з Києва, Новгород, Канева та іншими давньоруськими містами. [Мезенцева, 1968, с. 114–117; Вона ж, 1980, с. 80–91; Вона ж, 1980, с. 185–190; Вона ж, 1977, с. 82–86]. Крім того, результатами її плідної праці стали опубліковані статті, присвячені білгородському могильнику та металообробній галузі на посаді Білгорода [Мезенцева, 1980, с. 98–111; Вона ж, 1974, с. 73–81]. Натомість, частина тих тем, які наведено вище, більшою мірою досліджені неповністю, а також існують і такі, що зовсім не розглядалися, але ця інформація міститься у звітній документації. Серед таких питань виділимо основні: 1. Комплекс керамічного посуду та інших виробів з глини; 2. Вироби із скла, пірофілітового сланцю та кістки як свідчення розвитку та існування ремесла на території давньоруського граду тощо; 3. Житла та житлобудування на території Білгорода Київського в давньоруський час; 4. Планіграфія міської забудови пам'ятки; 5. Розвиток та існування зовнішніх економічних зв'язків на прикладі імпортованих речей з комплексу археологічного матеріалу тощо.

У другій половині 1960-х рр. під час розкопок Білгорода під керівництвом Г.Г. Мезенцевої архітектор Ю.С. Асєєв зняв план храму Апостолів та визначив тип цієї споруди. Крім цього, він вивчив полив'яні плитки, що знаходились на підлозі храму в шаховому порядку. Результатом його роботи стала стаття в журналі з образотворчого мистецтва [Асєєв, 1970, с. 32–33]. Дослідник відзначав залишки фресок як видатне явище давньоруського мистецтва, перераховував кольори, якими користувалися художники кінця XII ст. Ю.С. Асєєв також звернув увагу на певну особливість монументального живопису тих часів – використання позолоти на фресках.

Про Білгород як один з важливих давньоруських міських центрів поряд з Києвом, Вишгородом, Черніговом та іншими містами пише П.П. Толочко. Він

аналізує історію князювання різних київських князів та білгородських посадників у XII — першій половині XIII ст. [Толочко, 1980, с. 137].

До ювілейної дати, приуроченої події виникнення с. Білогородка і пов'язаної із першою літописною згадкою про Білгород, присвячено статтю в «Робітничій газеті» доктора історичних наук, професора Д. Телегіна [Телегін, 1980, с. 4]. У ній дослідник стисло наводить історичні дані про пам'ятку, але наголошує на важливих питаннях пам'яткоохоронного та туристично-просвітницького характеру, а також створення місцевого музею.

На пам'яткоохоронний аспект давньоруських пам'яток в с. Білогородка вперше серед усіх дослідників пам'ятки звернула увагу Є.А. Ліньова [Ліньова, 1984, с. 107–108]. Вона присвятила декілька статей питанню давньоруського гончарного виробництва у Білгороді Київському [Мезенцева, Ліньова, 1980, с. 80–91; Ліньова, 1984, с. 72–74]. У контексті проблеми охорони та вивчення пам'яток археології Київщини було видано збірку тез доповідей на честь 140-річчя з дня народження В.В. Хвойки. У ній опубліковані статті В.А. Булкіна та Ю.М. Малєєва, Т.І. Латухи, Є.А. Ліньової, що стосуються безпосередньо особистості В.В. Хвойки як дослідника давнього Білгорода та досліджень давньоруського міста [Проблеми, 1991, с. 23–24, 55–56, 56–58, 67].

У сучасній літературі увага як археологів, так й істориків, хоч поодинокі, але не оминає історичної долі давньоруського міста. Насамперед це стосується робіт щодо дослідження давньоруських градів та історії Київської Русі, де використовується графічна реконструкція оборонних укріплень Білгорода, автори якої М.Г. Городцов та Б.О. Рибakov (рис. 10). Це наочний приклад зображення валів із кладкою цегли-сирцю та заборолами. На думку авторів, саме такий вигляд вони мали, коли були побудовані у Білгороді для його захисту від ворогів того часу [Кучера, 1999, с. 80; Яковенко, 2006, с. 88].

Білгород у статусі міста-фортеці розглядається в публікації Ю.Ю. Моргунова [Моргунов, 1999, с. 69–78]. Окрема праця цього ж дослідника стосується питання використання у період князювання Володимира Святославича сирцевої кладки у внутрішніх конструкціях валів південно-

руських фортець, що закладалися або ж суттєво розширювалися київським володарем протягом вузького проміжку часу [Моргунов, 2009, с. 69–76].

Легендарні колодязі, що були знайдені під час розкопок 1909—1910 рр., розглядаються дослідниками в контексті вивчення цього типу споруд водозабезпечення на території давньоруських сільських поселень [Веремейчик, 1995, с. 82–84].

Білгород Київський неодноразово згадується та розглядається як складова територіальних земель Південної «Руської землі» в монографії О.П. Моці [Моця, 2007, с. 48, 51, 52, 53].

Про хід та результати археологічних розкопок під керівництвом В.В. Хвойки та їх детальні подробиці опубліковано в монографії В.А. Колеснікової, де увагу присвячено особистості видатного дослідника [Колеснікова, 2007, с. 68–75, 113–115].

Не можна оминати увагою роботи, що мають узагальнюючий характер. Це серія книг, в яких упорядковано джерела та літературу про давню історію с. Білогородки. У цих працях відсутній аналіз або критика здобутків дослідників пам'ятки, тому вони представляють собою бібліографічну збірку. Втім можна вважати ці праці корисними для вивчення історії Білгорода. У них опубліковані, крім наукових статей істориків та археологів, ще й архівні матеріали та звіти дослідників про проведені роботи у с. Білогородка [Абрамчук, 2013].

Окремої уваги заслуговують роботи, спеціально присвячені унікальним знахідкам з Білгорода, що мають важливий історичний інтерес. Під час археологічних розкопок у 1947 р. Д.І. Бліфельд знайшов князівську вислу печатку. Їй було присвячено дві наукові статті автора знахідки й академіка Б.О. Рибаківа. Думки науковців щодо того, кому з давньоруських князів ця печатка належала, розійшлися [Бліфельд, 1950, с. 102–110; Рибаків, 1950, с. 111–116]. Втім це дискусійне питання так і залишилося відкритим.

Не менш важлива знахідка давньоруського часу знайдена під час перших досліджень у 1877 р. на території дитинця Білгорода. Це «Білгородська гривна»,

якій була присвячена ґрунтовна стаття В.Г. Пуцко [Пуцко, 1994, с. 193–198]. У науковий обіг введено екземпляр срібної «монетоподібної підвіски», що походить з території Білгорода і є артефактом скандинавського походження [Зоценко, 2004, с. 87].

Названі публікації доповнюють роботи, присвячені дослідженням комплексу керамічних посудин імпортного походження. До них належить аналіз знахідок амфор з території пам'ятки та напівфаянсових посудин з поливою і «сграфіто» [Чхайдзе, 2001—2002, с. 368–375; Коваль, 2010].

Крім цього, історіографію доповнюють публікації автора даної роботи. У них розглядаються питання оборонних споруд та їх порівняльний аналіз з іншими пам'ятками, а також матеріалів археологічних колекцій, актуальні проблеми вивчення давньоруського міста тощо [Непом'ящих, 2005а, с. 110–112; Він же, 2005б, с. 314–319; Він же, 2007, с. 130–133; Він же, 2008а, с. 61–67; Він же, 2008б, с. 41–54; Він же, 2010, с. 144–151; Він же, 2011, с. 73–78; Він же, 2012, с. 196–200; Він же, 2013, с. 127–133; Він же, 2014, с. 424–438].

Отже, історіографія теми дослідження має великий обсяг. Більше половини робіт, які тим чи іншим чином розкривають історію давньоруського міста, — здебільшого статті. Основну частину історіографії представляють роботи археологів та військових фахівців-інженерів початку ХХ ст. Свою частку в розвиток історіографії внесли дослідники-краєзнавці Київської губернії у другій половині ХІХ ст. Втім праць істориків, що їх присвятили Білгороду, небагато.

Місто мало поважний політичний статус, що відзначається у писемних джерелах та вражає своєю унікальністю, що підтверджують матеріали археологічних розкопок Білгорода. Основна увага зверталася на унікальну конструкцію валів міста. Радянські дослідники підтримують думку попередників, що Білгород був виключно фортецею, військово-стратегічним пунктом. Інколи були спроби звести питання ролі давньоруського міста до більш важливого його значення, але повною мірою це вдалося А.М. Кіріп'їчову. На основі літописних свідчень дослідник наводить

аргументи, що Білгород виник на місці поселення, яке передувало йому. У свою чергу його доводи базуються здебільшого на інформації письмових джерел та топографічних даних щодо розмірів пам'ятки, і на момент виходу його роботи мали невелику кількість археологічних підтверджень. За А.М. Кірпічніковим, бурхливий розвиток міста припадає на період X — початку XI ст.; за розмірами Білгород належить до найбільших міст Південної Русі. Такої ж концепції дотримуються автори «Нарисів стародавньої історії України». В.Д. Дяденко зазначав, що на території посаду, де дослідником було виявлено розвал та фрагменти горщиків VII—IX ст., існувало слов'янське поселення сільського типу.

Систематичні розкопки під керівництвом Г.Г. Мезенцевої стали якісно новим етапом в історіографії Білгорода. У публікаціях Г.Г. Мезенцевої було доведено неоднозначний статус цього міста. Нові матеріали археологічних розкопок розширили знання про роль давньоруського міста. Було опубліковано інформацію щодо розвитку гончарного ремесла та металообробної галузі. Побіжно та не вичерпно, але було присвячено увагу житлобудуванню в давньоруський час на території Білгорода. На окрему увагу заслуговує білгородський могильник, результати розкопок якого дали цінні матеріали з поховального обряду та деяких особливостей мистецтва.

Не можна оминати увагою одну зі специфічних рис Білгорода – своєрідних церков. Серед них визначною пам'яткою архітектури Київської Русі є храм Апостолів, матеріали досліджень якого опубліковані архітектором Ю.С. Асєєвим. Не меншої уваги заслуговує й так званий «малий храм», що було досліджено під керівництвом академіка Б.О. Рибаківа. Саме в ньому знайдено білокам'яний саркофаг з похованням одного з єпископів Білгорода. Сучасними дослідниками історії та археології давньоруського періоду відзначається роль Білгорода в загальноісторичній системі існування та функціонування Південної «Руської землі».

Таким чином, дослідники пам'ятки розглядали роль літописного граду у політичній та церковній історії, різноманітні питання історичного розвитку

міста, побуту його мешканців тощо. Проте кожного з дослідників цікавили окремі аспекти вивчення пам'ятки, а це, у свою чергу, спричинило формування тематично диференційованої історіографії.

1.2.2. Археологічні дослідження та їх результати

Під час археологічних розкопок дослідники звертали свою увагу не на комплексне дослідження давньоруського міста, а на окремі його аспекти. Наприклад, одна група дослідників більше цікавилася культовими будівлями, інша – захисними спорудами, зокрема конструкцією валів. Окрему увагу приділено було проблемі становлення та розвитку давньоруського міста тощо.

Початку історії археологічних досліджень передувала перша знахідка в с. Білогородка, що зацікавила наукову спільноту середини XIX ст. в особі співробітників Київського університету Св. Володимира та Музею мистецтв. У вересні 1851 р. восьмирічний І. Г. Носич на городі, що розташовувався посеред села, де вирощувалася картопля, знайшов горщик вміст якого представляли монети різних розмірів 15 фунтів, з них 187 екземплярів маленького розміру і довгуватої форми, а також вироби з металу, кришталю і бурштину. З приводу виявленого скарбу було написано лист до Київського університету із проханням придбати монети. Вони були досліджені в університетському мінц-кабінеті, у результаті чого встановлено, що 22 монети датуються XVII ст. Зокрема це російські екземпляри, які належать часів першого російського царя з династії Романових, Михайла Федоровича (1613–1615 pp.), та його сина Олексія Михайловича (1645–1646 pp.), а також польські монети до часу польського короля Сигізмунда III (1587–1632 pp.) і шведська монета часів Христини (1632–1654 pp.).

Проте, в університеті запропонували придбати за 6 копійок лише дві срібні монети. Музей мистецтв пропонував викупити весь скарб за дві срібні монети. У палаті Київської державної власності Г. Носачу і його сину пропонували викупити коштовні речі за 2 рублі сріблом. Втім власники коштовного вмісту горщика просили не менше 10 рублів сріблом. Причому в середині XIX ст., ця

знахідка могла залишитися тій людині, що знайшла його. Та доля знайдених речей була вирішена за 5 рублів сріблом [ЦДІАК України, ф. 707. оп. 87. д. 2778, с. 22].

У 1853 р. знайдено ще один скарб, що складався з 7630 шелігів XVII ст. – польських, литовських, шведських, пруських, тешинських та англійських. У цьому ж році в р. Ірпінь виявлено мідний дзвін із написом на ньому латиницею та залізний хрест. Пізніше, у 1876–1877 р., виявлено скарби монет XVII ст. [Антанович, 1895, с. 19].

Початок історії археологічних досліджень Білгорода Київського було покладено роботами розвідкового характеру. Цей перший етап представляють дослідники давньоруського града, якими у 1877 р. були викладачі Київського університету Св. Володимира, одні з фундаторів Історичного товариства Нестора-Літописця – І.П. Хрущов та В.Б. Антонович [Антонович, 1877; Хрущов, 1877]. За рішенням товариства ними був знятий перший план городища, проведені невеликі розкопки (Додаток Б. Таблиця № 2).

Отримані матеріали засвідчили, що вали мають при поворотах не прямі, а заокруглені кути. Якщо за межами валу опинялася частина підвищеної місцевості, вона в давнину перетворювалася на окреме укріплення. Задовільні результати розкопок з шести місць отримано тільки в трьох, де вони проводились. Авторам досліджень вдалося виявити залишки давніх споруд. Знайдено сліди кам'яної будівлі в місці, де вал було розмито весняними водами і утворився глибокий яр, але в наслідок обвалу фундаменти виявилися досить поруйнованими. У південно-східній частині дитинця знайдено плити червоного шиферу, а також керамічні плитки і скляна каблучка. На жаль, відмічали дослідники, на цьому місці пізніше було збудовано будівлю, яка в результаті пожежі згоріла. Із залишків цієї споруди було знайдено кахлі із зображеннями орнаментів у вигляді написів слов'янськими літерами, що утворювало орнамент в'язю.

У третьому місці, неподалік від церкви, було закладено кілька траншей. У результаті виявлено пізньосередньовічний цвинтар, що, очевидно, було

влаштовано на місці, де в більш раніший час знаходилась кам'яна церква. Про це свідчать виявлені уламки шиферних плит, штукатурки із зображенням фресок, цегла. Дослідники пов'язували це місце з існуванням церкви святих Апостолів [Чтения, 1877, с. 302-303].

Найбільш цікавою та унікальною знахідкою став золотий змійовик, знайдений і опублікований І.П. Хрущовим. Після цих перших розвідувальних робіт нетривалий час влітку на територію пам'ятки навідувалися «київські любителі археології» та проводили свої часткові дослідження [Титов, 1910, с15].

Наступний етап характеризується дослідженнями становлення давньоруського міста. Влітку 1909—1911 рр. та 1914 р. розкопки Білгорода проводив В.В. Хвойка. Велику увагу дослідник приділив розрізам валів, їх конструкціям з сирцевою кладкою, на той час це було сенсаційним відкриттям. Для вивчення цих споруд В.В. Хвойка запросив військового інженера Б.С. Стеллецького [Стеллецкий, 1909, с. 24]. Креслення та зйомку планів було виконано інженером-кондуктором М.І. Кобзіковим [Колеснікова, 2007, с. 74]. Крім досліджень фортифікаційних укріплень, В. Хвойкою виявлено та досліджено фундаменти двох церков, гончарні горна, житлові й господарські споруди, печі, легендарні колодязі, безліч давньоруських виробів тощо (Додаток Б. Таблиця № 2). Відомі публікації влітку 1909–1910 рр. в газетах “Киевлянин” та “Новое время”, що відображають хроніку розкопок В.В. Хвойка, дають можливість встановити більш-менш точно місце розташування археологічних об'єктів і найбільш значних знахідок [Новое время, 1909; Киевлянин, 1911; Киевлянин, 1909; Киевлянин, 1909; Киевлянин, 1909; Киевлянин, 1909; Киевлянин, 1910; Киевлянин, 1910; Киевлянин, 1911]. Лише результати досліджень 1914 р. не були опубліковані, про них побіжно відомо з архівних документів, зокрема з тексту пам'ятки для учасників екскурсії по Заірпінню 6 липня 1914 р. та з записів Археологічного каталогу, що зберігається в НМІУ, де містяться опис речей, які були придбані на кошти музею або подаровані чи передані Б.І. Ханенком та В.М. Ханенко або

М.І. Терещенком [ЦДІАК України, ф. 442. оп. 644. од. зб. 327; Археологический каталог, с. 351]. Відомо, що дослідження проводилися В.В. Хвойкою та В.Є. Козловською. Зокрема вдалося виявити стовп, що впав за межі храму. На ньому були зображені фрески, на думку дослідника виключно візантійського стилю. Саме в цьому році власники садиби перенесли на інше місце клуню й сарай, які у 1909–1910 рр. заважали досліджувати залишки фундаментів храму святих Апостолів. Тому у 1914 р. завдання по дослідженню цієї давньоруської пам'ятки кам'яної архітектури було повністю виконано. Крім цього, ніяких нових досліджень не проводилось, лише рекультивовано всі розкопи, що було відкрито в попередні роки [ЦДІАК України, ф. 442. оп. 644. од. зб. 327, с. 2–30]. Із записів у польовому щоденнику В.В. Хвойки відома відкрита площа розкопок 1909—1911 рр., вона складає 228,55 м².

Культурно-історична цінність пам'ятки стала відома для широкого загалу. Провідні спеціалісти-історики, археологи, мистецтвознавці, архітектори консультували В.В. Хвойку: А.В. Прахов, Д.В. Айналов, Б.В. Фармаковський, К.В. Болсуновський, Б.І. Ханенко, Н.Ф. Біляшевський, Д.В. Мілєєв. Голова Імператорської археологічної комісії граф А.А. Бобринський виділив додаткові кошти на реставрацію і консервацію фрагментів давньоруських фресок. Фінансувало розкопки «Киевское отделение Императорского русского военно-исторического общества.» Результати розкопок в с. Білогородка Київської губернії були опубліковані Б.С. Стеллецким (1909 р.), Н.Д. Полонською (1911 р.), В.В. Хвойкою (1913 р.), В.Є. Козловською [Стеллецкий, 1909, с. 24; Полонская, 1911; Хвойко, 1913; Козловська, 1926]. Детальні подробиці досліджень Білгорода під керівництвом В.В. Хвойки викладені в науковій роботі В.А. Колеснікової, що присвячена науковій біографії дослідника [Колеснікова, 2007, С. 68–75].

За радянських часів, після Другої світової війни, дослідження проводилися не дуже часто. Здебільшого це були розвідки та невеликі розкопки. У 1947 р. Д.І. Бліфельд досліджував північно-західну частину дитинця, на північ від розкопів В. Хвойки. Під час робіт було виявлено напівземлянку давньоруського

часу першої половини XII ст. та два житла післямонгольського періоду [Бліфельд, 1952, с. 29–36].

Безпосередньо на території Білгорода проводилися наукові розвідки під керівництвом П.П. Єфіменко під час експедиції «Великий Київ» в 1947 р. Було зроблено обміри території дитинця (площа 9 га) та посаду (90 га), але не було знято топографічного плану [Линка, 1947, с. 13]. У 1958 р. під час розвідок В.Д. Дяденко у центральній частині сучасного с. Білогородка на східному схилі яру, який відділяв дитинець стародавнього Білгорода від його посаду, було виявлено яму. У ній були знайдені фрагменти керамічного посуду, що ідентифіковані дослідником VII—IX ст. На підставі чого було висловлено твердження, що місто-фортеця було закладене Володимиром Святославичем не на пустому місці, а на території, що тривалий час була заселена [Дяденко, 1962].

У 1968—1969 рр. у с. Білогородка археологічні дослідження проводилися під керівництвом Б.О. Рибаківа. Під час розкопок було виявлено і досліджено кам'яні фундаменти «малого храму» кінця XII ст., знайдено плінфи, плитки з поливою. У самому храмі виявлено білокам'яний саркофаг, у якому знаходилося поховання, на думку автора досліджень, єпископа Максима, у парчевому одязі. На дитинці було виявлено декілька жител XII ст., господарські ями з великою кількістю керамічних виробів та горн XVIII—XIX ст. для обпалу кераміки [Рыбаков, 1969, с. 331–332; Він же, 1970, с. 285–287].

Якісно новий етап у дослідженнях літописного міста розпочався у 1966 р., коли під керівництвом професора кафедри археології, етнології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка Г.Г. Мезенцевої проводилися систематичні розкопки, що тривали до 1976 р. Протягом десяти років було розкопано і досліджено 4289,8 м² від усієї площі давнього Білгорода. За цей час Г.Г. Мезенцева вперше з усіх археологів дослідила територію посаду, а також територію дитинця (Додаток Б. таблиця № 2).

Розкопки дали нові дані про житлобудування давньоруського та пізньосередньовічного часів. Споруди, датовані давньоруським часом, складають 82 об'єкти, а споруди, що належать до пізньосередньовічної доби і виявлені виключно на території дитинця, – 19 комплексів. На посаді Білгорода, серед зазначених вище будівель, було відкрито споруди виробничого характеру з гончарної, металургійної і металообробної галузі. Неподалік від них знаходилися погребі і господарські ями. Особливий інтерес становить відкриття району гончарного осередку в південно-східній частині посаду, де було виявлено 9 гончарних горнів і багато керамічних виробів. Горни двокамерні двох форм – грушоподібні та круглі. На всій площі Білгорода знайдено уламки гончарного посуду, плінфи, лекальної цегли, плиток з поливою, підсвічників, дитячих іграшок та інших керамічних виробів, датованих X—XIII ст.

Було проведено розкопки кам'яного храму святих Апостолів, збудованого в кінці XII ст. У результаті виявлено його західну частину та залишки підлоги, викладеної керамічними плитками, вкритими поливою різних кольорів. Архітектором Ю.С. Асєєвим створена реконструкція та детальний опис споруди. Він на підставі отриманих результатів підтвердив думку попередніх дослідників Білгорода, що цей храм збудований відомим Петром Мілонегом, який поклав початок новому архітектурному стилю в Подніпров'ї [Асєєв, 1970, с. 32–33].

Серед інших виявлених знахідок основну частину складає великий масив кераміки, представлений екземплярами посуду Трипільської культури, а також останньої чверті I тисячоліття, давньоруського часу, післямонгольським періодом та пізнього середньовіччя.

Преважна кількість керамічного комплексу представлена посудом давньоруського часу, який відрізняється великою кількістю форм і високим технічним рівнем виготовлення. Залізні вироби представлені знаряддями праці, предметами побуту й озброєння, бронзові вироби – головним чином прикрасами та елементами поясного набору і одягу. Траплялися уламки

круглого віконного скла, скляних браслетів, рідше намисто. Знайдено кістяні проколки, оброблений ріг, астрагали, кістяні пластини та двосторонні цільні гребінці.

За валами посаду знаходився могильник з похованнями за обрядом інгумації. За усіма ознаками і характером знахідок він належить до кінця X—XI ст. Великий інтерес представляють знайдені тут залишки жіночого парчевого одягу із золототканим орнаментом плетіння, що має схожі особливості з орнаментами на ювелірних виробках Київської Русі. Пам'ятки, відкриті за десять років систематичних досліджень в с. Білогородці, свідчать про високий економічний і культурний розвиток цього міста в кінці X — першій половині XIII ст. та підтверджують взаємовплив та культурні зв'язки Київської Русі з іншими країнами середньовічної Європи.

Дослідження території пам'ятки було продовжено співробітником кафедри археології Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, Є.А. Ліньовою в 1982, 1983 та 1991 рр. (Додаток Б. Таблиця № 2) [Линева, 1982; Вона ж, 1983]. Отримані нові матеріали та інформація про пам'ятку в першу чергу були проведені розкопки на території «окольного града», де до цього жоден з дослідників їх не проводив. Встановлено, що життя на його території існувало не раніше кінця X — першої половини XI ст. Тобто ця територія як складова структури міста була сформована в результаті розширення меж міста в кінці X — на початку XI ст., що в черговий раз підтверджує літописне повідомлення під 991 р. про будівництво граду за князювання Володимира Святославича. Зафіксовано залишки металургійного комплексу та майстерні виробничого характеру. Дослідження також проводились в 1991 р., але на жаль, звітна документація відсутня, натомість існує тільки археологічний матеріал, що зберігається у фондах на кафедрі археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У 1973 р. проводив археологічні розвідки на території Білгорода М.П. Кучера, він зняв ситуаційний план та зробив обміри міста. Дослідник у

котре вивчив розріз валу посаду із його східного боку, що, очевидно, був проведений Г.Г. Мезенцевою. Михайло Петрович виявив важливу деталь будови городень, яку раніше не було зафіксовано жодним дослідником оборонних споруд Білгорода. З'ясувалося, що ця зрубна конструкція складалася з чотирьох дерев'яних стін: двох повздовжніх та двох поперечних. До цього часу існувала думка, яку висловив П.О. Раппопорт, що городні у внутрішній конструкції валів Білгорода були тристінними, тобто дві поперечні та одна повздовжня, що зводилася впритул до сирцевої кладки [Кучера, 1973, с. 1–4].

Наприкінці 70-х років проводилися археологічні розвідки в с. Білогородка С.О. Біляєвою та Н.В. Блажевіч. Під час цих робіт на північно-західних околицях села на природному підвищенні в урочищі «Дот» виявлено археологічний підйомний матеріал на земельній ділянці площею 80х180 м.

Знахідки репрезентовані фрагментами гончарного посуду давньоруського часу XII—XIII ст. та післямонгольського періоду XIV ст. та фрагментом скляного браслета. Під час шурфування пам'ятки, яка до того ж була досить поруйнована під час Другої світової війни, виявлено культурний шар потужністю 0,2 м від денної поверхні слабо насичений археологічним матеріалом [Біляєва, 1979].

Розвідкові археологічні роботи на території навколо давньоруського міста були проведені у 1981 р. Р.В. Терпиловським, В.Д. Бараном, Г.М. Некрасовою. У результаті виявлено багат шарове поселення в урочищі Руга на лівому березі безіменного струмка [Баран, 1981, с. 5–7].

Обстеження були пов'язані з будівництвом очисного колектора Боярського хімкомбінату. У закладеній траншеї довжиною 18 м було виявлено уламки кераміки київського типу. Встановлено, що поселення займає частину тераси, обмежену двома ярами. Крім знахідок київської культури, виявлено уламки ліпної кераміки скіфського та давньоруського часу. Досліджена площа склала 175 м².

На сьогоднішні можна назвати четвертий період історії досліджень пам'ятки, що пов'язаний з охоронними дослідженнями території Білгорода.

Вперше вони проводилися співробітниками Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва в 2001 р. (в наступних роках, очевидно, також тривали, але з невідомих причин польова документація відсутня). Здебільшого роботи велися навколо давньоруського міста за межами його укріплень, та на території «окольного града». Згідно з звітною документацією під час робіт залишків матеріальної культури давньоруського часу чи інших археологічних періодів дослідниками виявлено не було [Солтис, 2001, с. 3–5].

У 2001 р. під керівництвом В.К. Козюби проводилися археологічні розвідкові роботи навколо території Білгорода. Виявлено було шість поселень, що в основному інтерпретовані як багатощарові, де археологічний матеріал представлено фрагментами керамічного посуду доби бронзи, слов'янського часу (?) та давньоруського періоду [Козюба, 2004, с. 4–8].

Територія пам'ятки та її найближча округа досліджується автором даної роботи з 2006 р. Зокрема проводяться науково рятівні роботи безпосередньо на посаді та дитинці Білгорода [Непомящих, 2006; Він же, 2007, Непомящих, 2008; Він же, 2009; Він же, 2010; Він же, 2013]. Результатами проведених робіт стали отримані дані з уточнення стратиграфії пам'ятки на окремих її структурних частинах. Також уточнено розповсюдження культурного шару, його потужності. Накопичено масив нових речових знахідок та зібрано матеріали щодо розташування поселень давньоруського часу найближчої околиці Білгорода.

Дослідження Білгорода проводилися більше ніж сто років, але велися здебільшого непостійно. Виняток становлять археологічні розкопки В.В. Хвойки (1909–1911, 1914 рр.), Г.Г. Мезенцевої (1966—1976 рр.) та Є.А. Ліньової (1982, 1983, 1991 рр.).

Інший характер робіт представляють археологічні розвідки. Вони доповнюють історію дослідження пам'ятки.

Перші дослідники пам'ятки мали доволі упереджене та суб'єктивне бачення про Білгород і його роль в історії Київської Русі. Не надавалась

об'єктивна оцінка комплексному характеру пам'ятки. Основна увага приділялася фортифікаційним спорудам. На момент їх відкриття вони були унікальною знахідкою часів Давньої Русі.

Вивчаючи період становлення Білгорода, вчені розглядали його не тільки як фортецю, а й відзначали, що це міг бути один з центрів єпископату. Вперше В.В. Хвойкою, а пізніше Б.О. Рибаківим, було локалізовано та досліджено залишки фундаментів двох кам'яних храмів. В одному з них, «малий храм», було відкрито поховання єпископа.

Якісно новою сторінкою в історії дослідження Білгорода стали систематичні розкопки Г.Г. Мезенцевої. Повторне відкриття фундаментів храму Апостолів дало можливість створити його реконструкцію. Крім цього, важливим здобутком стало виявлення гончарних та металургійних комплексів.

Нові дослідження оборонних укріплень представили матеріали, що доповнили знання про їх конструктивні особливості та планувальну структуру. Відкриття могильника і дослідження великої кількості знахідок дали підстави стверджувати, що Білгород був не тільки могутньою фортецею, а й релігійним та висококультурним центром Південної Русі.

Сучасний етап історії археологічних досліджень має характер пам'ятко-охоронних археологічних досліджень давньоруського міста та його околиць.

1.3. Методи досліджень

В основу дослідження покладено сукупність методів вивчення матеріалів минулого. Перш за все, це історичний метод, який ґрунтується на принципі історизму, з допомогою якого можливо прослідкувати історію та виділити суть історичного процесу розвитку Білгорода. Зокрема, окреслити, які основні етапи створення і функціонування пройшло літописне місто. Встановити, де, коли та яким чином воно посіло своє місце в системі давньоруських міст. Простежити, як змінювалась роль та функції Білгорода протягом всього його розвитку на теренах Південноруського князівства.

Для з'ясування питання вивчення історії археологічних досліджень пам'ятки та історіографії було застосовано системний підхід. Зокрема це дозволило розглянути у єдиній системі результати польової роботи дослідників. Було прослідковано закономірність їх діяльності, що відбувалася в певному часовому проміжку, і таким чином виділено конкретні етапи археологічного вивчення Білгорода Київського. Також за допомогою цього методу було узагальнено результати опублікованих робіт істориків та археологів.

Речовий матеріал, зібраний в результаті археологічних розкопок на території с. Білогородки, було опрацьовано за допомогою сукупності методів. У першу чергу це статистичний метод. Він поєднує головні три етапи дослідження археологічного матеріалу. Зокрема, статистичне спостереження, зведення зібраного матеріалу, обробка та аналіз зведених статистичних показників.

Для впорядкування результатів статистичної обробки було застосовано формально-типологічний метод, з допомогою якого простежено розвиток окремих груп виробів від простих до складних форм, які існували на той чи інший проміжок часу, що підтверджується результатами стратиграфічного спостереження.

У свою чергу стратиграфічний метод охоплює питання історичної послідовності залягання пластів ґрунту, які формують культурний шар. За допомогою його стало можливо виділити етапи розвитку Білгорода. Вони ж були застосовані автором для розробки періодизації.

З початком використання конкретного прототипу матеріальної культури за допомогою методу моделювання стало можливим теоретична наукова реконструкція. Зокрема, його було покладено в основу реконструкції питання планувальної структури міста та його демографії.

За допомогою порівняльного методу було охарактеризовано питання вивчення оборонних споруд (валів, в'їздів, особливостей їх конструкцій). Крім цього, даний метод застосовано для встановлення спільних та особливих рис

монументальної архітектури, житлобудування, групи знахідок, що представлені виробами з глини, скла, кістки, металу, каменю.

Для висвітлення динаміки розвитку літописного міста залучено історико-топографічний метод. У першу чергу він базується на ідентифікації давньої частини міста за допомогою виявлених археологічних знахідок. Важливу роль у даному випадку відіграють оборонні споруди, збудовані в ранній час функціонування міста. Зокрема, головна особливість найдавнішого валу дитинця Білгорода, те, що в його насипу відсутні будь-які знахідки, які можна датувати, а також розташування валу безпосередньо на рівні материка. Всі інші вали зведені на культурному шарі. Таким чином, стало можливим встановити територію і площу дитинця першого будівельного періоду. Такий підхід застосовано для оборонних споруд із дерево-земляною будовою та сирцевою цеглою. На відміну від першого будівельного періоду вони в два ряди оточують місто. Зведені на культурному шарі початку XI ст. Кожна з оборонних ліній захищає окремо дитинець та посад Білгорода, територія яких у давньоруський час зазнавала внутрішнього перепланування, але без змін площі території міста.

В основу дослідження та розробки хронології розвитку міста застосовано проблемно-хронологічний метод. За його допомогою досліджено ряд проблем. Зокрема, час виникнення та розвиток галузей ремесла, започаткування і подальшого історичної долі церковної діяльності, військово-політичної ролі міста.

Отже, застосовані методи дослідження мають важливе значення. Вони є засобом пізнання історичних процесів, що мали вплив на долю міста. Розглянуті вище методи тісно пов'язані між собою.

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ

Вивчення будь-якого давньоруського міста не можливе без характеристики топографії, розгляду чинників формування та динаміки розвитку території й особливостей географічних умов місцевості. Важливе місце в з'ясуванні цього питання посідає стратиграфія пам'ятки. Наявність культурного шару свідчить не тільки про розташування поселення, але і надає можливість визначити період його становлення та розвиток. Важливе значення в даному дослідженні відводиться оборонним спорудам. Вони є межами території міста, що окреслюють його площу та форму. Аналіз їхньої конструкції внутрішньої будови допоможе встановити принципи та технологію будівництва.

2.1. Утворення Білгорода

Існує декілька гіпотез, коли та як виник Білгород. Здебільшого вони ґрунтуються на літописних, ніж археологічних джерелах. Зокрема, в дореволюційній історичній літературі закріпилася думка, що сформувалася на повідомленнях давньоруського літопису, де Білгород вважався «оборонним укріпленням Київської землі, військово-стратегічним пунктом на південно-західних підступах до столиці Русі» [Ключевський, 1883, с. 30].

М.С. Грушевський характеризував літописне місто як військово-стратегічний пункт, що слугував захистом для Києва [Грушевський, 1992, с. 332]. Цієї думки про значення Білгорода дотримувались вчені за радянських часів [Юшков, 1939, с. 46, 47]. В.В. Мавродін пояснював виникнення Білгорода необхідністю боротьби з печенігами [Мавродин, 1945, с. 304]. На думку М.Н. Тихомирова Білгород значною мірою мав характер передової князівської фортеці на підступах до Києва [Тихомиров, 1956, с. 50].

Питання утворення Білгорода та його історію розвитку у X—XI ст. досліджував А.М. Кірпи́чніков [Кирпичников, 1959, с. 21–32]. Він провів систематичне дослідження та критичний аналіз писемних та археологічних джерел. Звернув увагу на твердження про виключно фортифікаційне та військово-стратегічне призначення Білгорода. Дослідник використав археологічний матеріал, що виявив В.В. Хвойка. Ці знахідки, на його думку, інтерпретуються як «кераміка роменсько-боршівського типу» та датуються VIII—X ст. Таким чином, А.М. Кірпи́чніков наголошує, що Білгород виник на місці слов'янського поселення в результаті його безперервного розвитку [Кирпичников, 1959, с. 21–32].

На основі результатів систематичних археологічних досліджень під керівництвом Г.Г. Мезенцевої, питання виникнення Білгорода також пов'язувалося із існування слов'янського поселення [Мезенцева, 1968, с. 114–118; Мезенцева, 1974, с. 38–41].

Іншу гіпотезу висловив А.М. Членов, який дотримується думки про древлянське походження князя Володимира. Він наголошував, що побудований князем Білгород відігравав надзвичайно важливу роль, тому що місто стало третьою столицею древлянської землі на докір столиці Південної Русі — Києву [Членов, 1986]. Проте таке твердження, на нашу думку, містить надуманий зміст, слабо аргументоване та має наївний романтичний характер.

Наведені гіпотези не дають повною мірою розкрити відповідь на питання про виникнення Білгорода. Вони зосереджені в першу чергу на самій події заснування міста та його безпосередній функції форпосту.

Тому це питання необхідно розглянути у світлі писемних та сучасного корпусу археологічних джерел із залученням допоміжних історичних дисциплін.

Літопис повідомляє, що Білгород виник як місто у 991 р.: «Володимир заложи град Білгород, и наруби в нь от инех городов, и много людей сведе во нь; бе бо любя град съ» [Повесть, 1950, с. 83]. Проте, перша літописна згадка міститься під 980 р.: «... а наложниць бе у него 300 в Вышегороде, а 300 въ

Бельгороде, а 200 на Берестове въ селци, еже зоуть ныне Берестовое» [Повесть, 1950, с. 57].

Наведені два повідомлення з літопису пов'язані з постаттю князя Володимира Святославича. Особливий інтерес привертає вираз про момент закладення давньоруського міста: “бе бо любя град съ”. Виникає питання, що спричинило таку любов Володимира Святославича по відношенню до Білгорода, що автор писемної пам'ятки виділив його у своєму записі. Раніше це питання не привернуло уваги вчених істориків та археологів. Проте постать князя Володимира не раз була окремих дослідженням істориків, і вони дійшли висновків, які, на нашу думку, відіграють свою роль у питанні виникнення Білгорода.

У другій половині XIX ст. Д.І. Прозоровським вперше було запропоновано гіпотезу щодо питання походження Володимира Святославича та його генеалогічної гілки [Прозаровский, 1864, с. 17–27]. Вона ґрунтується на повідомленні літопису: «Володимер бо бе от Малуши, ключнице Ользины, сестра же бе Добрыни, отец же бе има Малк Любечанин, и бе Добрыня уй Володимиру» [Повесть, 1950, с. 49]. Він ототожнює Малка Любечанина з древлянським князем Малом, таким чином, на його думку сімейне коріння Володимира по материнській лінії має свій початок від древлян. Ця думка була розвинена та доопрацьована О.О. Шахматовим [Шахматов, 1908]. Відзначимо, що думку Д.І. Прозоровського, у тому ж виданні 1864 р., де надруковано його статтю, було спростовано І.І. Срезневським за допомогою результатів лінгвістичного аналізу давньоруського слова «милостниця». Саме так було названо матір Володимира Малушу у Повісті временних літ [Срезневский, 1864, с. 27]. Проте, незважаючи на це, О.О. Шахматов висловив думку, що під ім'ям Мала Древланського ховається син воєводи Свенельда Мстиша (він же Лют), вбивця князя Ігоря, розповідь про якого була штучно та тенденційно змінено літописцем. Натомість гіпотезу О.О. Шахматова було спростовано. Дослідник посилався на повідомлення з «Хроніки» польського історика XV ст. Яна Длугоша, який використовував руські літописи. Ім'я древлянського князя

читалося як «Мискиня», що можна було сприйняти за «Мистиня». Спірне питання про зближення цього імені з «Мистиша», варіантом імені «Мстилав», до того ж в оригіналі Длугоша читається «Нискиня» (Niszkina), очевидно, знайдений Длугошем еквівалент руському «Мал». Найбільш обґрунтована критика концепції О.О. Шахматова висловлена О.В. Соловйовим та А.В. Поппе [Соловйов, 1941, с. 37–64; Поппе, 1974]. Однак «древлянську» гіпотезу було підтримано в роботах науково-популярного характеру та генеалогічних дослідженнях [Членов, 1970, с. 9–11; Лисавой, 1991, с. 170; Горюнков, 1995, с. 93–95].

Гіпотеза про ототожнення Мала Древлянського з Малком Любечанином спростовується академіком Б.О. Рибаківим та А. Поппе [Рыбаков, 1963, с. 195; Поппе, 1974]. Критично ставиться щодо цієї гіпотези О.Ю. Карпов, який присвятив окрему монографію постаті князя Володимира. Він будує логічний ланцюг подій про те, як княгиня Ольга, що з такою ненавистю тричі помстилася древлянам за смерть Ігоря, могла потім виховувати онука спадкоємця запеклих ворогів [Карпов, 1997, с. 366].

Зазначимо, що, за результатами археологічних досліджень древлянської землі Б.А. Звіздецького, її східний кордон з полянами фіксується вздовж нижньої та середньої течій р. Тетерів, звідки він виходив на водорозділ басейнів рр. Тетерева та Ірпеня [Звіздецький, 1989]. Тобто Білгород розташовується на західному кордоні Київської землі, що межує зі східним кордоном території древлянського племінного союзу.

Отже, розглядаючи особистість Володимира Святославича, деякі науковці намагалися ототожнювати його походження з древлянським князівським родом. У такий спосіб заснований ним Білгород був встановлений у ролі древлянської столиці на межі з Київською землею та Києвом. На думку названих дослідників, Володимир як спадкоємиць династії князя Мала встановив справедливість та відновив панівний статус цього племінного союзу. Проте наведена «древлянська» гіпотеза генеалогічної гілки князя Володимира знайшла критичний аналіз у працях істориків та археологів.

Літописець у повідомленні під 991 р. зазначає такий вираз: «...бе бо любя град ось», очевидно, наголошення поставлене так, тому що Володимир уподобав собі Білгород як заміську резиденцію. Свого часу княгиня Ольга в ролі такої обрала Вишгород.

Для Володимира Святославича заміська резиденція є потужним осередком, добре укріплений, розташовується на західному шляху, що вів із Києва до Володимира Волинського, Галича, Перемишля й далі на захід. Крім цього, він захищав південно-західні кордони Київської землі. Якщо Вишгород був для Києва північними воротами, то на заході таку роль відігравав Білгород. Він став результатом реформаторської діяльності князя, зокрема, розширення меж та будівництва нових потужних оборонних споруд. Збільшення його площі стало результатом утворення нової міської території за рахунок укріплених посадів, що примикали до дитинця, куди було зведено «много людей».

Таким чином, формується територіальна соціальна структура. На думку І.Є. Забеліна, головним чинником у виникненні міст було створення посадів, де відбувалося зміщення людей [Забелин, 1908, с. 589]. В іншому випадку головним чинником виникнення міста була трансформація соціальної форми та зміна у сфері суспільних відносин [Толочко, 1983, с. 30].

Деякі з дослідників пам'ятки на підставі археологічних джерел вважали, що Білгород виник у результаті безперервного розвитку ранньослов'янського поселення [Кирпичников, 1959, с. 21–32; Дяденко, 1962, с. 85–86; Мезенцева, 1974, с. 38–41].

У 1958 р. В.Д. Дяденко проводив розвідки в с. Білогородка на східному схилі балки, що відокремлювала дитинець від окольного граду із північного боку, де утворився яр. Тут виявлено яму, що заглиблена в материковий льос на глибину 2 м, з діаметром по верху – 1,1 м, дно – 2,1 м. На думку дослідника, вона використовувалася для зберігання зерна [Дяденко, 1962, с. 85-86]. У заповненні ями знайдено інвентар із залишків кісток тварин, значної кількості чистої крейди з невеликими домішками піску та фрагментами ліпної і кружальної кераміки (рис. 7). Цей глиняний посуд, на думку дослідника, за

своїми особливостями близький до знахідок кераміки VIII—IX ст., що виявлені на Пастирському городищі Черкаської обл. поблизу с. Пеньківка, с. Верхній Салтов Харківської обл. тощо. Знахідки фрагментів ліпної кераміки та одного цілого горщика мають аналогії серед посуду з культурного шару ранньослов'янського часу Княжої гори під Каневом, матеріалів Волинцівського могильника та інших пам'яток VII—IX ст. [Дяденко, 1962, с. 85-86].

В.Д. Дяденко стверджував, що матеріал цієї групи розповсюджується не тільки на території окольного граду та дитинця. Зокрема у східному обриві вже згаданої балки зафіксовані господарські ями, в заповненні яких виявлено фрагменти ліпного ранньослов'янського посуду. Аналогічні знахідки у вигляді підйомного матеріалу знайдено на території, що знаходиться південніше городища на підвищенні правого корінного берега р. Ірпінь [Дяденко, 1962, с. 85-86].

Під час розкопок у 1970 р. на території дитинця було знайдено ліпний посуд, який Г.Г. Мезенцева відносить до ранньої історії Білгорода. Репрезентований він фрагментами горщиків, покриток та сковорідок. Дослідниця характеризує його як товстостінний з нерівною горбкуватою поверхнею, з майже прямим слабо розвиненим вінцем. На деяких фрагментах стінок горщиків міститься так званий мотузковий орнамент, притаманний керамічному ліпному посуду з Новотроїцького городища. Фрагмент ліпної сковорідки з темно-сірої глини з низьким товстим бортиком, цілком ідентичний ліпним сковорідкам з Канівського поселення, Райковецького, Новотроїцького та інших поселень і городищ VII—IX ст. [Мезенцева, 1970, с. 16].

Таким чином, дослідники датують виявлений матеріал на території Білгорода VII—IX ст., з чого зробили висновок, що до виникнення Білгорода існувало ранньослов'янське поселення і ймовірно не одне. Проте з'ясувати його межі та площу, зазначає Г.Г. Мезенцева, складно.

Автором даної роботи досліджено колекцію археологічного матеріалу з розкопок на території літописного Білгорода. Знахідки, що зберігаються і представлені в ній, не містять таких, що датуються IX ст., рубежем IX—X ст. та

першою половиною або серединою X ст. Зокрема вищенаведені артефакти, які дослідники датують VII—IX ст., викликають сумнів щодо їх правильності хронологічного визначення й відсутність визначення конкретної культурної приналежності. Тому говорити, що виявлені залишки ліпного та ранньокружального посуду мають безперервний культурний зв'язок з давньоруським матеріалом Білгорода Київського, не коректно.

Археологічний матеріал, знайдений на території пам'ятки, можна прослідкувати його безперервний розвиток, мається на увазі зміна форми профілю вінець гончарних горщиків, має нижню дату, що визначається кінцем X—рубежем X—XI ст., а верхня межа – першою половиною XIII ст. Крім того, досліджуючи питання датування культурного шару пам'ятки, жодним чином не було прослідковано нашарування, які б можна було віднести до пам'яток слов'янського часу, хоча ймовірно вони зруйновані пластами та об'єктами давньоруського періоду.

У 1972 р. було пошкоджено залишки поперечного валу дитинця, який Г.Г. Мезенцева відносить до початкової історії Білгорода. Місце руйнування було досліджено і в результаті встановлено, що насип не мав у внутрішній будові залишків сирцю [Мезенцева, 1972, с. 14]. Виявлений археологічний матеріал на його поверхні датується XII—XIII ст. та пізньосередньовічним часом. У самому насипі або під його тілом будь-яких знахідок не виявлено. Крім цього, вал збудовано на материковій поверхні. На нашу думку, його залишки можна ототожнювати з укріпленнями Білгорода, який вперше згадується в літописі під 980 р.

Таким чином, дитинець Білгорода та прилеглий до нього з південного боку посад виникли в останній чверті X ст. Проте проіснували вони в такому стані не довго, а були об'єднані. У результаті утворився дитинець, що був укріплений новою лінією валів, при будівництві яких використано дерево-земляні конструкції із сирцевою кладкою.

За літописними джерелами нам відомо про дату будівництва Білгорода Київського під 991 р., де зазначено: «Володимир заложи град Білгород...»

[Повесть, 1950, с. 83]. Дослідник історії давньоруського військового зодчества Х—ХІІІ ст. П.О. Раппопорт зазначав, що термін «заложи» в літопису застосовується щодо будівництва кам'яних оборонних стін. Термін «град» у давньоруський час мав значення не тільки міста як такого, а означав оборонні укріплення [Раппопорт, 1956, с. 116].

Проте Білгород не належить до пам'яток, укріплення яких будували із каменю. Натомість його оборонні стіни мали у своїй конструкції сирцеву кладку, це наводить на думку, що літописець ставив в один ряд такі будівельні матеріали, як каміння та сирець, але не ототожнював їх. У той час як термін «сруби», «срублен» означав зведення дерево-земляних оборонних споруд. Відомі випадки, коли обидва терміни застосовувались щодо одного міста, зокрема Суздаль 1192 або Переяслав-Заліський 1195 рр. [Раппопрт, 1956 с. 116].

Звернемо увагу, що оборонні споруди із сирцевою цеглою в конструкції валів виявлені не тільки в Білгороді, а були зафіксовані дослідниками в Переяславі. При цьому, літописець описуючи події 992 р., боротьбу Володимира Святославича з печенігами на березі р. Трубіж, де знаходиться Переяславль, повідомляє «... на томъ месте заложи градъ Переяславъ.» [Ипатьевская, 1843, с. 259]. Таким чином, термін «заложи» можна вважати, використовується і для визначення будівництва валу, в основі якого застосовано цеглу-сирець. А сам вислів «заложи град Белгородъ» засвідчує момент зведення нових оборонних споруд навколо збільшеної площі території міста. Така реформа князя спрямована була на зміцнення Білгорода і розширення його меж. Очевидно, подібні реформаторські акції втілювалися у Києві, Чернігові та інших містах південно-руських земель. Крім того, територія таких великих центрів зростала за рахунок прилеглих неукріплених територій.

Тезу літописця про «и наруби в нь от инех городов, и много людей сведе во нь» М.М. Тихомиров пояснює не тільки переселенням людей з інших міст, але й створенням особливих умов для Білгорода як улюбленого князівського міста. Тобто постійне надходження населення в міста підтримувалося пільгами, які зазвичай князі надавали поселенцям [Тихомиров, 1956, С. 50].

Надзвичайно цікаве розташування Білгорода на сухопутному шляху, що вів з Києва до древлянської землі, далі до Володимира-Волинського і Галича, а звідтіля до Центральної Європи. Цей шлях згадується в Іпатіївському літописі, де відбуваються події міжусобної боротьби 1158 року між Ізяславом Давидовичем із Мстиславом Ізяславичем та Ярославом Галицьким. «И дошедъ Изяславъ Мунарева, ту ждаше сыновца своего, послалъ бо и бяше противу Половцемъ дикымъ, веля имъ поехати къ себе вборзе; и приде ему вестъ, оже Мъстиславъ и Володимиръ и Ярославъ, и Галичане, идуть Кіеву; и бы у Василева, и ту постиже Святославъ сыновець его съ Половци многыми, и оттуда поиде къ Бѣлугороду и ста на *Кіевьскомъ пути*.” [Ипатьевская, 1843, с. 85.].

Цей путь існував вже у другій половині XI ст. й був «руською» частиною сухоподольного шляху Київ—Регензбург (рис. 1). Маршрут поточнений під час досліджень у 1998 р. О.П. Моцею та Б.А. Звіздецьким [Звіздецький, 1998. с. 77]. Зокрема детально обстежено городища, які згадуються у літописі, а також визначено темп переміщення до Регензбурга за один день від пункту до пункту, що становив 35 км [Моця, 2010, с. 38–39]. Проте очевидно, що шлях міг існувати вже на момент виникнення Білгорода в останній чверті X ст., і одна з функцій міста полягала у його контролі.

Крім того відомо, що Білгород мав міст та митника через р. Ірпінь. «Володимеръ же приде къ Бѣлугороду, къ мостьку, вборзь; въ то же веремя Борисъ пѣяшетъ въ Бѣльгороде, на сеньници, съ дружиною своею и съ попы Белогородьскими, да че бы не мытникъ устерегль и моста не переметаль...” [Ипатьевская, 1843, с. 55]. Це свідчить про митницю на відомому сухопутному шляху, роль якої також належала Білгороду. За І.І. Фундуклеєм, у XIX ст. Білогорд як містечко фігурує в ролі митниці, чи існувала вона безперервно з давньоруського часу – не відомо, але це доводить важливість стратегічно вигідного місцезнаходження Білгорода впродовж століть [Фундуклей, 1847, с. 21–25].

Розглядаючи питання утворення Білгорода, не слід оминати увагою етимологію його назви. З цього приводу в архівних документах зазначається, що місто, можливо, так називається через особливості ґрунтів, зокрема білої глини, на відміну від тих, що розташовуються вище за течією р. Ірпінь в с. Черногогородка [ЦДІАК України, ф. 442. оп. 644. од. зб. 327]. Проте геологія мікрорегіону, на нашу думку, тут відіграє меншу роль.

Наразі нам не обійтися без використання даних топоніміки, адже, такий підхід для вивчення пам'ятки попередніми дослідниками не залучався. Кожне місто, велике чи мале, у давньоруський час отримувало назву не просто так, а мало певне смислове навантаження.

Назву Білгород можна тлумачити по-різному. По-перше, *belъgordъ* походить з праслов'янської мови. Топоніми від цього архетипу для означення міських поселень трапляється в усіх слов'янських ареалах. Сербський Београд, Биоград (Белград), з XIII ст., в Чехії *Belohrad*, в Румунії *Bialogard*, *Bălgrad*, в Хорватії *Biograd na moru*. Першопочаткове значення назви не зовсім зрозуміле. Пов'язують назву з водою, оскільки всі населені пункти з назвою *belъgordъ* локалізуються поблизу води. Друга версія вказує на можливість пояснення першого елементу *belъ* в фольклорному значенні «білий», «прекрасний».

У третьому значенні слово *білий* могло означати власне колір або західний, як місто на захід від Києва. Крім цього, існує версія, що назву виводять від білих кам'яних будівель, на відміну від старих дерев'яних, як в інших містах. Наразі, останнє з тлумачень назви Білгород походить від давньоруського *бел(ый) город*, тобто «укріплене поселення», фортеця з укріпленнями, товстими стінами та бійницями [Янко, 1998, с. 46; Нерознак, 1983, с. 34–35; Етимологічний словник, 1985, с. 27–28].

Таким чином, на перший погляд всі етимологічні пояснення назви Білгорода можна використовувати для його тлумачення. Проте неправильно ототожнювати назву міста із кам'яними спорудами, оскільки за археологічним матеріалом кінця X — першої чверті XI ст., таких комплексів не виявлено.

Навпаки, знайдено залишки споруд, що підтверджують існування дерев'яних будівель та використання цегли-сирцю.

Проте очевидно, йдеться про зовнішній вигляд оборонних укріплень Білгорода, адже основним будівельним матеріалом були дерево та глина. Ймовірно, щоб уберегти дерев'яні конструкції від комах, які точать зруби, їх обмазували глиною. Вона ж при висиханні давала білий колір. Так само вірогідне тлумачення «укріплене поселення», і воно, на нашу думку, більш прийнятне, тим більше, якщо його пов'язати з «прекрасним» чи «красивим містом».

Підсумовуючи вище викладене, можна зробити висновок, що Білгород Київський виник в останній чверті X ст., що переконливо підтверджують матеріали писемних пам'яток та археологічних досліджень.

Безпосередньо історія міста пов'язана із особистістю великого князя Володимира Святославича та його державотворчою діяльністю з моменту його становлення на київському столі. До моменту виникнення Білгорода територію, яку він займає в останній чверті X ст., у VII—IX ст. населяли представники слов'янських племен. Проте місто не було результатом їх безперервного існування та розвитку.

Перша літописна згадка про Білгород та археологічний матеріал характеризує його як невелике місто, але цей період з огляду на друге повідомлення літопису був нетривалий.

Завдяки реформаторській політиці Володимира Святославича відбуваються закладини нових ліній захисних споруд. У результаті вали міста збудовано із застосуванням дерево-земляних конструкцій та сирцевої кладки. Територія дитинця та посаду збільшилася, і їх загальна площа складала 100 га, які заселялися населенням з інших міст та сіл. У свою чергу назва міста, за своєю етимологією, підтверджує особливий статус, який йому надає літописець.

2.2. Фортифікація та культові споруди

На початку ХХ ст. розкопані В.В. Хвойкою вали Білгорода стали сенсаційним археологічним відкриттям та унікальним прикладом будівництва захисних укріплень в історії фортифікації давньоруської держави [Хвойка, 1913, с. 76–79]. Нові конструктивні особливості дерево-земляних укріплень полягали у використанні цегли-сирцю, про що неодноразово вказували у своїх роботах дослідники укріплень пам'ятки [Бліфельд, 1952, с. 29–36; Раппопрт, 1953, с. 17–24; Він же, 1956; Мезенцева, 1967; Вона ж, 1970; Мезенцева, 1973; Кучера, 1973, с. 4; Линева, 1982; Непомящих, 2008, с. 61–66]. Проте повністю питання оборонних укріплень пам'ятки не вичерпало себе і залишається актуальним. Зокрема нами запропоновано новий погляд на загальну систему фортифікації Білгорода Київського. Тож розглянемо оборонні укріплення відповідно до виділених періодів будівництва міста.

Вал першого періоду будівництва захищав дитинець Білгорода з півдня, де він зберігся частково на сьогодні. Чи існували захисні споруди цього часу з інших боків городища – невідомо (рис. 6). Публікуючи окремим виданням результати археологічних досліджень В.В. Хвойки, Н.Д. Полонська зазначала, що по середині дитинця проходила дорога, яку захищав поперечний внутрішній вал, вона вела до схованки [Полонская, 1911, с. 5]. Це укріплення позначене на планах В.Б. Антоновича, Б.С. Стелицького, В.В. Хвойки, Г.Г. Мезенцевої, але археологічні дослідження укріплення проведено останньою.

Під час обстеження городища М.П. Кучера зазначає цікаву особливість дитинця Білгорода. Ця територія поділяється на дві частини: північну підвищену і південну нижню. Північна частина віддалена від південної різким перепадом поверхні у вигляді обриву з вертикальною стінкою, підрізаною сучасною дорогою. На думку дослідника, тут у давнину знаходився ескарп з ровом біля підніжжя [Кучера, 1973, с. 1.]. У 1972 р. цей поперечний вал дитинця підрізав бульдозер і поруйновану частину було досліджено. Автор розкопок зазначає, що він не містив ніяких дерев'яних конструкцій та

насипаний з ґрунту, який здобули, викопуючи рів [Мезенцева, звіт 1972, с.14]. Проте на кресленні зачистки тіла валу позначені залишки дерева (рис. 8, Б). Це може свідчити про його дерево-земляну будову, але конкретніше про це можна буде говорити після додаткових досліджень. Відомо, що вали, насипані з самого ґрунту, були збудовані на більш ранніх городищах. Також вони знаходять місце в багаторядних оборонних лініях городищ давньоруського часу [Кучера, 1999, с. 76].

Археологічний матеріал, що представлений фрагментами гончарного посуду XII—XIII ст. та пізньосередньовічного часу, було виявлено тільки на його поверхні (рис. 9). Вал зберігся погано, але місцями заввишки 2 м. Очевидно, що із переплануванням в кінці X ст. його залишили з метою пристосування до нової системи укріплень дитинця Білгорода. Крім валу, до системи укріплень першого хронологічного етапу городища належав рів, що був викопаний з південного краю неукріпленого посаду [Мезенцева, 1972, с. 14]. Названі укріплення були зведені приблизно в другій половині X ст. та яскраво характеризують перший період існування невеликого міста, а також їх використання після перепланування і побудови нових оборонних споруд свідчать про винахідливість будівельників та пристосування до їхньої системи захисту «старих» укріплень.

Другий етап характеризують вали із складною дерево-земляною конструкцією з використанням цегли-серцю (рис. 2; 6; 10, 1–4). Під час розкопок в с. Білогородка В.В. Хвойка в 1909 р., в них свою участь брав Київський відділ Військово-історичного товариства. Відомо, що В.В. Хвойка не опублікував свого звіту про проведену роботу в Білогородці, але замість нього це зробила Н.Д. Полонська [Полонская, 1911]. У 1910 р. детальне дослідження конструкції білгородських валів зробило Білгород однією з важливіших пам'яток для вивчення історії давньоруського військово-інженерного мистецтва [Раппопорт, 1956, с. 74].

Влітку 1910 р. В.В. Хвойка дослідив східний вал посаду, який захищав північно-східний бік городища, на плані помічено відрізок, що було розкопано

(рис. 3). За результатами розкопок Н.Д. Полонська дала опис, яким чином могли зводити укріплення: простір, на якому мав бути вал, спочатку засипали шаром глини від 40 до 50 см завтовшки. Зверху було встановлено дерев'яні бруси (за Н.Д. Полонською, за В.В. Хвойкою, це колоди). На плані поперечного розрізу валу В. Хвойка відзначає діаметр колод – 20-25 см, завдовжки 4,05 м та шириною 3,65 м. На кресленні поперечного розрізу валу відмічено, що зруб забутовано утрамбованою мулистим ґрунтом та засипано материковою глиною жовтого кольору. Відзначимо, що таку особливість у поєднанні різних ґрунтів для засипки зрубів було виявлено автором даної роботи під час дослідження укріплень в'їзду на дитинці [Непомящих, 2014, с. 424–438].

Із зовнішнього боку городні примикала складна дерев'яна конструкція. Вона також розташовувалась на шарі підсипки глини. На відрізку довжиною 2,5 м було встановлено два дубові лежні, з'єднані у вигляді рами, що скріплялися з поздовжньою стіною поперечними балками, подекуди покладені по два – один на одного. На них вертикально встановлено колоди 1 м вистою, поверх яких встановлено ще одне перекриття з колод, покладених уздовж та поперек. На ньому з відступом на 60 см було покладено новий ряд колод на яких закріплено стовпи та їх перекриття. Таким чином, утворювався другий ярус, поверх якого встановлено третій, але з відступом від краю. У такий спосіб збудовано порожні кліті, що для міцності скріплялися з поздовжньою стіною опорними брусами, розташованими на певній відстані один від одного. Утворена порожня конструкція була закладена цеглою-сирцем. Її розміри: товщина 6 см, довжина 40 см, ширина 25 см. Кладка з необпаленої цегли була вимощена за допомогою спеціально приготовленого глиняного розчину, утворені шви від 1 до 3,5 см завтовшки (рис. 11) [ЦДІАК України ф. 442. оп. 644. од. зб. 327, с. 24].

З огляду на зображення реконструкції креслення оборонних укріплень «окольного міста» Білгорода, за В.В. Хвойкою, колоди були закріплені у нижньому ярусі сирцю з метою збереження валу від зсувів (рис. 12). Вони розташовувалися по всій довжині валу та запліталися хмизом. Стіна із сирцю знаходиться на деякій відстані від краю рову, таким чином утворюючи берму

шириною 1,5 м. Першопочатковий нахил внутрішньої стінки рову становить крутий кут нахилу. Зовнішній укіс валу переходить у внутрішню стінку рову, який достатньо заплив, його ширина по верху близько 5 м на час досліджень В.В. Хвойкою (рис. 13). Дослідник наголошував, що конструкція валів дитинця й посаду подібна. Проте перевірити усі ці дані стало можливим у результаті проведених досліджень білгородських валів у 1951 р. під керівництвом П.О. Раппопорта [Раппопорт, 1956, с. 54; с. 73–90]. Встановлено значні розбіжності в планах, складених В.В. Хвойкою та військовими інженерами, а також в описі валів Н.Д. Полонською [Раппопорт, 1956, с. 74].

Вал посаду зберігся на невелику висоту, тому зачистка дала можливість перевірити точність креслень В.В. Хвойки лише щодо нижньої частини валу. Його будова лишень у загальних рисах збіглася з уже відомими даними креслень 1910 р. [Раппопорт, 1956, с. 73–90].

В основі валу знаходиться культурний шар товщиною приблизно 0,3 м. На ньому лежить шар жовтої глини, але не рівномірно під всім валом, як вказано на кресленні у В.В. Хвойки, а в основному під зрубом. Сирцева кладка розташована на 0,3–0,4 м шарі глини, досить перемішаної із землею. Такою ж глиною, змішаною із землею, були засипані дубові зруби, що складають основу валу [Раппопорт, 1953, с. 22–23]. Із зовнішнього боку до зрубів прилягає сирцева кладка. Цегла її зроблена зі світло-коричневої глини й укладена на глиняному розчині коричневого кольору. У кладці збереглися колоди дерев'яного каркасу. Стовпи каркасу були закопані в глину приблизно на 0,3 м нижче основи кладки, тобто майже до рівня культурного шару. Крім вертикальних стовпів і горизонтальних зв'язок, у дерев'яному каркасі виявлено бруски, що розташовані під нахилом. Бруски і колоди з'єднувались між собою залізними костиллями [Раппопорт, 1953, с. 22–23] (рис. 14, А).

Конструкція валу дитинця дещо відрізняється від валу «окольного міста» (рис. 14, Б). Тут, на культурному шарі, який донизу переходить поступово в материкову глину, розташований насипний шар темної гумусованої глини. На висоті 1,3 м на цьому шарі знаходиться тристінний дубовий зруб, забутований

такою ж гумусованою глиною. З зовнішнього боку валу перед зрубом, безпосередньо на культурному шарі, розташовані прошарки жовтої глини і чорної землі, а на них — сирцева кладка. Вона не дуже велика, її ширина близько 1,8 м при висоті 0,5 м. Цегла укладена доволі акуратно і більша частина навіть з перев'язкою швів, хоча самі вони далеко не всі мають правильну форму. Поряд з цілою цеглою в кладці використовувались її фрагменти [Раппопорт, 1953, с. 23]. Сирцева цегла зроблена зі світло-коричневої глини й укладена на такий же розчин, але більш темного кольору і дещо більшими домішками піску. Розмір цегли: довжина 41–42 см, ширина 23–24 см, товщина 6–6,5 см; товщина швів, як горизонтальних, так і вертикальних, 2 см.

Під кладкою в материковому ґрунті були закопані (через кожні 1,4 м уздовж смуги валу) стовпи довжиною 1,3 м і діаметром 0,36 м. Стовпи не збереглися, деревина повністю згнила, але відбитки їх видно в землі дуже чітко. Зверху кладка була забита глиною з великою кількістю уламків сирцевої цегли [Раппопорт, 1953, с. 23]. Така особливість закопування у ґрунт дерев'яних стовпів була виявлена вперше в 1947 р. під час розкопок Д.І. Бліфельда. Дослідником було зроблено зачистку валу в південно-західному боці дитинця [Бліфельд, 1952, с. 35-36]. Зачисткою, зрозуміло, не можна було виявити конструкцію валу в цілому, проте можна простежити цікаву деталь. В основі валу перед його спорудженням викопувалися круглі ями глибиною до 1 м, діаметр яких не було встановлено. Ями розміщувалися по повздовжній лінії валу групами, по три в ряд. На дослідженій ділянці виявлено дві таких групи на відстані приблизно 8–9 м одна від одної. Ями заповнювались глиною або глиняним розчином [Бліфельд, 1952, с. 35-36]. Проте, П.О. Раппопорт спростував думку Д.І. Бліфельда, який вважав, що ями заповнювались глиною, вона там опинилась лише через те, що дерево з часом згнило [Раппопорт, 1956, с. 80].

У культурному шарі під валом дитинця виявлено фрагменти кераміки рубежу Х—ХІ ст. Враховуючи, що в с. Білогородка є значний культурний шар

XII—XIII ст., а також і більш пізні XVI—XVIII ст., зазначає П.О. Раппопорт, відсутність знахідок цих двох останніх періодів під валом (при чому і в «окольному граді» і на дитинці) свідчить про доволі ранній час будування валу, відбулося це в кінці X— на початку XI ст. [Раппопорт, 1953, с. 23].

Тобто момент побудови укріплень належить до другого етапу розвитку міста. Це зокрема підтверджується проведеними розрізами валів у 1967, 1968, 1970, 1972, 1973, 1982 рр. Отримані результати не тільки підтверджують, але й доповнюють сформоване твердження новою інформацією, що дала змогу з'ясувати питання, як розвивалася топографія Білгорода.

Під час розкопок Білгорода експедицією Київського державного університету ім. Тараса Шевченка під керівництвом Г.Г. Мезенцевої в 1972 та 1973 рр. було зроблено розрізи валів на дитинці та посаді (рис. 14, В; 15, 1, 3). Розчистка валу поруч з водокачкою показала, що він мав складну конструкцію із сирцевою цеглою із зовнішнього боку. Новим, порівняно із дослідженнями 1972 р., було те, що під внутрішньою частиною валу була виявлена споруда з залишками вогнища і керамікою рубежу X—XI ст. На думку Г.Г. Мезенцевої, розміщення цього житла не було пов'язано з конструкцією валу, і є підстави вважати, що воно існувало тут раніше, тобто до побудови валу (рис. 15, 2) [Мезенцева, 1973, с. 16]. Такі обставини наводять на думку, що територія, котру захищають оборонні споруди, була обрана саме в таких межах, як вони є, не просто так. Вочевидь, навколишня площа, що прилягала зі східного боку до міста першого етапу розвитку, заселялася швидкими темпами в короткі строки на рубежі X—XI ст. Тому, з огляду на це, а також топографічні, військово-стратегічні, будівельні міркування, було обрано для спорудження лінії валів таку територію, площа якої відома нині.

Загалом Білгород Київський є не єдиною пам'яткою давньоруського часу із такою складною конструкцією валів. Аналогічні особливості будови оборонних укріплень було виявлено в результаті археологічних досліджень у валах синхронних Білгороду, а саме літописні Переяславль, Василів та городище поблизу с. Заріччя (колишнє Ханбікове) [Рибаков, 1964; Раппопорт, 1953;

Малєєв, 1985, с. 84–85; Він же, 1982, с. 37–43; Він же, 1990, с. 51–53; Колибенко, 2013, с.122–133; Кучера, 1999, с. 76–77; Моргунов, 2009]. Вважаємо, що детальний розгляд цих пам'яток не доцільний у даній роботі через велику кількість праць авторів розкопок та дослідників фортифікації давньоруського часу вцілому. Та принагідно зауважимо, що не зважаючи на загальну особливість у вигляді сирцевої кладки, що слугує об'єднуючим елементом для цих пам'яток, а також функцію форпостів та пов'язаність з ім'ям князя Володимира Святославича, між ними наявні деякі відмінності. Вони полягають у певних засобах та вирішеннях технологічного питання будівництва валів, очевидно, яке безпосередньо пов'язане з огляду тієї чи іншої специфіки місцевості, топографії тощо.

У військово-стратегічному сенсі важливим елементом таких потужних укріплень були потайні ходи, відомі як тайники або потерни. В.Й. Довженок звертав увагу на те, що відомості про такі ходи з'являються у літописних джерелах у XV ст., але археологічні розкопки засвідчують, що на території давньоруської держави вони відомі вже у X ст. [Довженок, 1947, 53–54]. Дослідник повідомляв, що у тілі східного валу дитинця та посаду прослідковуються потаємні ходи. На дитинці вони добре замасковані, а от на посаді прослідковуються їх сліди у вигляді провалів у валу, що чергуються з однаковою рівномірною відстанню один від одного саме на тих місцях, де глибина зовнішнього рову була найбільшою. Очевидно, що проходи засипало в наслідок руйнації дерев'яних конструкцій. Потерни відігравали важливу роль під час облоги міста ворогом, коли потрібно було нанести неочікувану контратаку, захисники таємно проникали на дно рову, звідкіля проводили напад супротивника [Довженок, 1947, с. 54].

Визначено шість в'їздів Білгорода, які побудовано у другому етапі розвитку міста. На території дитинця Г.Г. Мезенцева виділяла три в'їзди: перший – з східного боку від території посаду (рис. 16, А), другий – із південно-західного від р. Ірпінь (рис. 16, Б), і, можливо, третій – у північно-східному кутку, саме тут яром проходила стародавня дорога з Києва на Галич. У 1968 р.

проводились розкопки на дитинці зі східного його боку, де розташовувався в'їзд. Він мав зручне центральне розташування і добре укріплення. Вали в цьому місці повертали всередину дитинця і тягнулися ще на 20-27 м, утворюючи вузький проїзд, що зараз майже 2 м завширшки. За результатами розкопок Г.Г. Мезенцевій вдалося знайти залишки горілого дерев'яного приміщення, що розташовувалося на валу біля в'їзду. Було зафіксовано залишки зрубної конструкції прямокутної в плані форми зі стінами 0,30 м завтовшки. Виявлено її глинобитну підлогу 0,20 м від рівня сучасної поверхні. Довжина споруди 3,75 м, ширина – 2,7 м, зорієнтована вона з північного заходу на південний схід. На думку Г.Г. Мезенцевої, це були залишки наземної вежі, що розташовувалася на валу [Мезенцева, 1967, с. 6].

У 2008—2009 рр. автор дисертації проводив охоронні дослідження на дитинці по вул. Поштовій, 2. Результатом дослідження стало відкриття залишків дерево-земляних конструкцій валу, що розташовувалися на відстані 26–27 м від повороту в глиб дитинця. Зафіксовано міжкліття шириною 1 м та залишки двох городень, але повністю їх розміри встановити не вдалося, тому що частково вони знаходились за межами розкопу та в силу обставин залишилися дослідженими неповністю.

Верхній ярус валу не зберігся, мається на увазі земляний насип та дерев'яні конструкції, що стояли поверх нього. Натомість зафіксовано прошарок попелу та вугликів, частково його перекриває культурний шар пізньосередньовічної доби. Під цим шаром пожежі на глибині 0,40 м від сучасної поверхні було зафіксовано знахідки черенів теплотехнічних споруд (рис. 17, А). За виявленим матеріалом один з них датується XI ст., другий XII—XIII ст. Частково залишки захисних конструкцій перекриває споруда XII—першої половини XIII ст. За стратиграфічними спостереженнями, котлован її було викопано безпосередньо в тілі фортифікаційної споруди (рис. 17, Б).

Щодо особливостей залишків внутрішньої конструкції валу, то зруби встановлювалися на спеціально вирівняній площадці. Вона представляє 0,1–0,2 м завтовшки коричнево-жовтий суглинок, насичений знахідками

трипільської культури. На нього було насипано шар глею товщиною 0,2-0,3 м. Зверху було встановлено зруби, дерево збереглося у вигляді зітлілих нижніх колод, рублених «в обло». Їх у свою чергу засипали глеєм товщиною 0,2-0,6 м, що прилягав до внутрішніх поперечних колод зрубу, а зверху на нього зсипали темно-коричневу глину (0,85 м товщина), що прилягала до зовнішньої стіни зрубу. Таким чином, городні заповнені ґрунтом у певному порядку, що позначалося на міцності всієї конструкції. У шарі глини та глею траплялися фрагменти вінець гончарної кераміки рубежу X—XI ст. та вінець і стінок ліпних горщиків трипільської культури. Поверх городень було засипано жовту глину 0,4–0,8 м завтовшки. Загальна висота конструкції становить 1,60–1,80 м від рівня материка (рис. 17, В).

Зруби не були зв'язані між собою, а стояли окремо, на відстані 1,1 м тим самим утворюючи міжкліття, яке було щільно засипане стерильною жовтою глиною 0,6 м завтовшки, поверх якої знаходився шар сірої глини товщиною 0,3 м. Розміри городень, які нам вдалося зафіксувати – північної 4,30×2,80 м, південної 5,30×2,40 м [Непомящих, 2009, с. 21-23].

Зверху над міжкліттям на рівні фіксації 0,90 м від сучасної поверхні виявлено залишки відкритого вогнища. Під час його розчистки знайдено фрагменти вінець горщиків рубежу X—XI ст. Яке його призначення – не відомо, можливо, ним користувались на період сезонної експлуатації, коли будували укріплення. Рештки таких знахідок у валах не відомі, крім даного випадку та залишків вогнищ у засипці валу на Замковій горі у м. Біла Церква (літописний Юр'їв) [Квітницький, 2013, с. 93-94].

Центральний в'їзд у дитинець зі східного боку проходив у вигляді двох доріг, що розділяли середину території дитинця у вигляді трикутника. Обидві вони захищені складаною системою укріплень. Побудовані в кінці X ст. східні вали із застосуванням сирцевої кладки, повертають у глиб дитинця, де продовжувалися у вигляді зрубної конструкції, яка по обидва боки дороги утворювала вузький прохід приблизно 2 м завширшки та загальною довжиною 26–27 м від зовнішнього краю підосви валу. У місці, де вали утворюють

клиноподібну западину, знаходився край земляного валу «первісного» дитинця (80-ті рр. X ст.), що зберігся довжиною більше двохсот метрів. Очевидно, його залишили під час перепланування території пристосували для укріплення східного в'їзду дитинця. У такий спосіб вал дитинця першого будівельного періоду відігравав важливу роль у системі оборонних споруд з рубежу X—XI ст. до першої половини XIII ст. Попід ним проходив рів, на дні якого знаходилася дорога у напрямку від східного в'їзду дитинця до південно-західного, де починався крутий схил городища і продовжувалася стежка до р. Ірпінь.

Складний за конструкцією в'їзд дитинця Білгорода дуже близький до укріплень, які називаються захабами. Це вузький шириною близько 2–5 м та завдовжки 20–40 м коридор, що нагадує рукав. На вході в цей коридор розташовувались зовнішні ворота. Такий укріплений проїзд мав один або декілька поворотів для уповільнення руху тих, хто атакує, під час його проходження. Прорвавшись крізь них, ворог опинявся в пастці. У такому коридорі затісно, що ускладнює противнику вести спостереження. Під перехресним вогнем захисників фортеці, нападники, як правило, знищувалися або зазнавали значних втрат. Можливо, тому князь Ізяслав у 1161 р. не міг взяти приступом дитинець, а простояв чотири тижні навколо нього [Ипатьевская, 1843, с. 90].

Вважається, що час використання такого типу укріплень на території давньоруської держави близько XII ст. [Раппопорт, 1961, с. 151]. Тому такі в'їзди Білгорода називають «протозахабні», зокрема, Ю.Ю. Моргунов. Він пов'язує їх раннє виникнення із залученням у будівництві Білгорода закордонних майстрів з півдня [Моргунов, 2001, с. 129–131].

До третього етапу розвитку Білгорода належить поперечний вал на посаді, що ділить його навпіл. Питання цієї лінії захисних укріплень тривалий час було не вирішеним. Втім завдяки ретельному аналізу археологічних досліджень Г.Г. Мезенцевої та Є.А. Ліньової, а також писемних джерел, відповідь була знайдена [Непомящих, 2014, с. 424].

За літописними повідомленнями з другої половини XI ст. Білгород часто фігурує в ролі пункту для переховування князів або місця, куди приходила військова підмога під час міжусобних війн за київський стіл. Літописна згадка 1161 р. розповідає про боротьбу між князями Ростиславом Мстиславичем та Ізяславом Давидовичем за владу у Києві, ці події відбуваються узимку, на початку лютого. Програвши у силі та чисельності війську Ізяслава, Ростислав опиняється у скрутному становищі, але його військова дружина радить відійти з Києва до Білгорода, де йому на допомогу підійдуть сили братів та союзників. Ростислав послухався поради і відступив до Білгорода. Коли ж до міста прийшов Ізяслав, то стояв біля дитинця чотири тижні, тому що острог було спалено Ростиславом. «Ізяславу же пришедшу къ Белугороду, и стоя около дитинца 4 недели, а острогъ бяше до него пожегль Ростиславъ.» [Воскресенський, 1856, с. 74].

Літописне повідомлення про острог доповнюють археологічні дослідження. На території посаду та окольного граду існує так званий поперечний вал, призначення якого було незрозумілим дослідникам пам'ятки і викликало питання, коли і навіщо його було побудовано. Уперше він показаний ще на плані військового інженера-топографа Б.С. Стеллецького у 1909 р., а також на плані В.В. Хвойки 1910 р. Простягається цей вал з північно-східного у південно-західному напрямку й посередині різко обривається (рис. 3). У такому стані це укріплення зберіглося до сьогодні. Його було тричі досліджено в різних його частинах.

У 1968 році Г.Г. Мезенцева встановила, що в його будові відсутні дерев'яні конструкції та залишки сирцевої кладки. Натомість тіло валу було насипане з темного суглинку, який розташовувався на шарі світлої глини, його підстинала глиняна подушка, яка була насипана на глину з включеннями вугликів (рис. 18) [Мезенцева, 1968, с. 3; Мезенцева, 1972, с. 14].

У 1973 р. проведено повторний розріз східного краю поперечного валу (рис. 18). Внутрішня будова його складалась з тонкого шару гумусу, який перекривав насип глини рудого кольору, під якою із внутрішнього боку валу

знаходився шар сірого суглинку, у його заповненні зафіксовано залишки деревини. Шар жовтої глини підстилав цей суглинок, очевидно, зміцнюючи внутрішній бік валу. Основою всього насипу слугував темно-сірий суглинок, у якому із зовнішнього боку також зафіксовано залишки деревини. Зовні вся конструкція має вид вертикальної стінки 90 градусів, її висота 1 м від рівня похованої поверхні (згідно з кресленням Г.Г. Мезенцевої 1973 р.). З внутрішнього боку насипу зафіксовано сліди від вертикально встановлених дерев'яних колод. На нашу думку, ці залишки деревини, а також пряма стінка із зовнішнього боку валу, могли бути двома рядами частоколу, між якими розташовувався вал. Ширина підосви валу 3 м. Висота його місцями збереглася більше 2 м. У насипу валу знайдено фрагменти гончарного посуду кінець Х—ХІ ст. (рис. 18) [Мезенцева, 1973, с.16].

Втретє поперечний вал було досліджено у 1982 р. на південно-західній ділянці поля, біля дороги, де його було пошкоджено бульдозером у 1980 р. Під час розчистки встановлено, що він не складався з дерев'яних конструкцій і сирцю. Тіло валу було насипано з шару темно-сірого ґрунту, під яким розташовувався суглинок сірого кольору, який у свою чергу перекривав жовто-сірий суглинок. Висота його в місці розрізу 1,22 м. Археологічний матеріал представлений фрагментом денця і стінки гончарного посуду давньоруського часу. Під тілом валу, розкопано залишки горна (рис. 19). Він дуже поруйнований, під час розчистки виявлено велику кількість металургійних шлаків (300 шт.). Знайдено фрагменти вінець, стінок та денць гончарних горщиків ХІ ст., кальциновані кістки тварин [Ліньова, 1982, с. 4–6].

Таким чином, поперечний вал, судячи з археологічного матеріалу, було побудовано не раніше кінця ХІ — початку ХІІ ст. З огляду на те, що він не має складної внутрішньої конструкції, насипаний з глини та суглинку, в яких зафіксовано включення вугликів та залишки горілого дерева, очевидно, частоколу, який примикав зовні до засипаного ґрунтом зрубу, цей вал ніщо інше, як залишки літописного острога. Острог – периферійні міські укріплення, будувалися і примикали до дитинця [Моргунов, 2009, с. 232].

Поперечний вал обривається посередині посаду. Проте, на думку Г.Г. Мезенцевої, він продовжувався у західному напрямку до перехрестя сучасних доріг, а потім робив поворот і простягався у південний бік до яру, за яким знаходиться дитинець. Дослідниця зробила такий висновок на підставі результатів зачисток і розчисток останців валу у 1970 р. [Мезенцева, 1970, с. 22; Вона ж, 1974, с. 40]. Натомість виявлено залишки серцевої кладки, якої немає в конструкції самого поперечного валу. Тому, на нашу думку, останці, досліджені біля яру – це залишки оборонної лінії західного валу посаду, що було зведено в кінці X ст. А поперечний вал простягався зі східного боку посаду у напрямку південного заходу, до перехрестя доріг (рис. 2).

До третього етапу розвитку Білгорода нами віднесено часткову перебудову північно-східного відрізу валу посаду. Зокрема неодноразово літопис повідомляє про облогу чи напади на Білгород кочівників: печенігів, половців, або військової дружини тих чи інших князів. Жодних повідомлень у письмових джерелах про руйнування оборонних ліній Білгорода немає, на відміну від спаленого острога.

В Іпатіївському літописі згадується 29 грудня у 1135 р. про спустошливі набіги Ольговичів з половцями: «Паки же Олговичи съ Половци переидоша Днепръ, декабря въ 29, и почаша воювати отъ Трьполя около Красна и Васильева и до Благорода, оли же до Кіева и по Желане и до Вышьгорода и до Деревъ, и чрезъ Лыбедь стреляхуся» [Ипатьевский, 1845, с.14]. Вдруге літописець повідомляє про велику облогу Білгорода та бій Ольговичів з половцями проти Мономаховичів, що відбувся 10 грудня у 1158 р. Ізяслав Давидович відмовився видати галицькому князю Ярославу Осмомислу його суперника, двоюрідного брата Івана Берладника, який був вигнаний зі свого уділу Звенигорода. Блукаючи по Русі і степах, він служив по найму іншим князям. У відповідь Ярослав створив проти Ізяслава коаліцію з волинським князем Мстиславом Ізяславичем та Володимиром Андрійовичем Пересопницьким. Ольговичі відмовилися підтримати Ізяслава Давидовича; він залучив на свій бік половців, але в битві біля стін Білгорода берендеї його

зрадили, а тому Ізяслав змушений був тікати в землю вятичів. Важливий момент у тому, що Ізяслав прийшов до Білгорода і став на «Київському шляху». В Іпатьському літописі про це повідомляється: «А Ізяслав, дійшовши [до города] Мунарева, тут ждав синівця свого [Святослава Володимировича], бо його він послав був назустріч половцям диким, велячи їм поїхати до нього вборзі. Та прийшла йому вість, що Мстислав [Ізяславич], і галичани ідуть до Києва. І [коли] був він коло [города] Василева, то тут догнав [його] Святослав, синовець його, з багатьма половцями. І звідти пішов він до Білгорода, і прийшов до Білгорода, став на Київській путі.

Мстислав же [Ізяславич] із двома братами ввійшов до у Білгород. [І] стали [вої Ізяслава Давидовича] битися кріпко, приїжджаючи до города, а ті, з города виїжджаючи, билися завзято. Ізяславу тим часом прийшла більша підмога до Білгорода: прибув же до нього [хан] Башкорд із двадцятьма тисячами, отчим Святослава Володимировича, – бо його мати втекла була в Половці і вийшла за нього, [Башкорда]. Ізяслав тоді показував їм, [Мстиславу Ізяславичу з братами], полки свої, велячи їм вийти з города. [Але] вони не вийшли і стояли в городі дванадцять днів» [ПСРЛ, Т. II, с. 85].

Відомо, що вали, побудовані за Володимира Святославича, у своїй внутрішній конструкції мали сирцеву кладку. Стратиграфічні розрізи це повністю підтверджують. Дослідження північного валу окольного граду Білгорода свідчать про інше. Північно-східний відрізок, що знаходився біля приміщення клубу с. Білогородка та розташовувався неподалік від давньої дороги, названої у літописі «Київський путь», був досліджений у 1972, 1973 рр. (рис. 20). По-перше, цей вал частково було зруйновано у 1966 р. під час будівництва сільської школи та стадіону. По-друге, вже у 70-х рр. від нього залишились невеликі відрізки, які можна було досліди, на сьогодні, він зберігся частково по вул. Вишнева. Виявилося, що в тій частині, де його було розкопано, не знайдено дерево-земляних конструкцій і сирцевої кладки. Вал у місці його розрізу зберігся висотою 3,5 м, ширина підосви більше 4 м. У його основі було насипано подушку з піску 1 м завтовшки, зовнішня стінка її

вертикальна 90 градусів. Поверх нього було насипано шар рудої глини 2 м завтовшки (рис. 15, 3). У насипу валу виявлено фрагменти вінець горщиків початку XI ст. (рис. 15, 3). У 1983 р. на території окольного міста було проведено розкопки по вул. Калініна, розкоп «О-1» і зроблено розчистку валу. У звіті експедиції за цей рік про ці дослідження не згадується, але в інвентарній книзі польового опису матеріалу записані знахідки, представлені фрагментом вінця горщика XI ст., а також цілою формою цегли-сирцю світло-жовтого кольору (рис. 10, 4).

Східний вал посаду, який проходить з північного боку від поперечного валу, із західного боку якого знаходиться водонапірна вежа, а з північного розвилка доріг у напрямку м. Києва та с. Софіївська-Борщагівка, був у цьому місці розкопаний у 1910 р. експедицією під керівництвом В.В. Хвойки, повторно у 1972, 1973 рр. досліджений під керівництвом Г.Г. Мезенцевої (рис. 15, 2). З напільного боку цей вал має сирцеву кладку, а з внутрішнього — дерево-земляні конструкції, засипані ґрунтом, за якими виявлено котлован житла, що викопано у материку з рівня горизонту, на якому зведено сам вал. Виявлений археологічний матеріал у його заповненні та насипі валу, зокрема вінця горщиків датуються кінцем X — першою половиною XI ст. Вочевидь, це житло існувало в той момент, коли будували укріплення, про що свідчать знахідки і про що йшлося вище.

Лінія оборони проходила далі на північ, оточуючи територію окольного міста, і завершувалася з західного боку над р. Ірпінь. Наведений відрізок валу має у своїй внутрішній будові, як дерево-земляні конструкції із застосуванням сирцевої кладки, так і звичайний ґрунтовий насип. Виходячи з цього, північна лінія укріплень окольного міста була зведена у кінці X ст. (991 р.), але той його відрізок, що знаходився біля клубу, неподалік дороги, що в давнину звалась «Київський путь», насипаний зі звичайної материкової глини, але під ним знаходиться похований горизонт культурного шару XI ст. У даному випадку, вочевидь, маємо сліди ремонту захисних укріплень Білгорода Київського. Зважаючи на археологічний матеріал з насипу валу, наведені повідомлення

літопису про внутрішній розбрат князів та вирішення його військовим шляхом, на нашу думку, відрізок валу посаду і, очевидно, територія, що розташовувався біля «Київського путі», були зруйновані в ході міжусобних війн між Ольговичами та Мономаховичами у першій половині XII ст. Ще одним свідченням на користь цієї думки виступають результати археологічних розкопок, які проводились на території «окольного міста» у 1982, 1983 рр. Зокрема, виявлені споруди датуються не пізніше XI ст. і мають сліди пожежі [Ліньова, 1982; Ліньова, 1983].

Отже, оборонні укріплення Білгорода будувалися вперше в ранній період існування міста. На другому етапі відбувається значне розширення території міста і його захищають від зовнішньої небезпеки потужні вали із дерево-земляною конструкцією та застосуванням цегли-сирцю. Для цього ж періоду виявився актуальним захист частини південного посаду, що прилягає до дитинця. Таку функцію на себе бере острог, який тривалий час дослідники пам'ятки не могли ідентифікувати у залишках поперечного валу, хоча археологічні дослідження його проводились під час кожної слушної нагоди.

У 80-х роках X ст. Білгород розташовувався на краю мису, займав невелику площу, був укріплений валом та ровом, з південного боку яких розташовувався посад. Тобто представляв собою невелике місто в околицях Києва. Проте реформаторська політика Володимира Святославича відображається у розбудові Білгорода, відбуваються закладини нових ліній захисних споруд у 991 році, які, очевидно, не обійшлися без іноземних інженерів-будівельників. У результаті вали міста збудовано із застосуванням дерево-земляних конструкцій та сирцевої кладки, а також потужний неприступний східний в'їзд на дитинець, тип якого на території Київської Русі набуває розповсюдження лише у XII ст. Територія дитинця та посаду збільшуються та займають загальну площу 100 га і заселяються населенням з інших міст та сіл.

Князівські міжусобні війни у XII ст. загострюють військово-політичну ситуацію у давньоруській державі. Це позначається й на Білгороді. Зокрема

частково зруйновано відрізок північно-східного валу та територію посаду, яку він захищав. Очевидно, у результаті такої ситуації виникла потреба у зведенні острога на території посаду, що відбулося не раніше кінця XI — початку XII ст. У результаті його територія розділена на дві частини — посад та «окольний град», останній отримав таку назву в історіографії. Цей острог в другій половині XII ст. було спалено. Населення, що мешкало на території дитинця в цей час селиться попід укріпленнями, про що свідчать знахідки господарської споруди у 2009 р., котлован якої буквально викопано в городні захисної конструкції в'їзду дитинця. Останній належить до складної за своїм типом фортифікаційної споруди, яка була передовою у своєму військово-інженерному рішенні для кінця X — початку XI ст. на території давньоруської держави.

На території дитинця Білгорода Київського окреме місце посідають церкви та храми. Вони виділені нами окремо, з огляду на свою індивідуальну специфіку. Вони відіграють роль містобудівних домінант. Церкви та храми розташовувалися поблизу територій вільних від забудови. Це були площі, де збиралися городяни. На думку А.В. Кузи, церква здійснювала контроль за найнеспокійнішим місцем у місті та за правильним використанням терезів та міри [Куза, 1989, с. 49].

Після оборонних споруд серед археології пам'яток Білгорода культові споруди досліджені найбільше. Увага до них залишається актуальною протягом всієї історії дослідження давньоруського міста. В історіографії питання храмового будівництва розглядалося в узагальнюючих монографіях та наукових посібниках або окремо присвячених цьому статтях [Хвойко, 1913, с. 79-82; Полонская, 1911, с. 57-59; Асеев, 1970, с. 33; Тищенко, 1970, с. 81-87; Давня, 2000, с. 650-651;]. Проте деякі аспекти, на нашу думку, попередниками були окреслені неповністю чи зовсім не приділяли їм уваги. Тому вважаємо за потрібне розглянути по-новому питання храмового будівництва.

Перш за все, писемні джерела, зокрема, Никонівський літопис, розповідає про київського митрополита Леонтія, що затвердив єпископські кафедри у 992 р. у Новгороді, Чернігові, Ростові, Володимирі на Волині, і у Білгороді

[ПСРЛ, Т. 9. 1862. с. 65]. З повідомлення дізнаємося, що через чотири роки у 996 р., відбувається будівництво у Білгороді церкви на честь Преображення Господня [ПСРЛ, Т. 9. 1862. с. 66].

В Іпатіївському літописі під 1144 р. міститься запис про освячення церкви святих Апостолів. Під 1187 р. тут відбувається вінчання Верхуслави, доньки великого князя Володимирського Всеволода Юрійовича Велике Гніздо, з Ростиславом, сином Рюрика Ростиславича. Одруження відбувалося у Білгороді «у святихъ Апостоль, у деревяной церкви» [ПСРЛ, Т. 2. 1843, с. 136]. Повідомлення під 1197 р. містить згадку про будівництво у місті кам'яної церкви на честь святих Апостолів та її освячення [ПСРЛ, Т. 2. 1843, с. 152].

Із повідомлення літопису під час подій 1151 р. відомо про білгородських попів, коли розгорталася міжусобна боротьба київського князя Ізяслава Мстиславича з Юрієм Довгоруком. На початку квітня цього ж року до міста через р. Ірпінь прийшов Володимир Мстиславич – брат Ізяслава. У цей час у місті Борис Юрійович «пив у Білгороді на сінцях з дружиною своєю із попами білгородськими» [ПСРЛ, 1843. Т. 2. с. 55–56]. Крім попів, літописні джерела повідомляють імена білгородських єпископів [Указатель, 1907, с. 20–21].

Очевидно, крім вказаних вище церков, були в Білгороді ще інші храмові будівлі. Пам'ять про них зберіглась у народних переказах. Місце, що розташовується з південного боку біля валів дитинця і посаду, зветься «Миколин пагорб». На це місце в Лазарову суботу ходять з вербою, очевидно тут стояла церква [Києвлянин, № 170, 1911, С. 13].

Літописні повідомлення підтверджуються археологічними дослідженнями території, де розташовувалися давньоруські храми. Вони доповнили відомі знання про них. Зокрема було встановлено, що горілі колоди та шар вугілля знаходились на 20–30 см глибше кам'яних фундаментів святих Апостолів [Раппапорт, 1982, с. 29]. Б.О. Рибаків проводив у 1968–1969 рр. розкопки кам'яної церкви «малого храму». Дослідник знайшов сліди трьох підлог різних споруд, що були збудовані та існували в окремі історичні періоди. Під шаром будівельного сміття знаходились фундаменти церкви

XIX ст., нижче під ними зафіксовано кам'яні фундаменти та підлога XII ст., ще нижче розташовувались залишки третьої церкви, що була збудована на цьому місці першою. Її підлога із цем'янки рожевого кольору була 2 см завтовшки. Зверху на ній лежали плитки різних форм: ромба, шестигранника, квадрата, трикутника, які були вкриті монохромною поливою зеленого, синього, жовтого, коричневого кольорів. З південного та східного боків утворюючи кут, розташовувались горілі колоди. На жаль, прослідкувати повні межі не вдалося. Залишки цієї підлоги зафіксовані лише в межах описаної спаленої деревини. Очевидно, це був один із перших дерев'яних храмів, що існував на території Білгорода, мав багате облаштування інтер'єру. Показово, що всі три споруди однаково зорієнтовані відповідно до сторін світу [Рыбаков, НА ІА НАНУ, ф.е. 1968/52А, с. 4–5].

Судячи із виявлених археологічних матеріалів, кам'яні церкви в Білгороді були збудовані не раніше XII ст. Так званий «малий храм» зберігся у вигляді фундаментних ровів, заповнених не регулярною кладкою з плінфи, щоправда не з цілих форм, а уламків і без розчину. Крім того, під останнім нижнім рядом цегли знаходився материковий лес. у північно-західному кутку храму на такій забутовці лежав валун, який, очевидно, був кутовим каменем і являвся основою кладки фундаменту (рис. 21).

Встановлено, що храм був з однією великою апсидою, чотирма стовпами – пілонами. Їх розміри 1,8×1,7 м; 1,9×1,92 м, один із них мав сліди ремонту, але їх форма невідома. Відстань між пілонами складає 4–4,15 м. Встановлено розміри «малого храму»: його довжина сягала 20,2 м, а ширина 14,5 м. Стіни були завтовшки приблизно 1,8 м, із нанесеними на них фресками. З чотирьох кутів дослідити південно-західний, на жаль, було неможливо через руйнування його братською могилою та воронкою фугасної бомби часів Другої світової війни. У ньому був великий підкупольний простір, з прямими виступами, очевидно, з внутрішніми боковими апсидами, які не виступали за фасад. Ймовірно, що храм було прикрашено пілястрами. На таку думку наводять знахідки лекальної цегли. Підлогу храму прикрашали полив'яні

плитки розмірами $36 \times 29 \times 5$; $36 \times 28,5 \times 5$; $36 \times 30 \times 5$; $36 \times 28 \times 5$ см. З огляду на те, що плінфа та плитки з поливою здебільшого були виявлені фрагментами, очевидно, це свідчить про вторинне використання будівельного матеріалу. Крім цього, забутовку рову було покладено на спеціально розміщені керамічні плитки з поливою та виготовлені з шиферу, які мали сліди перебування у вогні, що підтверджує гіпотезу використання даного матеріалу раніше. На деяких плінфах виявлено тавра у вигляді хреста, але відзначимо, що фундаменти мали такий шар підстилки не по всьому їх периметру. У результаті закладеного шурфа біля західної стіни північно-східного пілона виявлено, що на глибині 0,7 м нижче рівня давньої підлоги знаходились два валуни, під якими розташовувався шар ґрунту темного кольору із матеріалом зарубинецької культури (?) [Рыбаков, НА ІА НАНУ, ф.е. 1969/38, с. 9]. На думку Б.О. Рибаківа, будівництво церкви було завершене приблизно на весні 1097 р. Дослідник пов'язує з цим факт землетрусу, що відбувся 12 березня у Києві та околицях [Рыбаков, 1968, с. 11]. А укріплення одного з пілонів, очевидно, мало б запобігти руйнуванню храму у випадку повтору коливання земної кори. «Малий храм» має аналогії серед інших побудованих у кінці XII — початку XIII ст. у Смоленську, Полоцьку, Вітебську.

Кам'яний храм на честь святих Апостолів має фіксовану дату побудови 1197 р. Він представляє започаткування нового архітектурного стилю в кінці XII ст. (рис. 22, 1). Церква Апостолів представляє собою квадратну в плані форму, 26,6 м завдовжки і 20 м завширшки. Храм має три апсиди, він шестистовпний, зокрема два розміщені із західного боку. Вони квадратної в плані форми, а ще чотири зі східного боку восьмигранні. Підкупольний простір квадратної в плані форми з розмірами сторони 6,7 м. Було виявлено лекальну цеглу, що свідчить про зовнішні пілястри (рис. 23, 1-11). Фундаменти кутових веж було виявлено на глибині 1,2 м від денної поверхні. На глибині 0,7 м знайдено залишки кладок та фундаментів храму. Підлога у вигляді керамічних плиток з поливою знаходилась на відмітці 0,5 м. Фундамент складався з першого ряду битої плінфи, а вже всі наступні були

складені з цілих форм розмірами $19 \times 27 \times 4$ м на глиняному розчині [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1966/35, с. 14–15]. Кладка стін храму зроблена з 8 рядів цегли ложкових та 7 рядів точкових, які покладені на цем'янковий розчин. Таким чином, зведено стіни 1,6 м завтовшки. Розміри плінфи коливаються в межах: $19-20 \times 27-28 \times 5,5-6,3-3,3$ см, $19-20 \times 19,5-20 \times 4,5-3,9-6,5$ см (рис. 23, 13–15). На початку ХХ ст. В.В. Хвойці вдалося розкопати залишки фундаментів та стін цієї церкви, що збереглися на висоту 1,5 м. Завдяки цьому було знайдено залишки фрескового розпису, що зафіксовано на багаточисленних фрагментах штукатурки. Знайдено фрески з розписом сусальним золотом (рис. 24).

Крім цього, відомі фрагменти з зображенням графіті, їх більше 70 екземплярів, на які жодний із дослідників пам'ятки не звернув уваги (рис. 25). Здебільшого вони представлені уривками слів, речень, окремими літерами або різноманітними зображення, які, на жаль, майже не піддаються ідентифікації, але залишаються показовим свідченням писемності у Білгороді. Знахідки зберігаються у НМІУ, відділі археологічних фондів східні слов'яни, Київська Русь у колекції матеріалів В.В. Хвойки із розкопок у с. Білогородка.

Виявлено плінфу видовженої форми $17 \times 22 \times 13,5 \times 5,5$ см, та більших розмірів $37 \times 16 \times 11 \times 5,5$ см. Також знайдено фрагменти інших форм із заокругленнями. Деякі з них мали розчоси лінійного або хвилястого орнаменту, зробленого гребнем (рис. 25, 15) [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1966/35, с. 16]. Деякі із знахідок вкриті монохромною поливою жовтого або темно-коричневого кольору (рис. 25, 1-11).

Підлога храму була складена із плиток навскіс у шаховому порядку, вкритих різного кольору поливою (рис. 25, 16,17; 78, 2). Вони мали розміри $27 \times 27 \times 2,5$ см. Нижня частина стін, за Н.Д. Полонською, була облицьована плитками із поливою з зображенням рослинного орнаменту (рис. 26, А, Б, В) [Полонська, 1911, с. 58–59].

На думку дослідників, храм Апостолів проіснував нетривалий час. Зокрема, зафіксовано сліди деформації у верхній частині фундаментів,

очевидно, від осідання споруди, що стало причиною його руйнування [Асєєв, 1970, с. 33]. В аналогічному архітектурному стилі збудовано Михайлівську церкву в Смоленську приблизно у 1193 р. князем Давидом Ростиславичем – братом Рюрика та П'ятницьку церкву в Чернігові. До цього ж напрямку належить ряд церков кінця XII — першої половини XIII ст. у Києві, Путивлі, Новгороді-Сіверському, Володимирі-Волинському, Гродно, Пскові, Новгороді. Зокрема церква Василя в Овручі збудована, очевидно, десь приблизно 1190 р. князем Рюриком Ростиславичем у своєму феодальному наділі [Асєєв, 1970, с. 33].

Ідеологічний вплив церкви був одним із важливих факторів, що сприяв укріпленню Давньоруської держави. Вже в кінці X ст. закінчується християнізація основних руських міст. Кінець X ст. — приблизна дата, яка побутувала в радянській історичній науці про виникнення єпархії в Білгороді [Приселков, 1913, с. 49, 75; Мавродин, 1945, с. 332; Левченко, 1953, с. 543; Кирпичников, 1959, с. 24].

У свій час А.М. Насонов відмічав, що перші єпископські кафедри після Києва та Новгорода для збереження цілісності Руської землі були закладені не в Чернігові і Переяславі, а поблизу від столиці Русі — у Білгороді, а дещо пізніше у Юр'єві [Насонов, 1951, с. 32]. Крім того, єпископи Київський, Новгородський та Білгородський могли створити необхідний собор трьох, який міг самотійно, не звертаючись кожний раз до константинопольського патріарха, вирішувати церковні справи [Приселков, 1913, с. 50; Кирпичников, 1959, с. 24]. На думку М.С. Грушевського, Білгород у кінці X ст. міг бути центром самотійної єпархії, про існування якої знали у Візантії [Грушевський, 1899, с. 202].

2.3. Структура території

У результаті перших досліджень Білгорода В.Б. Антоновичем 13 жовтня 1877 р. було знято план території міста [ЦДІАК, ф. 835. Оп. 1. Од. з. 158. С. 53]. Топографія пам'ятки відображає складові частини структури Білгорода: дитинець і посад з валами, а також місця розкопок, систему доріг у різні населені пункти, р. Ірпінь та її східну притоку р. Бочанку. Втім цей план має свої недоліки, зокрема форма давньоруського міста графічно зображена неправильно, вона видовжена у східному напрямку і дослідник не відмітив поперечний вал посаду – острог. Також відсутній масштаб, і, вочевидь, не було зроблено обміри площі міста (рис. 4).

Більш якісні та змістовні відомості на відміну від вище зазначених, про топографію пам'ятки було зібрано військовим топографом Б.С. Стеллецьким у 1909 р. Він розглядав Білгород як один з пунктів у системі важливих укріплених центрів, через які йшли торгівельні сухопутні стратегічні тракти. Б.С. Стеллецький відзначав важливість білгородської переправи, що її місце розташування через р. Ірпінь з давніх часів не змінилася до початку ХХ ст. (рис. 5).

Правий берег р. Ірпінь підвищений і круто, місцями обривисто, падає в річку. Західний бік дитинця розташовувався на високому (55,5 м) схилі городища, разом з озером був природною перешкодою. З південного боку його захищали сильно заболочений струмок Бобриця, який впадає в р. Ірпінь, а також паралельний цьому струмку вал. Обидва боки Бобрицького струмка представляють важку для просування місцевість. На думку Б.С. Стеллецького, у давнину тут були ліси, що мали велике значення для прикриття південного боку Білгорода.

Біля південного підгір'я міста протікає інший безіменний струмок. На сході – долина, де його течія відходить у південно-східному напрямку, тим самим послаблюючи південний фронт міста. Проте це компенсується

присутністю з південно-східного боку балки значних розмірів, яку важко перетнути (рис. 5).

З північного боку Білгород оточувала заболочена долина. Від неї місцевість поступово підвищується на південь до міста, утворюючи собою нерівну поверхню з пагорбами. На схід, у бік Києва, місцевість відкрита, прорізана неглибокими балками, вкрита пагорбами. Такий опис топографії пам'ятки Б.С. Стеллецький зробив у 1909 р. [Стеллецький, 1909, С. 12]. Проте найбільшу увагу військового топограф приділив оборонним спорудам.

У цей самий час на території давньоруського городища працювала археологічна експедиція В.В. Хвойки. Він зняв свій план Білгорода, на ньому помічено місця розташування потерн у валах, поперечні вали, місця розкопок (рис. 3) [Хвойко, 1913].

Тривалий час дослідники використовували план Білгорода знятий у 1909 р. Проте його було суттєво доповнено під час систематичних досліджень під керівництвом професора Г.Г. Мезенцевої. За результатами археологічних розкопок в 1967 р. було встановлено нові дані щодо топографії дитинця давньоруського міста (рис. 2). Встановлено, що дитинець відомий своїми розмірами та формою, які збереглися до сьогодні, у кінці X ст. мав іншу структуру та площу. «Ранній дитинець» був невеликих розмірів, являв собою форму неправильного в плані круга, площа якого, за Г.Г. Мезенцевою, складає 8,5 га (рис. 6) [Мезенцева, 1968, с. 116]. У результаті археологічних досліджень вдалося зафіксувати залишки південної захисної лінії. У публікації результатів досліджень В.В. Хвойки, Н. Полонська повідомляє, що посередині дитинця проходила дорога, яку захищав поперечний внутрішній вал, вона вела до схованки [Полонская, 1911, с. 5]. Збереженість його погана, він показаний на плані Б.С. Стеллецького та В.В. Хвойки (рис. 3, 5). Проте, у 1968 р. його було розорано під городи, але оселі, що тут стоять, у другій половині XX ст. називалися «хатами на валу». Також на момент дослідження Г.Г. Мезенцевою зберігся рів 2 м завглибшки, але він заплив ґрунтом. Зрештою встановлено, що до території «раннього дитинця» примикав неукріплений посад, що

розташовувався з південного його боку. З заходу знаходилися круті схили та р. Ірпінь, а зі сходу – яр. З південного боку він був оточений штучними захисними укріпленнями у вигляді рову 2–6 м завглибшки. Він мав трапецієподібну форму та займав площу 6,2 га [Мезенцева, 1968, с. 116]. Таким був Білгород на думку Г.Г. Мезенцевої, в X ст. (рис. 6).

Про будівництво Білгорода повідомляє згадка літопису під 991 р. Ранній дитинець та територія прилеглого з південного боку посаду були об'єднані та укріплені новою смугою оборонних укріплень із сирцевою кладкою, таким чином утворивши новий «днесьний град» Білгорода. Загальна площа дитинця в результаті такої трансформації стала 12,5 га (рис. 6).

Східний вал довжиною 450 м, висота його 4–11,5 м. Південний вал завдовжки 220 м та 7 м заввишки. Західний вал на плані Б.С. Стеллецького не позначено, але вдалося зафіксувати залишки укріплень, у результаті археологічних досліджень 1967 р. Г.Г. Мезенцева називає їх валом, але ми не впевнені у правильності цього твердження. Тому що будувати вал на краю схилу висотою більше 50 м не має логіки. Втім дослідниця наголошувала, що залишки укріплень сильно пошкоджені зсувами та розорані під городи селянами. Зафіксовано, що насип валу, де-не-де зберігся на висоту від 0,30 до 1,35 м. Їх протяжність близько 480 м. Довжина північних укріплень приблизно 310 м, (точних даних встановлено, тому що вони знищений в результаті природних чинників). Таким чином, приблизна довжина оборонних укріплень дитинця другого будівельного періоду Білгорода складає 1460 м [Мезенцева, 1968, с. 116].

Посилаючись на результати досліджень планіграфії та історичної топографії пам'ятки, Г.Г. Мезенцева наголошувала на тому, що Білгород було закладено одразу; він не розвивався поступово, так як інші великі давньоруські міста. Окремий інтерес викликають його великі розміри та планіграфія, що могли вже мати деякі риси регулярності на рубежі X—XI ст. Разом із будівництвом оборонних укріплень дитинця відбувалося зведення валів і ровів посаду (рис. 26). Велику увагу дослідників привертав поперечний вал, що

відокремлює територію південної частини посаду та його північної частини. Він відображений на плані Б.С. Стеллецького, але чомусь обривався посередині території посаду. У результаті опитуванням місцевого населення, Г.Г. Мезенцева встановила, що його було знесено під час прокладання нової дороги ще в кінці XIX ст. У 80-х роках XX ст. його було ще раз зруйновано в результаті створення нового стадіону. Вдалося прослідкувати протяжність поперечного валу в західному напрямку. Як зазначає Г.Г. Мезенцева, на його залишках, зруйнованих в силу різних факторів, вже стоять хати [Мезенцева, 1974, с. 40]. Його частина, що залишилася, простягається до перехрестя доріг, а потім він повертав на південь та продовжувався в напрямку яру, за яким знаходиться дитинець.

За Г.Г. Мезенцевою, західний відрізок валу сильно оплив, зрізаний дорогою та забудований сучасними будівлями, але місцями залишилися останці, під час зачистки яких було встановлено його конструкцію. Втім на фото і в тексті звіту зазначається, що основа тіла валу має внутрішні конструкції залишків сирцевої цегли [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1970/68, с. 22, табл. XXVI,б]. Вочевидь, означені залишки оборонної лінії помилково інтерпретовані дослідницею як останці поперечного валу. Тому що під час досліджень його добре збереженого відрізка сирцевої цегли не знайдено, на відміну від будови тіла південного та східного валів дитинця, південного, східного та північного валів посаду.

Додатково поперечний вал було досліджено у 1982 р. силами археологічної експедиції під керівництвом Є.А. Ліньової, також не було виявлено сирцевої кладки. Тому, вищезгадані останці із сирцевою цеглою – це те, що залишилося від захисних споруд, які будувалися синхронно з іншими білгородськими валами, що мають подібну конструкцію. Цей вал розташовувався на краю глибокого яру (рис. 2, позначено літерою «А1»), по дну якого проходила в давнину дорога, на мапі позначена пунктиром. Він мав важливе значення для захисту цього шляху та, очевидно, одного із в'їздів на дитинець Білгорода (рис. 2, позначений літерою «А»).

Під час дослідження території північної частини посаду та поперечного валу під його насипом було виявлено залишки горна, що датується за виявленими фрагментами керамічного гончарного посуду початком — першою половиною XI ст. У такому випадку поперечний вал споруджений не раніше другої половини або кінця XI ст. У результаті досліджень тіла валу встановлено, що його було насипано просто із ґрунту без застосування дерев'яних зрубів клітей чи городень та сирцевої цегли. Це означає, що від самого початку територія посаду, що примикала до дитинця, мала значні розміри та становила площу 85 га (рис. 6). Він був захищений потужним валом, збудованим у кінці X — на початку XI ст. Його насип складався з дерево-земляних конструкцій та сирцевої кладки. Зі створенням поперечного валу посад було розподілено на дві частини. Натомість утворились дві території, які в літературі називають посад та «окольний град», але, зважаючи на такі зміни структури міста, його площа не змінилася. Південний посад набув форми правильного в плані прямокутника, площа якого 40 га. Під час дослідження території «окольного граду», або як ми умовно його називаємо північна частина посаду, вдалося прослідкувати повністю всю довжину валу, починаючи від поперечного й до самого берега р. Ірпінь. Місцями його не вдавалося зафіксувати, тому що він був знищений, вціліли тільки деякі його залишки, місцевість за ним носить назву «Завальщина». Кінець північного валу, який не вказаний на плані Б.С. Стеллецького, виходив не перпендикулярно до річки, а закруглявся до неї й, очевидно, простягався понад нею. Ця частина посаду мала площу у 45 га (рис. 6) [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1970/68, с. 23].

А.М. Кірпи́чников стверджував, що у порівнянні з іншими великими містами Південної Русі, Білгород не тільки сягає великих розмірів, а й в деяких випадках перевищує площу інших давньоруських та західноєвропейських пунктів [Кирпичников, 1959, с. 29–30]. Але, проводячи порівняльну характеристику, необхідно звернути увагу на те, що укріплена територія Білгорода з кінця X ст. розширена до 100 га й в подальшому більше не розвивалася. Отже, вона залишається незмінною впродовж 240 років і тільки

знає внутрішнього перепланування. Тому порівнювати Білгород із іншими великими градами Південно Русі вважається доречним тільки для періоду рубежу X—XI ст. Втім, на нашу думку, таке порівняння не має важливості, через те, що різні чинники впливають на формування площі території міста, у першу чергу географічні. Щодо територій великих давньоруських центрів, то відомо, що вони розвиваються протягом XII ст. і їх площа сягає більше ніж 100–200 га. Наприклад, територія Києва, за П.П. Толочком, має 360–380 га, Переяслав, за О.В. Колибенком, на початку XII ст. становить 125 га, а територія Чернігова, за О.П. Моцею та А.Л. Казаковим, на початку XIII ст. понад 200 га [Толочко, 1983, с. 184; Колибенко, 2002, с. 173; Моця, 2011, с. 263].

На думку А.М. Кірпічнікова, оборонна стіна вже розширеної території Білгорода зводилася для захисту території та населення. До міста додатково було приведено переселенців, що сформували нову демографію літописного града на початку XI ст. Ці люди займаються ремеслом та торгівлею, що відокремилися від землеробства і спричинили необхідність виникнення та ріст міст [Кирпичников, 1959, с. 30]. Але знахідки сільськогосподарських знарядь праці (детально їх розгляд буде наведено в окремо присвяченому розділі), доводять протилежне. Разом із широко функціонуючим ремеслом сільське господарство нікуди не поділося, можливо, порівняно з селом його масштаби були менше, але воно залишилося основою економіки давньоруської держави.

До топографії Білгорода належить територія могильника. Предметом дослідження він став випадково у 1973 році, коли місцеві діти гралися «у війну». Вони викопали собі окоп й знайшли людські кістки, в наслідок чого було порушено три поховання [Мезенцева, 1980, с. 98–110]. З цього моменту дослідниками було розпочато розкопки могильника силами загону Білогородської експедиції під керівництвом Я.П. Прилипка протягом трьох років (1974—1976 рр.). Загальна площа розкопаної території складає 463,7 м², на ній відкрито 28 поховань [Мезенцева, 1974, с. 14–18; Вона ж, 1975, с. 25–30; Вона ж, 1976, с. 10–14].

Білгородський могильник прилягає з зовнішнього боку до південних валів посаду, на відстані 20-25 м від них його протяжність 615 м (рис. 2; 6). Територія, на якій його виявлено, має рівну поверхню з невеликим нахилом у південному напрямку вниз якого пролягає сучасна вул. Шкільна. Натомість, загальна площа «міста мертвих» з її точними межами не була встановлена. Окремо зазначимо, що окрім вищезгаданого некрополя, також були виявлені поховання на території дитинця, що відносяться до давньоруського часу. Детальний розгляд поховальних пам'яток Білгорода Київського буде наведено в даній роботі окремо.

Таким чином, місто виникло за короткий проміжок часу, тобто протягом останньої чверті X ст., й займало невелику площу з міською структурою. Остання складалася із укріпленого дитинця і неукріпленого посаду. Та невдовзі місто було розширене за рахунок освоєння прилеглої території та укріплене неприступними оборонними спорудами, але зі збереженням старого валу. При цьому структура давньоруського міста збереглася, але змінилися розміри та форма території. Сформована територія Білгорода за рахунок зросту переселеного населення, яке займалося ремеслом, не розширювалася в подальші століття, як це було наприклад у Києві, Чернігові, Вишгороді тощо.

Важливий аспект у виникненні літописного граду має його місце розташування на тракті, що відомий як «Київський путь». Він був частиною великого західного шляху Київ—Регензбург і мав важливе значення не тільки у торгово-економічному сенсі. Часто в літературі Білгород називають фортецею, що захищала південні кордони Київської землі. Проте все ж таки його розташування було спрямоване на південно—західному напрямку. У цьому, мабуть, криється одна із відповідей, чому місто мало таке важливе значення з моменту утворення й протягом його історичного шляху до першої половини XIII ст. Білгород відігравав важливу військово—стратегічну роль, коли потрібно було захистити себе від сильного суперника в боротьбі за київський стіл, часто густо князі переховувалися під захистом його надміцних укріплень (1069, 1150, 1151, 1159, 1161, 1174, 1177, 1180, 1188 та інші роки) [Іпатіївський, 1843, с. 271,

54-56, 62, 89, 90, 108, 110, 119, 123, 144]. Втім коли потреба у захисті ставала слабкою, вони мали змогу втекти від ворога або дочекатися військової допомоги із західних земель.

Підсумовуючи, відзначимо, що Білгород, заснований Володимиром Святославичем, мав велике стратегічне значення. Його площа 100 га збільшена за рахунок території посаду, заселена переселенцями. Першопочаткове значення міста було в укріпленні південно-західних кордонів держави. Крім цього, це була митниця, що знаходилася на торгівельному сухопутному шляху.

Одночасно з заснуванням Білгорода в межах «Київської землі», виникають такі міста, як Переяслав, Василів та городище поблизу с. Заріччя (Ханбікове). Крім того, що їх виникнення пов'язане з ім'ям Володимира Великого, всі ці чотири пункти об'єднує функція захисту кордону давньоруської держави. Для цього їм самим потрібно було бути неприступними для зовнішнього ворога. Такий захист вони мали в першу чергу завдяки потужним фортифікаціям з унікальною структурою внутрішньої будови валів.

2.4. Стратиграфія і планіграфія

На ділянках, де проводились розкопки Білгорода, загальна досліджена площа складає більше 0,5 га. У результаті знайдено залишки об'єктів різного типу, виду та характеру призначення. Крім цього, зафіксовано стратиграфію, але вивченню цього питання увага у роботах дослідників не приділялась. Проте ці дані відображені у текстовій частині звітної документації та відображені графічно на кресленнях. Було проаналізовано означені матеріали і зроблено характеристику загальної ситуації щодо розташування, розповсюдження, потужності залягання, збереженості, датування культурного шару.

За результатами проведених розкопок на території літописного міста встановлено, що із західного боку городища рівень материкової поверхні вищий і понижується у східному, південному та північному напрямках у глиб плато із різницею рівня залягання 0,70–1 м. Щодо культурного шару на

території дитинця Білгорода, то він розповсюджуються нерівномірно. Біля східного валу його максимальна потужність досягає 1,7–2 м, а в центральній частині й ближче до західного схилу городища перевищує 1 м. Інша ситуація на території посаду. Зокрема система нашарувань має потужність від 0,7 м до 1 м, але розповсюджується не по всій його площі. На думку Г.Г. Мезенцевої, така особливість розташування із внутрішнього боку оборонних споруд смуги вільної від будь-якої забудови 50 м завширшки, вочевидь, зумовлена стратегічним міркуванням зодчих граду [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1968/52, с. 20].

Тож, зупинимось на загальній характеристиці стратиграфії на кожній окремій складовій структури давньоруського міста. На північній ділянці дитинця, неподалік від розкопок В.В. Хвойка, у 1947 р. були проведені дослідження під керівництвом Д.І. Бліфельда, де було розкопано територію площею 264 м². Зафіксована стратиграфія тут представлена в першу чергу верхнім орним шаром, що становить 0,3 м. Він насичений знахідками XVII—XVIII ст. та пізнішого часу XIX—XX ст. Далі залягає гумусований шар 0,8–1,25 м завтовшки, у якому зафіксовано знахідки пізньосередньовічного часу, але наряду з якими виокремлюється незначна кількість матеріалів давньоруського періоду. Автор розкопок наголошує, що «чистий» культурний шар Київської Русі відсутній так само, як і об'єкти цього періоду, за винятком південної частини дослідженої ділянки. Материк виявлено на глибині 1,25 м [Бліфельд, НА ІА НАНУ, ф.е. 853, 1947/19, с.4].

У 1968 р. Г.Г. Мезенцева дослідила східну частину території дитинця поблизу центрального в'їзду (розкоп – «В») [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1968/52, с. 4]. Під дерном було зафіксовано шар гумусу, у якому зафіксовано знахідки XIX—XX ст. Пласт ґрунту темно-сірого кольору завтовшки 0,40 м репрезентують знахідки XVII—XVIII ст. На глибині 1 м зафіксовано прошарок ґрунту у якому знайдено матеріали XIII—XV ст. Культурні нашарування епохи Київської Русі в непорушеному стані

репрезентує пласт ґрунту сіро-жовтого кольору 0,40–0,45 м завтовшки. Материковий лес знайдено на глибині 1,45 м від рівня сучасної поверхні.

Під час досліджень західної та північно-західної частини території дитинця у 1969—1974 рр. було уточнено стратиграфію пам'ятки. Так у профілі стінки розкопу «Д», що знаходиться в самій північній частині дитинця, культурні шари знаходяться під десятисантиметровим шаром гумусу. Зокрема сірий ґрунт 0,3 м завтовшки із мішаним матеріалом давньоруського та пізньосередньовічного часу, очевидно, перевідкладений культурний шар. Під ним зафіксовано пласт стерильного піску жовтого кольору 0,6 м завтовшки. Далі знаходиться чорнозем на глибині 1 м, і його потужність досягає 1,1 м, материковий лес зафіксовано на відмітці 2 м від сучасної денної поверхні. Інший розкоп «Д-7», що розташовується ближче до центру дитинця, переважно відрізняється за станом стратиграфії від вище розглянутих (рис. 27). Зокрема перші 0,2 м представляє гумусний шар, під ним зафіксовано ґрунт сірого кольору потужністю 0,2–0,4 м, на нижньому рівні якого виявлено залишки глинобитних площадок Трипільської культури та фрагменти ліпного глиняного посуду, який датується пізнім періодом С I 3600 р до н.е. і належить до так званого Лукашівського типу [Кириленко, 2011, с. 73–77]. На інших ділянках цього розкопу зафіксовано шар ґрунту сірого кольору потужністю 0,2–0,4 м із знахідками матеріалу XVII—XVIII ст., який перекривав пласт жовтого суглинку завтовшки 0,2 м.

Таким чином, територія дитинця свого часу зазнала перепланування, як це видно із перевідкладеного культурного шару на розкопі «Д». У давньоруський час територія, що простягається від західного схилу і ближче до центру, активно використовувалась населенням міста, коли в центральній частині дитинця жодних пам'яток цього періоду не виявлено, крім матеріалів XVII—XVIII ст., очевидно, відсутність монументальних споруд та об'єктів іншого характеру свідчить, що ця частина території була своєрідною площею для масових заходів на кшталт торговища, збору віче тощо. Площа в центрі дитинця Білгорода, очевидно, була важливим місцем, зокрема вона відігравала

важливу роль у формуванні топографії та кварталів цієї структурної складової міста.

У 1969 р. археологічні дослідження дитинця у західній його частині проводилися під керівництвом Б.О. Рибаківа. Розкоп «ІІ» займав частину дитинця біля самого схилу над заплавою р. Ірпінь і розташовувався перпендикулярно до залишків західного валу городища. За результатами стратиграфічних профілів стінок розкопу встановлено, що верхній орний шар постійно використовується місцевим населенням під городину, його потужність 0,2 м. Під ним йшов другий пласт ґрунту завтовшки 1,20-1,30 м зі знахідками уламків гончарного посуду XVII—XX ст., а також траплялися фрагменти горщиків давньоруського часу. Третій та четвертий прошарки (кожний 0,2 м завтовшки) густо насичені матеріалом давньоруського часу XII—XIII ст., а також поодинокими уламками енеолітичного ліпного посуду. П'ятий пласт репрезентують матеріали періоду Київської Русі із ліпною керамікою, після нього йде материк [Рыбаков, 1969, с. 10–13]. Проте з огляду на креслення стратиграфії профілів стінок розкопу виділяються основні чотири шари: орний, темно-коричневий, світло-коричневий, шар чорного кольору з деревним тліном (рис. 28).

У 1991 р. у південно-східній частині дитинця було закладено розкоп «Д-9» під керівництвом Є.А. Ліньової – це територія за межами розореного валу раннього дитинця. У свою чергу наголосимо про важливість цих даних, адже вони не були введені в науковий обіг, тому що звітна документація за результатами робіт 1991 р. не була здана до наукового архіву ІА НАН України. Натомість цінними для даного дослідження є археологічні матеріали, їх польовий опис, плани-креслення, що зберігаються на кафедрі археології та музеєзнавства КНУ імені Т. Шевченка. Культурні нашарування на вказаній частині Білгорода мають потужність від 1,3 до 2 м від рівня сучасної поверхні. У кресленні профілю східної стінки розкопу виділено орний шар, під яким розташовується сіро-коричневий з уламками кераміки, горілого дерева, нижче знаходиться пласт ґрунту темно-сірого кольору. Південна стінка розкопу «Д-9»

представлена орним шаром, який перекриває сіро-коричневий з уламками кераміки, печини, горілого дерева. Під ним розташовується горілий ґрунт чорного кольору, нижче нього знаходиться піщана засипка. Північна стінка і стратиграфія квадратів 6, 7, 8, має орний шар, нижче нього – прошарок піску, який перекриває пласт сірого кольору з будівельним сміттям, горілим деревом. Нижче знаходиться передматерик і материк (рис. 29). Тобто ця частина території дитинця не зазнавала перепланування, а розвивалася поступово, щоправда через брак інформації, обумовленої відсутністю звітної документації, ми не можемо дати характеристику датуванню цих нашарувань та об'єктів, що виявлені.

У результаті археологічних досліджень у 2008, 2009 рр. на розкопі «1» під керівництвом дисертанта було розкопано частину східного в'їзду дитинця [Непомящих, НА ІА НАНУ, ф.е. № 2008; Він же, НА ІА НАНУ, ф.е. № 2009/52]. Досліджена ділянка розташовується впритул до східного оборонного валу, обабіч дороги, де розкоп зорієнтовано з північного заходу на південний схід, в 1 м від розкопу «В» 1968 р. Тут зафіксована складна стратиграфія пам'ятки, яка в поєднанні з внутрішньою структурою оборонних споруд представляє єдину систему пластів ґрунту (рис. 30). У результаті виявленої стратиграфії та аналізу археологічного матеріалу, знайденого в пластах культурного шару, нами запропонована умовна періодизація міста.

Перший етап представлений шаром коричнево-чорного гумусованого суглинку, що зафіксовано на відмітці 1,4-1,5–1,65-1,7 м від рівня сучасної поверхні. Він розповсюджений нерівномірно, має пологий схил у східному напрямку, у якому плавно зменшується до рівня материка. Знахідки із заповнення цього шару нечисельні, репрезентовані фрагментами вінець та стінок горщиків давньоруського часу кінця X — початку XI ст., трапляються крем'яні знаряддя праці, антропоморфні статуетки, уламки ліпного посуду Трипільської культури (С1 – 3600-3700 рр. до н.е.). Даний культурний шар зберігся фрагментарно здебільшого із внутрішнього боку оборонних укріплень в'їзду Білгорода понад дорогою, в інших квадратах розкопу він поруйнований

нашаруваннями наступних хронологічних періодів. З огляду на виявлений археологічний матеріал культурний шар першого будівельного періоду утворився на рівні давньої поверхні, яку у другій половині IV тис. до н.е. обжили носії трипільської культури. У давньоруський час, а саме у кінці X ст., населення городища функціонувало на рівні цього горизонту до моменту зведення оборонних укріплень, закладених згідно з літописними згадками у 991 р. У результаті їх будівництва формується і виникає новий культурний шар, що відрізняється у стратиграфії кольором та геоморфологічними якостями й насичений більшою кількістю археологічного матеріалу рубежу X—XI ст. Таким чином, культурний шар першого будівельного періоду, на нашу думку, пов'язаний із літописною датою 980 р., утворився протягом досить короткого проміжку часу (рис. 30, I; 31, I).

Другий етап розвитку міста представлений у першу чергу ґрунтовими пластами, що утворюють заповнення городень оборонної споруди частини східного в'їзду дитинця, а саме: шар глею темно-сірого кольору, що розташовується безпосередньо на горизонті першого періоду будівництва, за допомогою якого було вирівняно площу, де встановлювалися зруби. Зверху цього шару знаходиться засипка із глею з глиною темно-жовтого кольору, що використана для забутовки дерев'яних споруджень чотиристінної конструкції залишки яких зафіксовано у вигляді зітлілих брусів, котрі, у свою чергу зверху засипані шаром жовтої глини (рис. 30). Археологічні матеріали, виявлені у засипці городень, датуються кінцем X — початком XI ст. Щодо культурних нашарувань, що безпосередньо репрезентують цей період, то вони належать до зазначеного рубежу століть та XI ст. Зокрема сіро-жовтий супісок розташовується біля залишків укріплень в'їзду (0,90-1,25-1,6 м від сучасної поверхні), вміщує фрагменти вінець, стінок, денець горщиків XI ст.; коричневий суглинок (1,1-1,2 м від сучасної поверхні) та сіро-коричневий супісок (1,3-1,4 м від сучасної поверхні) з відповідним матеріалом; сіро-коричневий шар з попелом та заповнення господарської ями середини XI ст. (1,20 м від сучасної поверхні) (рис. 30, II; 31, II).

Третій етап розвитку Білгорода представлений культурними нашаруваннями з сірого супіску та виявленим у його заповненні матеріалом кінця XI — початку XII ст. (0,8-1 м від сучасної поверхні); сіро-жовтий супісок з включенням попелу та вугликів і печини із матеріалом рубежу XI—XII ст. (0,4-0,7 м від сучасної поверхні); світло-сірий супісок з включенням вугликів та попелу і матеріалом знайденим в його заповненні XII ст., кінець XII — перша половина XIII ст. (0,9-1,1 м від сучасної поверхні); (рис. 30, III; 31, III). Даний етап нами не розподіляється на окремі складові частини відповідно до кожного століття. Це обумовлено тим, що зробити це важко в силу таких обставин. Проміжок часу з рубежу XI—XII й до першої половини XIII ст. для Білгорода становить високу активність життєдіяльності населення, що не має розмежувань, які б відображалися у стратиграфії. Проте, вони виокремлюються на прикладі окремих комплексів (жител), що досліджені на території пам'ятки, і це буде представлено нами в наступному розділі.

Четвертий етап датується пізньосередньовічним часом та сучасністю XIV—XX ст. представлений у стратиграфії верхніми шарами ґрунту. Він добре виділяється на території дитинця Білгорода, але частково присутній на західних ділянках схилу порізаного мисовими виступами північного посаду відомого в історіографії як «окольний град». Отже, шари цього періоду репрезентують: сірий супісок (0,3-0,8 м від сучасної поверхні); орний шар (темно-сірого кольору) (0-0,3 м від сучасно поверхні) (рис. 30, IV; 32; 33). Зазначені нашарування кожного з періодів співвідносяться зі стратиграфією, яка була зафіксована дослідниками Білгорода й розглянута нами вище. Тому застосування даної періодизації актуальне не тільки для окремо взятого розкопу 2008, 2009 рр., а може бути застосована для пам'ятки загалом.

Таким чином, стратиграфію дитинця представляють нашарування усіх чотирьох етапів розвитку. Відмінність глибини залягання культурного шару підкреслює нерівномірне заселення в той чи інший будівельний період цієї території. Слабо збережений пласт першого етапу ілюструє короткий відрізок часу та мало інтенсивну життєдіяльність населення. Натомість активну

діяльність городян на другому етапі розвитку Білгорода засвідчує потужність утворених культурних нашарувань у поєднанні із залишками оборонних споруд як результат реформаторської діяльності князя Володимира Святославича. Найбільш вираженими та потужними шарами давньоруського часу характеризується третій етап розвитку давньоруського міста. Основна активність розвитку та існування Білгорода представлена прошарками XII ст. та першою половиною XIII ст., у багатьох випадках комплекси цього періоду руйнують культурні пласти попередніх століть. Четвертий етап представлений культурним шаром пізньосередньовічного часу часто характерний перевідкладеним матеріалом попередніх періодів у зв'язку із їх руйнуванням під час будівництва споруд, господарських та сміттєвих ям тощо.

На території посаду стратиграфія має свої відмінні та спільні риси порівняно з дитинцем. У першу чергу посад Білгорода розділений поперечним валом на дві частини, які ми умовно поділили на північну та південну. Південна частина представляє собою комплекс, де культурних нашарувань і об'єктів пізніше першої половини XIII ст. тут не виявлено. Проте в орному шарі час від часу трапляються поодинокі знахідки пізньосередньовічного керамічного матеріалу. Тому стратиграфія цієї частини міста, де вона була досліджена протягом 1968—1976 рр., представлена трьома основними пластами: орний шар, сірий та строкатий ґрунт або другий і третій етапи розвитку Білгорода (рис. 34). Натомість, північний посад становить виняток, зокрема мисоподібні виступи, що розташовуються із західного боку над заплавою р. Ірпінь, де археологічні дослідження проводились у 1991 та 2007 рр., представлені всіма чотирма етапами. А південно-східна частина цієї території, яка межує поруч із поперечним валом та досліджувалась у 1982, 1983 рр., характеризується пам'ятками XI ст., які віднесені до другого етапу розвитку міста (рис. 35).

Виділена нами періодизація Білгорода яскраво характеризує динаміку розвитку міста. Насамперед ці дані доводять, що життя на території дитинця існувало безперервно з кінця X ст. до сьогодення. Територія міста утворилась за короткий проміжок часу, про що свідчить виділений перший етап, стан його

збереженості й насиченість знахідками. Єдина система оборонних укріплень та безпосередня пов'язаність із шарами XI ст., що виокремленні у другий етап будівництва Білгорода, яскраво ілюструють будівельну діяльність, започатковану князем Володимиром, крім того, археологічно підтверджує активну життєдіяльність міського населення. Третій етап характеризують потужні нашарування, які датуються XII — першою половиною XIII ст. та в більшості випадків руйнують попередній шари. Четвертий етап належить хронологічно до XIV—XX ст. у ньому трапляються також перевідкладені матеріали давньоруського часу.

2.5. Околишні райони Білгорода

Питання околишніх районів Білгорода не розроблялося попередніми дослідниками. Тому розлого представити даний напрямок у дослідженні історичної топографії міста складно. Проте окреслити в загальних рисах, що такі райони існували, вбачається потрібним.

У літописі згадується про «Київський путь», переправу — міст через р. Ірпінь, який переметав митник та бір між Білгородом та Черневом. Загалом це вся інформація, яка відома про приміські райони Білгорода.

Результати археологічних розвідок навколо території літописного міста доповнюють дані писемних джерел. Польові дослідження території сучасного с. Білогородки проводились у другій половині XX ст. та у 2000-х рр., стосуються саме прилеглих районів давнього міста. Це територія, що знаходиться на правому березі р. Ірпінь в радіусі від 0,5 до 5 км навколо Білгорода. Такі межі території нами окреслено умовно з тих міркувань, що це питання ще потребує подальшого доопрацювання.

Околишні райони Білгорода Київського умовно поділено на три групи: південні, північні та східні (рис. 5). До першої групи поселень належить ур. Кут. Воно розташоване у південному напрямку від центра с. Білогородка на відстані 0,5 км. Його територія знаходиться в заплаві р. Ірпінь і представляє

низову рівнину. Під час проведених робіт у 2013 р. було з'ясовано, що пам'ятка багат шарова. Виявлені матеріали датують її наступними археологічними періодами: доба бронзи; давньоруський час (XI—XIII ст.); пізньосередньовічний час (перша половина XVIII—XIX ст.). Площа, на якій розповсюджується культурний шар, займає територію приблизно 200×100 м. Його потужність сягає 0,1-0,5 м від рівня сучасної поверхні [Непомящих, НА ІА НАНУ, ф.е. 2013, с. 16–17].

До складу південних районів належить ур. Зайцівське поле, яке розташовується поруч із ур. Кут. Тут заходиться друге поселення, його із західного боку обмежує заплава р. Ірпінь, а з півночі – р. Бочанка. У результаті проведеного обстеження встановлено, що ця околиця Білгорода займає приблизну площу 100×350 м. Виявлений археологічний матеріал репрезентований знахідками уламків ліпного посуду доби бронзи. Зафіксовано велику кількість фрагментів гончарного посуду давньоруського часу. Зокрема уламки стінок, денець та вінець горщиків XI—XIII ст., печини, глиняної обмазки. Крім масового матеріалу давньоруського часу, знайдено фрагменти жорен, пірофілітового сланцю зі слідами обробки. Також зафіксовано матеріали XVII—XVIII ст. [Непомящих, НА ІА НАНУ, ф.е. 2013, с. 17].

На нашу думку, описані вище поселення входять до складу одного району Білгорода. Враховуючи його географічне розташування та особливості топографії, очевидно, це була оболонь.

Північні околиці Білгорода досліджувалися вперше у 1979 р. [Біляєва, 1979, с. 11]. Повторно пам'ятку було оглянуто в 2001 р. [Козюба, 2001, с. 6]. Поселення знаходиться в ур. ДОТ. Воно займає південний край видовженого пагорба, обмеженого з західного боку заплавою р. Ірпінь, з південного та південно-східного – ставками, а з північно-східного та північного боків – долинами струмків. Його площа 180×80 м. Висота пагорба над заплавою приблизно 10 м. Більша частина території пам'ятки вкрита лісом, коли її південна частина була перепланована перед війною для будувannya доту. Культурний шар перевідкладений, археологічний матеріал репрезентований

фрагментами стінок гончарного давньоруського посуду XII—XIII ст. та післямонгольського часу XIV ст. [Непомящих, НА ІА НАНУ, ф.е. 2013, с. 15-16].

Східні околиці району Білгорода представляють поселення давньоруського часу, розташованих на відстані 5 км від центру с. Білогородка. Ця група поділяється на північно-східну та південно-східну частини.

До першої належать поселення давньоруського часу, місцевість, на якій воно розташовується, носить назву «хутір Плодини». Зафіксовано археологічний матеріал, що репрезентований фрагментами стінок та вінець гончарних горщиків давньоруського часу XI—XIII ст. Також виявлено фрагмент стінки візантійської амфори.

Крім вищезазначеного масового матеріалу, знайдено бронзове поясне кільце та фрагмент скляної посудини. Площа поселення, на якій розповсюджується культурний шар, має розміри 150-170×300 м

До другої належить ур. Руга. Вперше у 1981 р. [Баран, 1981. с. 4]. Місцевість представляє собою ряд балок з невисокими схилами та незначним пониженням у бік безіменного струмка, який протікає з південного боку означеної місцевості і впадає в р. Бочанку, притоку р. Ірпінь. Під час обстеження 2013 року виявлено археологічний матеріал у вигляді фрагментів стінок гончарних посудин давньоруського часу та ліпних посудин доби бронзи, культурного шару, що має потужність 0,2-0,6 м від рівня сучасної поверхні. У його заповненні знайдено фрагменти ліпного посуду доби бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу XI ст. Розміри цього поселення приблизно 500-700×200 м [Непомящих, НА ІА НАНУ, ф.е. 2013, с. 12-13].

Південно-східну частину третьої групи околиць районів доповнює багатошарове поселення, розташоване на лівому березі р. Бочанки. Наявний археологічний матеріал свідчить про існування багатошарового поселення. Він представлений знахідками глиняного посуду Київської культури, давньоруського часу, а також зустрічаються фрагменти стінок ліпних горщиків

добри бронзи (?) та скіфського часу. Площа території, на якій виявлено матеріал, сягає 500×100 м [Непомящих, НА ІА НАНУ, ф.е. 2013, с. 13].

Підсумовуючи вище сказане, відзначимо, що околиці райони Білгорода, як будь-якого іншого великого давньоруського центру, представляють важливе значення в його історії розвитку. З огляду на археологічний матеріал знайдений на території даних поселень, вони існували протягом XI—XIII ст. Проте питання вивчення давньоруських околиць Білгорода заслуговує на окреме дослідження. Велику цінність представлятиме динаміка розвитку сільської округи, що охоплюватиме не тільки близькі, але й віддалені райони.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ ТА ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

Знахідки залишків жител та інших дерев'яних споруд різного призначення представляють важливу джерельну базу для вивчення забудови міста. За допомогою цих об'єктів можливе встановлення, у який спосіб їх будували, особливості конструкції, структури та інтер'єру. Крім цього, отримана інформація дає змогу для інтерпретації способу планування міської території та густоти населення. Все це є важливим у вивченні виникнення і подальшого функціонування та розвитку Білгорода.

На території літописного міста за період понад сто років виявлено та досліджено 82 будівлі, зокрема 51 житло та 31 споруду виробничого та побутово-господарського характеру давньоруського часу. Серед них переважну кількість, складають 47 жител, проаналізованих у даній роботі, вони виявлені під час систематичних розкопок під керівництвом Г.Г. Мезенцевої у 1967—1976 рр. та Є.А. Ліньової 1982, 1983 рр. Спроба узагальнити дані про розкопані житла за весь період археологічних досліджень Білгорода була зроблена автором дисертації [Непомящих, 2008б, с. 41–54]. Комплекси в більшості випадків датовані дослідниками широкими межами XI—XIII ст., а це, на нашу думку, неприпустимо для вивчення порушеного питання. Тому в результаті опрацювання музейної колекції нами були відкориговані та уточнені свідчення про датування комплексів давньоруського часу. У результаті запропоновано розподіл споруд давньоруського часу на три хронологічні групи, які співвідносяться із періодизацією розвитку Білгорода: 1) рубіж X—XI—XI ст. 2) рубіж XI—XII—XII ст. 3) кінець XII — перша половина XIII ст. Крім цього, було виділено четверту групу, до якої належать 15 жител і 4 приміщення, що датуються XIV—XVIII ст. У зв'язку із тим, що хронологічні межі даної роботи визначені рубежем X — першою половиною XIII ст., то комплекси даного хронологічного періоду не розглядалися.

3.1. Споруди: житлові, ремісничі, промислові, господарські

3.1.1. Житлові.

На території Білгорода виявлено залишки котлованів жител першої хронологічної групи. Усього їх досліджено п'ятнадцять, із них три знаходяться на території дитинця, інші дванадцять на посаді. Всі вони однокамерні, їх площа 6–15 м², прямокутної або квадратної в плані форми. За конструктивними особливостями виділяється два види. Це споруди каркасно-стовпової конструкції (два на дитинці, сім на посаді), а також чотири були зрубними (одне на дитинці, чотири на посаді). За типологічними особливостями переважна більшість заглиблена на 0,9–1,25 м від рівня сучасної поверхні (два на дитинці, дев'ять на посаді). Слабо заглиблені житла представлені в меншій кількості: 0,45–0,6 м від рівня сучасної поверхні (одне на дитинці, три на посаді). Вхід розташовувався переважно з західного або південного боку, фіксуються поодинокі випадки входу з північного або східного боку. Вони простежені у вигляді пандуса, але в більшості випадків це сіни (три на дитинці, чотири на посаді). Розташування печі біля входу для цієї групи комплексів належать два житла на посаді; шість мають розташування печі біля стіни напроти входу і одне, де пічка розташована по середині котловану. Цікаве внутрішнє облаштування, зокрема наявність нерухомих меблів у вигляді лежанок, які Г.Г. Мезенцева називає лавами [Мезенцева, 1982, с. 82]. Вони зафіксовані в житлі на посаді, де вирізані з материкової глини. Крім меблів у інтер'єрі головним елементом була піч. У дванадцяти з охарактеризованих вище жител вони частково поруйновані, в інших збереглися лише розвали печини. Зведені з глини, шість на материковому останці, за формою десять круглі та дві овальні в плані.

На окрему увагу заслуговує комплекс, що належить до цієї групи жител, у якому виявлено кладку з плінфи, складену на розчині цем'янки. Вона довжиною 1,70 м, шириною 0,75 м, завтовшки 0,25 м і розміщувалася на шарі глини 0,10 м [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1970/68, с. 8–9]. Розміри споруди

зафіксовано не повністю (4,5×4,7 м). Належить вона до заглиблених, підлога виявлена на відмітці 1 м від рівня сучасної поверхні. Біля західної стінки розташовувалася глинобитна піч круглої в плані форми, діаметр 1 м, зведена вона на материковому останці. Підлога глинобитна, у ній виявлено стовпові ями, які на думку тієї ж Г.Г. Мезенцевої, підтримували дах [Мезенцева, 1970, с. 10]. У заповненні котловану цього приміщення виявлено потужний шар вугілля, на думку дослідниці, це залишки згорілої стелі.

Серед знахідок значну кількість представляють уламки плінфи і керамічних плиток, залишки цем'янки, уламки шиферу та фрагменти гончарного посуду, що датуються рубежем X—XI ст. (рис. 36). За характером виявлених знахідок це приміщення не було рядовим. Залишки кладки плінфи роблять його унікальним серед усіх відомих жилих комплексів даної групи досліджених на території пам'ятки.

Таким чином, у Білгороді на рубежі X—XI—XI ст. спостерігається перевага в кількості заглиблених жител, серед них як каркасно-стовпової, так і зрубною конструкції. Археологічний матеріал із заповнення цих комплексів представлений фрагментами гончарного посуду, а також виробами з каменю, металу, кістки тощо (рис. 37–41).

Другу хронологічну групу представляють сімнадцять жител. З них сім на дитинці та десять на посаді. Усі вони однокамерні, прямокутної або квадратної в плані форми, площею 12,6–13,48 м² на дитинці, коли на посаді їх розміри менше на 4–8 м², за винятком двох жител 12 й 14 м². За типологією вони слабо заглиблені 0,55–0,6 м (одне на дитинці, одне на посаді) та заглиблені (шість на дитинці, дев'ять на посаді) 0,75–1,45 м від рівня сучасної поверхні. Серед конструктивних характеристик переважна кількість комплексів каркасно-стовпові (п'ять на дитинці, шість на посаді). Зрубні житла представлені в меншій кількості (одне на дитинці, чотири на посаді). Для цієї хронологічної групи відмічається урізноманітнення розташування входу, зокрема, у двох випадках він розміщений з південно-західного боку, в одному з південно-східного або західного боків, чотири рази зафіксований зі східного, двічі з

південного і двічі з північно-східного. Крім цього, тричі вхід зафіксований у вигляді пандуса (один на посаді, два на дитинці) та сіней (чотири на дитинці, шість на посаді). По відношенню до входу в житлі розміщувалася піч, для цієї групи характерним є її розташування напроти входу у кутку протилежної стіни (чотири на дитинці, п'ять на посаді), один раз біля входу і один посередині котловану житла. Зафіксовано, що всі виявлені опалювальні споруди для рубежу XI—XII—XII ст. – глинобитні. Деякі зроблені на материковому останці (шість на посаді), одна з глиняних вальків червоного кольору (на посаді). Вони представлені трьома формами: круглої (чотири на дитинці, шість на посаді), прямокутної (дві на дитинці), овальної (одна на посаді). Крім цього, у житлах знайдено лежанки, вирізані з материкового ґрунту (дві на дитинці, три на посаді).

Порівняно з першою хронологічною групою у другій помітно зростає кількість використання лав в інтер'єрі житла мешканцями міста. З'являються печі прямокутної в плані форми. Теплотехнічні споруди в більшості випадків розташовуються напроти входу у кутку протилежної стіни.

Площа жител на дитинці збільшується, а на посаді зменшується, порівняно із попередньою хронологічною групою. Кількість заглиблених комплексів зростає, а слабозаглиблених зменшується. В їх заповненні виявлено велику кількість знахідок, зокрема фрагментів гончарного посуду: горщики, сковорідки, миски, амфори, виробів з каменю, металу тощо (рис. 42–46).

Третю хронологічну групу представляють п'ятнадцять жител (вісім на дитинці, сім на посаді). Вони прості однокамерні, квадратні чи прямокутні в плані, площею 5,9–14,8 м² на дитинці і 6–13,3 м² на посаді.

Це переважно заглиблені споруди, зокрема, глибина котлованів на дитинці 0,8–1,9 м від рівня сучасної поверхні, а на посаді 0,8–1,1 м та лише одне житло зафіксоване слабозаглиблене 0,35 м. Конструкція більшості комплексів цієї групи стовпова (шість на дитинці, сім на посаді). Проте на дитинці знайдено два житла-зруби. Розташування входу в трьох випадках виявлено зі східного

боку, у двох з південного, також присутні варіанти з південного заходу та південного сходу.

У плановій структурі жител основним залишається розташування печі біля входу, але зберігається елемент розміщення напроти входу біля стіни. На території дитинця зафіксовано піч, що знаходилась поза котлованом житла, але це не означає, що останній був його межами. Така особливість характерна для споруд, що мали вертикальний та горизонтальний розвиток. Аналогії такої конструктивної особливості знаходять житла, що досліджені на поселенні Ліскове-1 [Шекун, 1999, с. 46]. Інтер'єр комплексів доповнює розташування нерухомих меблів у вигляді лежанок, вирізаних з материкового лесу (дві на дитинці, три на посаді).

Крім цього, основним елементом внутрішнього облаштування помешкання була піч. Її залишки виявлені у дванадцяти житлах, усі вони глинобитні, круглої в плані форми, чотири з них зведені на материковому останці, а одна обкладена плінфою.

Подібну за аналогією піч було досліджено у житлі XIII—XIV ст. на території монастирського саду Печерського монастиря. Це глинобитна вариста піч, складена з спондилової глини уперемішку з уламками плінфи, що утворювала нерегулярну кладку [Гончаров, 1993, с. 169]. У чотирьох комплексах третього періоду знайдено вхід, його зафіксовано у вигляді сіней.

Отже, у третій хронологічній групі для будівництва в основному застосовується каркасно-стовпова конструкція, ніж зруб. Розмір площі жител на рубежі XII—XIII—першій половині XIII ст. однаковий як на посаді, так і на дитинці. Відомий у другому періоді елемент інтер'єру у вигляді лав зберігається і в третьому.

Глинобитний тип пічок залишається основним протягом всіх трьох періодів, але фіксується випадок обкладки плінфою, при цьому відбувається уніфікація форми до круглої в плані. Її розташування переважно в більшості випадків біля входу, тобто використовується основна планова схема, притаманна для давньоруських пам'яток, відома з другої половини X ст. Крім

цього, знайдена піч поза межами котловану житла означає, що будуються споруди, конструкції яких не обмежені його розмірами заглиблення.

У заповненні жител третьої групи виявлено велику кількість археологічного матеріалу, що представляють фрагменти гончарних горщиків, мисок, сковорідок, амфор, а також предмети з каменю, металу, кістки тощо (рис. 47–51).

Окрім вищеописаних простих жител, відомі такі, що не віднесені нами до конкретної хронологічної групи. У знаки дається слабка методика досліджень науковцями-попередниками, але оминати їх своєю увагою ми не можемо. Це споруди, виявлені В.В. Хвойкою на території дитинця Білгорода, зокрема три простих житла, три п'ятистінки і п'ять приміщень, очевидно, господарського характеру [Хвойка, 1913, с. 87–88].

Прості житла були заглибленими, їх підлога зафіксована на глибині 1,65–2,1 м від рівня сучасної поверхні. Вони прямокутної в плані форми розмірами 3,55×2,8 м та 4,7×3,1 м. Стовпова конструкція застосована для двох жител, третє, на жаль, не визначено. Важко встановити планову структуру комплексів, але в одному з них розташовувалася піч шириною 1,85 м, а в іншому – вогнище, вимощене глиною і «цеглою Володимирського часу» (очевидно плінфою), третя споруда була без опалювального пристрою (рис. 52, Б). Лише в одному з трьох жител зафіксовано вхід у вигляді сіней.

Щодо п'ятистінок, то у двох комплексах виявлено плитки з поливою, у результаті чого автор розкопок датує їх не раніше кінця XII ст. Всі вони заглиблені, прямокутної в плані форми, два з них стовпової конструкції і одне зрубної. Як і з простими для двокамерних жител складно встановити планову структуру, але в них виявлені залишки опалювальних споруд. Зокрема в зрубному житлі зафіксовано дві пічки, в одному стовповому – залишки вогнища, а в іншому було виявлено піч та вхід у вигляді сіней (рис. 52, А). Всі печі були глинобитними, круглої та прямокутної форми [Хвойко, 1913, с. 87–88; Полонська, 1911, с. 16–17; Раппопрт, 1975, с. 78–80].

У 1947 р. на дитинці Д.І. Бліфельд виявив житло стовпової конструкції, заглиблене, із залишками глинобитної печі, що розташовувалася по середині споруди. Проте жодних знахідок матеріалу виявлено не було. На думку дослідника, це житло свого часу дослідив В.В. Хвойка [Бліфельд, 1952, с. 30].

3.1.2. Ремісничі

Відомі на території Білгорода ремісничі споруди. Археологічно вони зафіксовані на території посаду. Це приміщення з горнами або лише горно, в яких обпалювалася керамічна продукція. Крім цього, знайдено так звані глиняники, де знаходилася заготовлена глина, як сировина для подальшого її використання гончарем. Досліджено ями, де зберігалися готові вироби, що пройшли термічну обробку. У фаховій літературі зазначається, що виявлення керамічних центрів у Білгороді та Вишгороді засвідчує розвиток гончарства у містах, зокрема на посадах [Давня, 2000, с. 422]. Проте відомі сільські центри гончарного ремесла, що виготовляли свою продукцію, зокрема, знайдені гончарні горни на поселенні біля с. Автунічі на Чернігівщині, с. Григорівки, Малополовецьке [Коваленко, 2013, с. 50–74; Петрашенко, 2005, с. 125–129; Готун, 2001, с. 155–161].

Під час розкопок у с. Білогородка виявлено десять гончарних горнів, зокрема перша знахідка виявлена В.В. Хвойкою на початку ХХ ст. Цей горн давньоруського часу тривалий час розглядався фахівцями археологами в ряді публікацій, присвячених гончарному ремеслу [Полонська, 1911, с. 64; Филипов, 1938, с. 12; Рыбаков, 1948, с. 350, 351; Розенфельдт, 1962, с. 108–109]. Значно доповнили та розширили знання про гончарне ремесло Білгорода результати археологічних дослідження 1973—1976 рр. [Мезенцева, 1977, с. 82–86; Ліньова, Мезенцева, 1980, с. 80–91]. За усним повідомленням Р.С. Орлова, у 2003 р. було розкопано гончарний горн на території північного посаду («окольный град»). Роботи мали науково-рятивний характер, тому що на місці знахідки власник земельної ділянки копав котлован для будівництва будинку. Проте у науковий обіг результати охоронних розкопок, на жаль, введені не були. Натомість

відомо, виявлений археологічний матеріал із заповнення виявленого горна, представлений фрагментами вінець горщиків XII ст.

Аналіз польової документації, креслень, звітів та археологічного матеріалу 70-х рр. XX ст. уможливив встановлення датування комплексів гончарного ремесла та об'єктів інших галузей. У свою чергу це дозволяє розглянути по-новому питання виникнення та розвитку ремесел на території Білгорода Київського.

Отже, у 1970-х рр. на південній частині території посаду виявлено дев'ять гончарних горнів давньоруського часу. Вони датовані за виявленим матеріалом, знайденим безпосередньо в обпалювальній камері або ямі перед горном чи навколо нього. У результаті, об'єкти поділені на дві хронологічні групи. Перша представлена горнами, що існували в період з кінця XI — початку XII—XII ст. До другої належать об'єкти, що функціонували в період з кінця XII — першій половині XIII ст.

До першої групи належать п'ять споруд (назви приміщень, номери горнів подаються за Г.Г. Мезенцевою без змін). Одразу три горна №№ 1, 2, 3 знайдені в одному приміщенні, воно заглиблене 1,20 м від сучасної поверхні (1973 р., розкоп — «П-12», приміщення «А») (рис. 56; 57; 58), інші розташовувалися по одному у спорудах наземної конструкції (1975 р., розкоп — «П-16», горн № 1/8) (рис. 59; 60; 61); 1976 р., розкоп — «П-17», приміщення — «V», горн без № (рис. 62) [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1973/87, с. 11–12; Вона ж, НА Іа НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 12; Вона ж, НА ІА НАНУ, ф.е. 1975/65, с. 8–10]. Горни глинобитні, двокамерні, нижня камера — топка, заглиблена у ґрунт на 0,60–0,90 м. Їх форма грушоподібна, великих розмірів: 1,3×1,2 м; 1,5×1 м; 1,8×1,4 м; або діаметром до 2 м. У горні № 1/8 склепіння, він же черінь, підтримував так званий «козел» — 0,90 м заввишки і 0,45 м завширшки (рис. 59). Така ж конструкція горна була зафіксована В.В. Хвойкою, а його графічну реконструкцію зробив Р.Л. Розенфелдт (рис. 63). Було встановлено технологію, як будували горн. Вона детально описана в публікації, присвяченій гончарному виробництву Білгорода [Мезенцева, Ліньова, 1980, с.84–85]. У черені виявлено отвори —

продухи, що забезпечували проникнення вогню та гарячого повітря з топкової камери до обпалювальної, їх діаметр 10–12 см. Перед горном розташовувалася яма або відома за етнографічними даними «погребиця», глибиною 2 м, овальної в плані форми 2,65×2 м, у яку вів вхід у вигляді трьох сходинок [Мезенцева, 1975, с. 8–11]. Передгорнову яму та горн з'єднував топковий канал.

До другої групи належать чотири горни. Три виявлені в приміщеннях площею 15–24 м², заглиблених 0,7–1,45 м від денної поверхні (1974 р., розкоп – «П-14», горн № 5 – приміщення «б» (рис. 64; 65; 66), горн № 4 – приміщення «в» (рис. 64; 65; 66); 1975 р., розкоп – «П-16», горн без № – приміщення «В») (рис. 67), одне в наземному (1975 р., розкоп – «П-15», горно 3/7) (рис. 68). Усі вони глинобитні, двокамерні, топкова камера заглиблена 0,55–0,85 м, але одне горно наземне. Форма горнів різна: грушоподібна 1,75×1,30 м (№ 5), кругла з діаметром 1,45 і 1,50 м (№№ 6; 3/7), овальна 2,05×1,75 м (без №). У теплопристроях виявлених в 1974 р., зафіксовано сліди ремонту. У горні № 5 черінь складався з трьох шарів сильно пропеченої глини 2–3 см кожний, у № 6, це був шар глини 3–4 см завтовшки, поверх якого вимощено фрагменти гончарних горщиків, що замащені 1,5 см шаром глини [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 11–12]. У горні 3/7 на черені зафіксовано підставки у вигляді глини 0,90×0,40 м та цегли 0,5×0,5 м (рис. 60). Знахідки такого роду як вмурований уламок жорна в черінь, щоправда пічки, а не горна, виявлено на поселеннях у Колонщині та Крушинці, а у Григорівці фрагмент плінфи [Південноруське село, 1997, с. 108; Філюк, 2012, с. 82; Петрашенко, 2005, с. 31].

У топковій камері горна № 5 було влаштовано «козел» 0,45 м заввишки, що підтримував склепіння, у якому зроблені продухи 15–20 см діаметром. У горні без №, знайденому у 1974 р. в приміщенні «в», черінь мав ухил 8–10° до устя, це, на думку О.О. Бобринського забезпечувало кращу тягу для горіння [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 11]. Передгорнові ями знаходилися біля горну № 5 – 2×1,1 м глибиною 0,15 м та № 3/7 – 1,5×0,5 м.

Поруч з приміщенням «б», де виявлено горн № 5, знайдено дві ями №№ 1 і 2, у заповненні яких знаходилися цілі форми гончарних горщиків без слідів

використання (рис. 69) [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 10–11]. Очевидно, це були ями для зберігання вже готової продукції гончара. Археологічний матеріал з приміщення «б» та ям датується однаково: кінець XII — перша половина XIII ст., вочевидь, ці об'єкти, як можна припустити, взаємопов'язані.

На території посаду та дитинця Білгорода знайдено глинники. Наприклад, приміщення «III», досліджене у 1976 р., на розкопі «П-17», розмірами 4×2,40 м глибиною 0,70 м сучасної поверхні, де в підлозі знаходилися дві ями розмірами 1 м в діаметрі, заповнених глиною. Під час дослідження цієї споруди виявлено фрагменти вінець гончарних горщиків кінця XI — початку XII—XII ст., а також шиферне пряслице (рис. 62). Г.Г. Мезенцева інтерпретує цей об'єкт як місце для зберігання глини [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1976/75, с. 5].

Комплекси гончарного виробництва Білгорода за кількістю поступаються тим, що виявлені у Вишгороді, де досліджених горнів більше кількох десятків [Оленич, 2016, с. 46]. Проте результати проаналізованих вище пристроїв випалу кераміки значно доповнюють знання про гончарне ремесло, як на території Білгорода, так і в містах в давньоруський час [Орлов, 1994, с. 166]. У Вишгороді поява зазначеної галузі припадає на кінець X ст. і широко розвивається у XI ст. та функціонує до XII ст. включно [Оленич, 2015, с. 58–59]. Тоді як на території Білгорода квартал гончарів починає функціонувати на території південного посаду в кінці XI — на початку XII ст., і продовжує своє безперервне виробництво до першої половини XIII ст. включно.

У 1970–80-х роках на території північного та південного посаду в результаті археологічних досліджень виявлено залишки споруд металургійного і ковальського виробництв. Вони функціонували з XI ст. до XII ст.

На думку Г.О. Вознесенської, сліди видобутку заліза фіксуються як в містах, так і на селищах, причому на перших двох ці залишки найбільш масштабні. Крім того, максимально інтенсивний видобуток проводився на території пам'яток, що входили до складу захисної системи південноруських земель [Вознесенська, 1996, с. 76–77]. За висновками спеціалістів

давньоруської чорної металургії, Білгород належить до категорії пам'яток, де залишки цього ремесла зафіксовані в житлових та виробничих спорудах [Вознесенська, 1996, с. 76–77].

Крім цього, Г.О. Вознесенська відносить Білгород до числа пунктів, у яких видобуток заліза визначається лише присутністю металургійних шлаків [Вознесенська, 1996, с. 68]. Результати археологічних досліджень свідчать про залишки металургії та ковальства.

Білгород виділяється поміж 30 пунктів, що утворюють околиці Києва, які пов'язані із добуванням заліза і обробкою чорного металу [Паньков, 2012, с. 62]. Під час дослідження території північної частини посаду у 1982, 1983 рр. під керівництвом Є.А. Ліньової виявлено залишки трьох глинобитних металургійних горнів.

Перший знайдено на розкопі «С-2» – на місці поруйнованого поперечного валу – острогу (рис. 70). Зафіксовано глинобитну основу, що розташовувалась на поверхні материка. Вона грушоподібної в плані форми діаметром 1,35 м. Її топкова камера 1 м неправильної круглої в плані форми. Стінки збереглися на 12–15 см заввишки від рівня основи і 12–14 см завтовшки. Горно облаштоване шлаковипуском 0,65 м завдовжки. Є.А. Ліньова його називає «устя», перед ним розташовувалася передгорнова яма 2 м завдовжки і 1,84–1,74 м завширшки. Її заповнення 0,15–0,5 м завтовшки, складав утрамбований шар вугликів, попелу і шматків залізного шлаку більш ніж 300 екземплярів. Під час розчистки горна також знайдено декілька фрагментів вінець гончарних горщиків першої половини XI ст. Слідів від приміщення не було прослідковано, очевидно, це була наземна споруда [Линева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1982/152, с. 4].

На розкопі «С-5» знайдено приміщення «І» (рис. 71), у якому виявлено залишки двох горнів. Є.А. Ліньова інтерпретує їх як металургійні [Линева, 1983, с. 4-5]. Приміщення було заглиблене, стовпової конструкції, його розміри виявлені не повністю 3,60×3 м, заглибшки 1,63 м від рівня материка, долівка від рівня сучасної поверхні 2,62 м. Горн № 1 виявлено неповністю, він збудований на глиняній основі, стінки збереглися 0,41 м заввишки. Під час його

розчистки знайдено уламки металургійного шлаку (рис. 71) [Линева, 1983, с. 4-5]. Горн № 2 розташовувався у південно-східному кутку, він грушоподібної в плані форми, діаметр череня 1,25 м (рис. 71). Стінки збереглися на 0,30 м заввишки. У його заповненні знайдено фрагменти гончарного посуду та невелику кількість залізного шлаку. Археологічний матеріал із заповнення приміщення і знайдених у ньому горнів датується першою половиною XI ст. (рис. 72).

На думку С.В. Панькова, аналогічні знахідки виявлено під час дослідження об'єкту на схилах Старокиївської гори по вул. Володимирська, 2. Зокрема, зафіксовано основу металургійного горна, яка заглиблена до материка, з наземною глинобитною шахтою 1 м в діаметрі. А знаходження великої кількості шматків шлаку свідчить про наявність шлаковипуску. Сам горн розташовувався у наземній споруді стовпової конструкції [Паньков, 2012, с. 62-63].

За словами дослідників Білгорода, свідчення про залізоробну справу представлені розвалами «металургійних горнів», а також скупченням шлаків, деревного вугілля та попелу. Проте до цієї інформації потрібно ставитися неоднозначно. Перевірити її, на жаль, у нас немає змоги. Втім зазначалося про велику кількість шлаків, які вочевидь були металургійні. Вони є відходом виробництва для сиродутного способу, за допомогою якого отримували залізо. Питання в тому, що таких шлаків з огляду на розміри горнів мало бути в рази більше. Проте в результаті розкопок такої кількості їх не виявлено.

Ще одне питання стосується того, яким чином у таких великих горнах штучно нагніталось повітря. Очевидно, що для цього потрібно було використовувати міхи, які мали бути великих розмірів. Вони повинні з'єднуватися за допомогою сопел. Таких знахідок у Білгороді відомо лише один екземпляр, але відомо, що їх не часто знаходять на селищах, де металургійна справа було добре розвинена [Моця, 1994, с. 237].

Все ж таки залишки металургійних шлаків знайдено на посаді Білгорода. Гончарна кераміка, що була виявлена разом із ними, свідчить на користь того,

що залізоробна справа на території північного посаду Білгорода функціонувала з першої половини XI ст.

У 1976 р. на території південного посаду під керівництвом Г.Г. Мезенцевої та за участі В.Д. Гопака було досліджено приміщення «IV» [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1976/75, с. 5]. Споруда мала розміри 3×2,60 м, глибина котловану 1,50 м від сучасної поверхні. Зафіксовано стовпову конструкцію, а також вхід у вигляді сіней зі сходинок. Поблизу нього, біля стіни, розташовувалася глинобитна піч 1,10 м в діаметрі. В.Д. Гопак інтерпретував її як ковальський горн. Під час розчистки знайдено більше ніж 50 шматків металургійного шлаку, криці, вугілля. Заповнення споруди представляв ґрунт у перемішку із вугіллям та залізними шлаками. Крім цього, виявлено вироби з чорного металу: ножі, наконечники стріл, цвяхи, а також фрагменти гончарних горщиків, які датуються першою чвертю XI ст. [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1976/75, с. 5–6].

Ще одна споруда, яку інтерпретують як кузню, виявлено у 1974 р. Вона досліджена на території південного посаду, на розкопі «П-14». Її розміри 6,10×5,8 м, мала стовпову конструкцію, заглиблена 1,95 м від рівня сучасної поверхні. До приміщення вів вхід у вигляді сіней 1 м завширшки. По середині споруди знаходилася глинобитна піч, а у південно-східному кутку – тепло-технічна споруда. Г.Г. Мезенцева інтерпретувала її як залізоплавильний горн (рис. 72) [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 6]. Він розташовувався на високому останці, неправильної круглої форми 1,4×1 м. Поблизу нього знаходилася яма, в заповненні якої виявлено вироби з чорного металу, зокрема уламок коси, ножиці, дужки відер, ножі, цвяхи тощо (рис. 73, 36-39). За горном розташовувалася лежанка, вирізана з материкового ґрунту розмірами 3,5×1,5 м і 1,4 м заввишки. Ще дві лави знаходилися уздовж північної та західної стінок. Виявлені гончарні горщики із заповнення цієї споруди датують її рубежем XI—XII—XII ст. (рис. 73, 1-35). Окрім цього, поруч зі спорудою, як зазначає та ж Г.Г. Мезенцева, знайдено вироби із бронзи: перстень і підвіски [Мезенцева, НА

Іа НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 7]. Останні, як виявилось, помилково прийняті дослідницею за прикраси, насправді це елементи від терезів.

Отже, видобування чорного металу у Білгороді відоме з кінця X—XI ст. Відомі залишки споруд, де, на думку дослідників, працювали ковалі. Вони функціонували з рубежу X—XI—XII ст. на території посаду Білгорода.

Очевидно, що майстри металургійної й металообробної справи були переселенцями. Про них відомо з літопису, коли Володимир Святославич заселяв місто у кінці X ст. Знахідок металургійного ремесла, що датуються пізніше XI ст., на території посаду не виявлено. У силу яких обставин вони припинили своє існування та функціонування – не відомо.

Споруди інтерпретовані дослідниками як кузні, датуються за виявленим матеріалом у їх заповненні XI—XII ст. Таким чином, металообробка на білгородському посаді відбувалася на другому та третьому етапах розвитку міста. Ковалі обробляли продукцію місцевих майстрів залізоборної справи та сировину, що постачалася до Білгорода із поселень, де розвивалася металургійна справа. Зокрема одним з таких, на думку О.В. Сєрова та О.В. Філюка, могло бути селище Колонщина – II [Сєров, 2013, с. 102].

3.1.3. Промислові

Серед розглянутих галузей, виділяється так зване домашнє ремесло, зокрема переробка харчових продуктів. Його представляють об'єкти, що виявлені на території дитинця, в інтер'єрі яких розташовуються три і більше пічки. Дослідники інтерпретують їх як «поварні» або «князівська поварня». На відміну від жител, вони мають велику площу: приміщення «І» – 27 м² (1971 р., розкоп «Д-3») (рис. 74), приміщення «ІІ» – 42 м² (1971 р., розкоп «Д-3») (рис. 74), житло 2/(24) – 15 м² (1972 р., розкоп «Д-4») [Рыбаков, 1970, с. 287; Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1971/87, с. 7–11; Вона ж, НА ІА НАНУ, ф.е. 1972/89, с. 4–5]. Крім тих пічок, що знайдені в заглиблених об'єктах, виявлені такі, що розташовані поза межами котлованів. Очевидно, над ними були споруджені наземні споруди легкої конструкції [Рыбаков, НА ІА НАНУ, ф.е.

1969/38, с. 13–14, 16–17]. Датуються ці «поварні» не раніше кінця XI ст. Зокрема приміщення «І» має нижню дату кінець XI — початок XII ст., верхня відмітка XII — перша половина XIII ст.; приміщення II існувало з рубежу XI—XII ст. — XII ст. Зафіксовані пічки функціонували не одночасно, про що свідчать виявлені в їх заповненні фрагменти вінець гончарних горщиків. Крім того, дослідники відмічають сліди ремонту деяких з них наявністю декількох черенів [Рыбаков, НА ІА НАНУ, ф.е. 1969/38, с. 16]. Усі пічки були глинобитними, зведені на материкових останцях 0,15–0,5 м заввишки. У заповненні цих комплексів виявлено велику кількість уламків гончарного посуду, серед якого трапляються денця із клеймом у вигляді п'ятипроменевої зірки, також точильні бруски, необроблений пірофіліт, кістяні вироби, зокрема проколка, та велика кількість стінок амфор (рис. 75).

Окремої уваги заслуговує споруда (житло №2/(24), виявлена у 1972 р. на розкопі – «Д-4» (рис. 76) [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1972/89, с. 4–5]. Вона прямокутної в плані форми, її площа 15 м². У ній виявлено глинобитну підлогу, у якій знаходилась яма заповнена зерном. Зокрема обвуглене жито посівне, загалом у сумі складає 10 287 зернівок. Серед них знайдена зовсім незначна кількість пшениці м'якої – 3 зернівки та бур'яну бромусу житнього (стоколосу) – 21 шт. [Пашкевич, 2013, с. 127-133]. Крім цього, у приміщенні розташовувалась досить поруйнована глинобитна піч. Від неї залишився черинь на материковій підставці 0,4 м заввишки, його розміри 1,4×0,9 м. Ще дві печі знаходилися біля південної стінки. Вони були поєднані одним димоходом, який розташовувався внизу на рівні підлоги вздовж стіни (рис. 76). Він був обмазаний глиною та підіймався вгору посередині стіни у вигляді дерев'яної труби, від якої зберіглися обгорілі дошки [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1972/89, с. 4]. Склепіння пічок поруйноване, але із залишків останців, на яких вони зведені, відомо їх приблизні розміри: піч I – 1×0,9 м, висота над підлогою 1,2 м; піч II – 0,80×0,6 м, заввишки 1,15 м. Археологічний матеріал, виявлений під час дослідження житла № 2/(24), репрезентований фрагментами гончарного посуду першої половини XIII ст. (рис. 76). Крім того, знайдено фрагменти

посудин XVII—XVIII ст., що, очевидно, потрапили до заповнення котловану з верхніх культурних шарів. Також знайдено фрагменти плінфи, необробленого шиферу, віконне скло та стінки амфор. Проаналізовані матеріали дають підставу датувати цей об'єкт першою половиною XIII ст., він слугував не тільки, як житло, а й виробнича споруда.

Знайдені пічки функціонували тривалий час, а тому неодмінно потребували ремонту від постійної експлуатації. Очевидно, це потрібно було робити на місці, щоб не порушувати на довго процес виробництва. Тому сировина підготовлювалася завчасно й зберігалася у спеціально зробленому приміщенні або ямі. Наприклад, яма № 1, знайдена на дитинці на розкопі – «Д-3» у 1971 р., неправильної геометричної в плані форми, розмірами – 3 м завдовжки, 1,8 м завширшки і глибиною 0,40 м, була обкладена деревом і заповнена глиною, розташовувалася в 1–2 м від поварні (приміщення – «І») [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1971/87, с. 12–13]. Аналогічні, мабуть, за функціональним призначенням, споруди виявлені на дитинці у 1973 р., на розкопі – «Д-6», приміщення «в» і «б». Їхнє дно було обкладене сирцевою цеглою, а в підлозі знаходилася яма, заповнена глиною, археологічного матеріалу виявлено не було [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1973/87, с. 7].

Білгород – не єдина пам'ятка, де було знайдено на розкопках залишки великої кількості давньоруських пічок у межах однієї споруди. Про особливі пічки відомо з досліджень дитинця літописного Звенигорода [Ратич, 1972, с. 388–389]. На думку авторів розкопок їх використовували для приготування їжі, у тому числі випічки хліба для великої кількості людей, можливо військової дружини.

За літописними джерелами відомо, що поварні влаштовувалися в монастирях, перші згадки про це відносять до XI ст. [ПВЛ, 1950, Т.І. с. 129]. Готувати їжу спеціалізувалися монахи. Зокрема, князь Ізяслав заздрив печерським інокам та запитував: «оть чего есть сладость въ брашне вашем?» [Аристов, 2010, с. 67]. Таким чином, складається думка, що промислове виробництво в даній галузі призначалося для широкого кола людей. Його

концентрація орієнтувалася на князів, військову дружину та монастирі. У даному випадку вищерозглянуті об'єкти розташовувалися на території дитинця, на посаді знахідок такого роду не виявлено. Отже, ці споруди створювалися в період з кінця XI ст., функціонували вони впродовж тривалого часу до першої половини XIII ст. включно, за допомогою яких обслуговувалася вища правляча ланка Білгорода, зокрема князів та їх оточення, духовенства. Це підтверджує думку П.П. Толочко, що Білгород був одним із центрів сільського господарства, який забезпечував Київ продукцією, а також сам зберігав велику кількість продовольства на випадок тривалої осади ворога, у розрахунку забезпечити не тільки населення і гарнізон міста, а й багаточисленну військову дружину [Толочко, 1980, с. 138].

3.1.4. Господарсько-побутові

Крім жител і виробничих споруд, на території Білгорода під час археологічних розкопок знайдено залишки господарсько-побутових споруд. До категорії таких належать сараї, льохи, погреб, зернові ями. Функціональне призначення цих приміщень інтерпретовано Г.Г. Мезенцевою, а їх датування, систематизація, характеристика зроблені автором даної роботи.

У 1968 р. на території посаду на розкопі «П» знайдено приміщення «а» 3,10×2,10 м, витягнуте з західного боку на схід. Воно було слабо заглиблене 0,30 м від сучасної поверхні. У ньому зафіксовано залишки від стовпів. У заповненні цього об'єкта виявлено кістки тварин, на підставі чого автор розкопок інтерпретує його як сарай [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1968/52, с. 26]. Проте, крім остеологічного матеріалу, виявлено фрагменти вінець гончарних горщиків XI ст., знайдених під час оброки музейної колекції з розкопом Білгорода і запис про них містяться у польовому описі.

На території дитинця на розкопі «Д-4» знайдено приміщення «б». Його котлован неправильної прямокутної в плані форми 3×2,5 м, слабо заглиблений 0,6 м від сучасної поверхні й орієнтований кутами з заходу на схід. У заповненні знайдено, крім кісток тварин, уламки гончарного посуду, що датує

споруду XII ст. Автор розкопок тлумачить цей об'єкт як залишки сараю або повітки для худоби [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1972/89, с. 6].

На території посаду у 1976 р. на розкопі «П-17» знайдено приміщення «І». Воно прямокутної в плані форми 2,80×2,70 м, котлован слабо заглиблений 0,60 м від сучасної поверхні. Кутами орієнтований по сторона світу. У заповненні виявлено залізні вудила, кістки тварин, фрагменти керамічних покриттів та вінця горщиків. Виявлений матеріал датує цю споруду кінцем X — першою чвертю XI ст. Це приміщення Г.Г. Мезенцева інтерпретує як сарай [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1976/75, с. 4].

Твердження дослідниці щодо інтерпретації описаних вище об'єктів викликає логічне заперечення. Тому що заглиблений сарай більш ніж на півметра, очевидно, створював труднощі для переміщення худоби зі споруди та повернення назад.

Вищерозглянуті споруди, вочевидь, використовували для зберігання речей, що не псувалися без додаткового опалення або не були потрібними в побуті повсякчас. На користь цього свідчать відсутність залишків обпалювальних споруд.

Залишки льохів та погребу доповнюють категорію господарчих споруд. На території посаду у 1968 р. на розкопі — «П» знайдено приміщення «б», його стінки орієнтовані за сторонами світу. Воно прямокутної в плані форми, 2,2×1,65 м, котлован заглиблений на 1,1 м від сучасної поверхні. Заповнення містило велику кількість кісток тварин; також знайдено уламки гончарного посуду та залізний ніж. Виявлений матеріал датує це приміщення XI ст. На думку автора розкопок, це був льох [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1968/52, с. 26].

У 1971 р. на території дитинця у розкопі — «Д-3» знайдено приміщення «Ш». Його межі виявлено не повністю. Зафіксовано розміри котловану 2,65×1,5 м, заглиблений на глибину 2 м від сучасної поверхні. Споруда перекривала приміщення «П» — поварню XII ст. Саме ж приміщення «Ш» частково поруйновано ямою XVII—XVIII ст. У заповненні цієї споруди

знайдено невелику кількість матеріалів. Зокрема, це давньоруський гончарний посуд XII ст., залізний ніжик та уламки кахлів і фрагменти посудин XVII-XVIII ст. Г.Г. Мезенцева інтерпретує приміщення як льох. Цього ж року, але на території посаду на розкопі – «П-5» знайдено яму № 1. Вона грушоподібної в плані форми, її площа $3 \times 1,95$ м, заглиблена на 1,20 м від рівня сучасної поверхні. З південного боку до неї вів вхід $1 \times 0,80$ м. Зі східного боку в об'єкті розташовувалася приступка 2 м завдовжки та 0,80 м завширшки. Заповнення ями № 1 насичене уламками гончарного посуду кінця XI—XII ст., знайдено також залізні ковані цвяхи, невеликий ніж. З південного боку в 11 м від ями № 1 виявлено іншу яму № 4. Вона овальної в плані форми $1,65 \times 1,70$ м, заглиблена на 0,70 м від рівня сучасної поверхні. Її заповнення – однорідний жовто-глинистий ґрунт з уламками гончарного посуду давньоруського часу [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1971/87, с. 24–25].

На посаді у 1975 р. на розкопі – «П-16» знайдено яму № 1, яку автор розкопок інтерпретує як погріб. Цей об'єкт грушоподібної в плані форми $1,95 \times 1,35$ м, заглиблений 1,30 від сучасної поверхні. З південного боку розташовувався вхід у вигляді сходинок, вирізаних у материковому ґрунті. Його заповнення насичене великою кількістю уламків печини, кісток тварин, фрагментів гончарного посуду кінця XII — першої половини XIII ст [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1975/65, с. 15].

Серед знайдених об'єктів виявлено дві ями, які Г.Г. Мезенцева інтерпретує як зернові. Вони розташовуються на посаді, на розкопі – «П-5». Яма № 2 круглої в плані форми, її діаметр 0,45 м, вона заглиблена 0,80 м від рівня сучасної поверхні. Археологічного матеріалу в ній не виявлено. Яма № 3 теж була круглої в плані форми, діаметром 0,90 м, завглибшки 0,65 м. Заповнена ґрунтом жовто-сірого кольору без археологічного матеріалу [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1971/87, с. 25].

На території посаду у 1975 та 1982 рр. знайдено заглиблені споруди прямокутної та квадратної в плані форми, площею 6 та 7,5 м². Виявлені знахідки уламків гончарних горщиків датують їх рубежем X—XI ст. — XI ст.

Серед матеріалів знайдено ножі, кам'яні розтиральники, проколки, пряслице із шиферу, кістяна проколка (рис. 53, 18-32; 54, 1-10, 11-33) [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1975/65, с. 6; Линева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1982/152, с. 3].

На території дитинця Білгорода виявлено залишки у вигляді заглиблених у материк котлованів споруд каркасно-стовпової конструкції, призначення яких визначити важко. Щоправда досліджені вони в силу обставин не повністю, але, очевидно, використовувалися, як нежитлові. За характером виявленого матеріалу вони датуються кінцем XII — першою половиною XIII ст.; серед знахідок фрагменти гончарної кераміки, знайдено горщик цілої форми, а також уламки мисок, покришок, світильника, ніж, жорна, фрагменти скляного браслета, бронзова заклепка тощо (рис. 55). Одна з цих споруд перекриває деревоземляні конструкції рубежу X-XI ст. східного в'їзду дитинця [Непомящих, НА ІА НАНУ, ф.е. № 2009/52, с. 21–23].

Отже, господарсько-побутові споруди представляють залишки слабозаглиблених і заглиблених котлованів приміщень. Вони функціонували у другому та третьому періоді будівництва Білгорода Київського. Переважна кількість з цих приміщень виявлена на території посаду міста, але знайдені вони і на території дитинця та пов'язані з зерновим господарством і тваринництвом.

Білгород мав своє водозабезпечення. У писемних джерелах під 997 р. міститься повідомлення про легенду, пов'язану з колодязями, наповненими кисілем та медом. Завдяки їм було врятовано Білгород від печенігів [ПСРЛ, 1843, с. 260]. Красномовно цей сюжет зображає мініатюра з Радзивіллівського літопису (Додаток Г. Таблиця № 4, 2, 3, 4). У результаті археологічних розкопок на території дитинця в кількох метрах від храму Апостолів у західному напрямку В.В. Хвойка дослідив залишки колодязя (рис. 77). Виявлено пляму круглої в плані форми діаметром 9 м. У заповненні на глибині 8 м від сучасної поверхні зафіксовано зруб, складений з дубового бруса 3,1×3,1 м. Колодязі було досліджено на глибину 15 м. Поруч з ним, за 2 м в південному напрямку, розташовувалась ще одна заглиблена споруда, прямокутної в

перетині форми 6×5 м до глибини 9,6 м, далі розміри змінилися на 3×5 м, а глибше – до 15 м становили 2×5 м, де шар жовтої глини змінив прошарок піску. Розкопки споруди було доведено до рівня 21 м завглибшки, де дослідники виявили сліди майже вертикально поставлених дошок. Вони були закріплені вбитими у них кованими цвяхами. На відмітці 23 м від рівня сучасної поверхні розкопки були завершені через задушливий газ. На думку дослідника, ця споруда відігравала роль схованки [Хвойка, 1913, с. 89–90]. Іншої думки дотримується з цього приводу В.К. Козюба. Дослідник вважає, що даний об'єкт також є колодязем, але він існував задовго до другого приблизно у Х ст. й, можливо, його засипали на рубежі Х—ХІ ст., а інший колодязь зруйнувався природнім шляхом через пожежі 1240 р. [Козюба, 2006, с. 199].

З огляду на те, що дитинець Білгорода розташований високо над заплавою р. Ірпінь, то і колодязь мав велику глибину. Наприклад, на городищах, що розташовувались на достатній висоті над навколишньою місцевістю, зокрема, в Холмі в ХІІІ ст. колодязь був 50 м завглибшки. А в Сутейську пляма виявленого колодязя мала круглу в плані форму діаметром 8 м, завглибшки 16 м, але залишків зрубу виявлено не було. П.О. Раппопорт вважав, що ця споруда водозабезпечення була споруджена синхронно разом з фортецею у ХІ ст. [Раппопорт, 1967, с. 155].

М.П. Кучера висловлював припущення, що колодязі були важливою передумовою боєздатності захисників в укріпленому пункті [Кучера, 1999, с. 94]. Відомі споруди водопостачання на території давньоруських міст Києва, Чернігова, Тустані [Тараненко, 2005, с. 319–323; Черенько, 2003, с. 107–111; Веремейчик, 1995, с. 82–94]. Разом з тим були розкопані колодязі і в неукріплених поселеннях, зокрема в Автуничах і Шумлаї [Веремейчик, 1993, с. 18; Готун, 1995, с. 25–27; Моця, 2000, с. 111, 112]. У давньоруський час колодязі мали характер розповсюдженості, а не тільки зумовлені своєю значимістю [Готун, 2000, с. 113].

3.2. Планувальна структура

Забудова міста відображає, на скільки щільно була заселена його територія в різні періоди функціонування. На відміну від неукріплених поселень на планування міста мали вплив його оборонні стіни. Це робило забудову стабільною на території укріплених поселень, на відміну від неукріплених, де мешканці могли поновлювати садиби на вільних ділянках та заселяти нові місця.

Завдяки розкопкам на значній площі можливо встановити ступінь забудови та тип планування території міста. Ця особливість, на жаль, можлива не скрізь, вона обумовлена або незначними розкопками пам'ятки, або ж ступенем сучасної забудови її території. Проте навіть такі умови не стали на заваді археологічним дослідженням і в результаті отримати матеріали щодо плануванню дитинця у давньоруський час. Під час розгляду питання стратиграфії пам'ятки ми зазначали, що територія дитинця Білгорода зазнавала перепланування у кінці X ст. на початку XI ст. Це відобразилося не тільки на укріпленнях, але і на забудові даної території. Житлові споруди першої хронологічної групи відомі нам у невеликій кількості на території дитинця. Та з огляду на це забудова на початку XI ст. даної частини Білгорода була незначною, комплекси розташовувалися по периметру вздовж валів на відстані 20–30 м. Очевидно, що житла і споруди та культурні нашарування рубежу X—XI ст. — XI ст. фіксуються не по всій території на відміну від масової забудови у наступний хронологічний період Білгорода, що припадає на рубіж XI—XII ст. — XII ст. (рис. 78). У цей час кількість жител та виробничих споруд зростає. Таких житлових комплексів та виробничих будівель відомо всього десять. Деякі котловани жител розташовані поруч із будівлями X—XI ст. — XI ст. Це свідчить про те, що відбувається збереження особливостей планування території дитинця. Хоча напевно сказати, якою конкретно вона була, важко. Тому що відсоток дослідженої території тут широкими площами малий. Вони розташовуються вздовж оборонних споруд із західного та східного

боків (рис. 78). З південно-західного боку цієї території знаходиться комплекс поварень, що починають функціонувати в кінці XI ст. Крім цього, північну ділянку дитинця займали дерев'яні церкви. Її залишки відомі за результатами археологічних розкопок і за літописними даними.

У кінці XII — першій половині XIII ст. кількість жител та виробничих комплексів на дитинці Білгорода збільшується. Щільність забудови по відношенню до попередніх періодів значно відрізняється. Крім того, мешканці будуються не просто поряд, а впритул до оборонних споруд, тим самим пошкоджують їх. Зокрема у 2009 р. вдалося зафіксувати залишки котловану споруди. Через деякі обставини повністю його дослідити не вдалося. Втім котлован було так побудовано, що зруйновано частково дерево-земляні конструкції рубежу X—XI ст. східного в'їзду дитинця [Непомящих, НА ІА НАНУ, ф.е. № 2009/52, с. 20–21] (рис. 55). Також зафіксовано випадки, коли будівлі в цей період зводили на місці старих жител або господарсько-побутових споруд. Зокрема це стосується поварень, що функціонують протягом тривалого періоду з XI ст. до першої половини XIII ст. включно. Наочно ілюструють активність будівництва в кінці XII ст. на території дитинця Білгорода зведення кам'яної монументальної архітектури. Вона відома за літописними повідомленнями та археологічними дослідженнями залишків фундаментів храму Апостолів та так званого «малого храму». Вони будувалися на тому ж місці, де існували дерев'яні церкви.

Отже, територія дитинця досліджена в різних місцях за сторонами світу та ділянках, які заходяться на значній відстані одна від одної. Відсутність суцільно розкопаної площі ускладнює вивчення питання щодо характеру планування на території дитинця. Знайдені об'єкти різного часу, що знаходяться поруч або перекривають один одного, свідчать, що зберігається певна традиція планування протягом усього часу існування Білгорода. За результатами археологічних досліджень відомо, що культурний шар та об'єкти розташовуються не рівномірно на дитинці. Відомі ділянки, де давньоруський шар взагалі відсутній. Це наводить на думку, що центральна частина дитинця

Білгорода в давньоруський час була вільна від забудови, принаймні, та що розташовується в межах оборонних споруд першого та другого хронологічного будівельного періоду Білгорода. Північна територія забудована була церквами, поблизу яких з південно-західного боку знаходився давньоруський колодязь. Очевидно, що перед ними розташовувалась площа або торговище. З західного, східного та південного боків дитинець був забудований житловими та виробничими спорудами, кількість та щільність яких з кожним століттям збільшувалась.

Напевно, на території дитинця Білгорода розташовувалися великі за площею садиби князівської знаті, військової дружини, купців тощо. Ймовірно, подібне має схожі риси з Києвом. Відомо, що здебільшого великі феодальні двори Києва були характерні для Верхнього міста, де зосереджувалась знать і купці. На жаль, прослідкувати розміри таких садиб не вдалося. Це пов'язано з неможливими розкопками широкими площами та щільною сучасною забудовою й поганою збереженістю археологічних об'єктів [Древняя Русь, 1985, с. 146].

Порівняно з дитинцем Білгорода, територія південного посаду досліджена відносно великою площею – за період з 1968 по 1976 рр. розкопано 1780 м², та його північної частини 160 м² у 1982, 1983 рр. Це дозволило прослідкувати щільність забудови в різні хронологічні періоди цієї частини давньоруського міста та її характер планування. У результаті археологічних досліджень у 1968 та 2007 рр. встановлено, що на відстані 50 м від лінії валів південної території посаду жодних споруд або залишків жител не виявлено. Це, на нашу думку, є важливою особливістю, що потрібно враховувати під час вивчення питання планувальної забудови цієї частини давньоруського міста.

У результаті археологічних розкопок на території посаду Білгорода досліджено 15 комплексів, датованих рубежем X—XI ст. — XI ст. Серед них житла та виробничі споруди, що розташовуються в шахово-рядовому порядку (рис. 79). Його основу складає садиба, яка спрямована сторонами по вісі південний захід – північний схід та північний захід–південний схід. До її складу

входять житла, два з яких розташовані поруч одне з одним і одна-дві господарська споруди. Відстань між спорудами садиби 12–16 м. Загальна площа була приблизно в межах 190 м², її центральна частина вільна від забудови. На території південного посаду прослідковано сліди трьох садиб цього періоду (рис. 80). Переважно до них належать заглиблені житла від 0,9 до 1,25 м від рівня сучасної поверхні. Загалом забудова південної території посаду в кінці X — на початку XI та у XI ст. щільна. Кількість садиб значно більша порівняно з північною частиною, де виявлено металургійні комплекси. Говорити про планувальну забудову «окольного міста» важко через незначну досліджену площу. Проте відомо, що пізніше XI ст. ця територія була вільна від забудови, за винятком північно-західної частини, де розвідковими роботами встановлено наявність культурного шару XII—XIII ст. та пізнішого часу.

З кінця XI на початку XII та XII ст. територія південного посаду Білгорода продовжує забудовуватися. Виробничі комплекси утворюють тут своєрідний квартал, тому посідають основне місце у формуванні садиби. Хоча, на нашу думку, це більше виняток, ніж правило. Загалом близько 17 комплексів розкопано на території південного посаду Білгорода (рис. 79). Вдалося визначити дві садиби, зокрема до їх складу входять одне житло і одна-дві виробничі споруди. Вони спрямовані рядами по вісі північ-південь та схід-захід. Відомі випадки фіксації знахідки й інших жител цього періоду, але вони знаходяться на великій відстані одне від одного і, очевидно, входять до складу окремих садиб. Але через обмеженість відкритих площ розкопів і відсутність конкретних даних ми не можемо говорити щось більш суттєве. Отже, двори цього періоду утворюють заглиблені споруди на 0,75–1,45 м від рівня сучасної поверхні. Загальна площа подвір'я становить 170 м², його центральна частина вільна від забудови (рис. 80). Таким чином кількість споруд, а отже садиб у кінці XI на початку XII та у XII ст. зростає. Дворова площа, яку вони займають, змінюється порівняно із попереднім хронологічним періодом. Змін зазнає орієнтування рядів подвір'я відносно сторін світу. Все це свідчить про збільшення кількості населення Білгорода та активний розвиток їх діяльності.

У кінці XII — першій половині XIII ст. забудова південної частини посаду продовжується. За результатами археологічних досліджень вдалося ідентифікувати одну садибу даного періоду. До її складу входять одне житло та два виробничі комплекси. Ці споруди спрямовані по вісі північ—південь та схід—захід. Комплекси представлені заглибленими та слабо заглибленими котлованами, а також залишками наземної виробничої споруди. Загальна площа подвір'я 290 м², що в півтора рази більше від садиб двох попередніх хронологічних періодів (Рис. 80). Загалом вісім комплексів, що датуються кінцем XII — першою половиною XIII ст., виявлено на території південного посаду. Таким чином, спостерігається збереження особливостей планування садиби з кінця XI — початку XII ст. — XII ст., але її площа збільшується.

З огляду на все вищесказане цікаво дізнатися про демографію населення Білгорода Київського. В основі дослідження порушеного питання лежить розроблена П.П. Толочком методика для давнього Києва, пов'язана із площею міста [Толочко, 1989, с. 192]. У нашому випадку ми будемо визначати чисельність населення відповідно до структури Білгорода. З огляду на те, що його територія має свої особливості, наприклад, вільні від забудови території. Для білгородського дитинця, визначення даного питання є важким, тому що відома мала кількість споруд, що існували у кінці X—XII ст. Комплекси останнього хронологічного періоду — кінця XII — першої половини XIII ст. — відомі більше, але теж не надають достатньої інформації для з'ясування порушеного питання. Та все ж встановлено, що щільність заселення укріплених частин Білгорода була близькою до найбільших міст Давньої Русі XII—XIII ст. Середня щільність для цього періоду складає 130-140 чоловік на 1 га [Толочко, 1989, с. 200–201]. Отже, враховуючи 1,1 га (цифра приблизна) вільної від забудови центральної частини дитинця Білгорода, його площа 11 га укріпленої території мала населення приблизно 1590 чоловік.

Щодо території посаду, то складно щось говорити про північну його частину, де знайдено залишки металургійного виробництва, адже вони не

дають повної уяви щодо щільності забудови. На відміну від цього, територія південного посаду досліджена більш якісно.

По-перше, необхідно звернути увагу на особливість планувальної системи цієї території. Площа, що знаходиться вздовж південно-східного посадського валу, завширшки 50 м, абсолютно вільна від забудови. Її розміри складають 6 га від загальної 40 га. Таким чином, 34 га південного посаду були забудовані у кінці X — на початку XI та в XI ст. садибами загальною кількістю 1770 дворів, з яких площа кожного 190 м². Беручи до уваги обґрунтування дослідників, що для епохи феодалізму шість чоловік складали сім'ю [Птуха, 1955, с. 159], то приблизно 10625 чоловік проживало на території південного посаду.

У кінці XI — на початку XII та у XII ст. відбувається зміна у плануванні через збільшення кількості споруд, у першу чергу виробничого характеру. Це позначилось на щільності забудови, судячи з того, що ряди садиб змінили напрямок спрямування по вісі за сторонами світу, це, очевидно, відбувалося протягом певного часу, але уможливило використати територію південного посаду максимально зручно та вигідно. Площа однієї садиби складала 170 м², а їх загальна кількість, що розташовувалася на 34 га, була 2030 двори. Відповідно, приблизно 12140 чоловік заселяли дану територію посаду.

На останньому періоді історії Білгорода Київського в кінці XII — першій половині XIII ст. кількість садиб зменшилася у півтора рази порівняно із першим хронологічним періодом. Їх площа була 290 м², а загальна кількість подвір'їв – 1180. Відтак, близько 7080 осіб проживало на території південного посаду в цей період. Отже, загальна кількість населення Білгорода в XII—XIII ст. складала приблизно 8680 чоловік, без урахування північної території посаду.

Вище сказане свідчить, що протягом 260-ти років відбувалося активне заселення та забудова території Білгорода Київського. Її забудова мала свої спільні та відмінні особливості, що відобразилося на системі планування і кількості населення в межах даної пам'ятки. Володимир Святославич на рубежі X—XI ст. «много людей сведе в онь»: вони селяться в першу чергу на території

посаду, де, очевидно, займаються металургійною справою та ковальством. З кінця XI ст. північна частина посаду спустошується в силу певних обставин. Місто стає ареною постійних збройних конфліктів протягом XII ст., а це становить загрозу життю мешканців міста. Тому в результаті територія посаду була розмежована на дві частини острогом не раніше кінця XI — початку XII ст. У цей час зростає населення міста, відповідно збільшується кількість забудови його території. З кінця XI ст. активно починає свою діяльність гончарне виробництво та продовжується обробка чорного металу, а також починають функціонувати поварні на дитинці. У кінці XII — першій половині XIII ст. відбуваються зміни, що позначилися на зменшенні кількості населення посаду Білгорода та в збільшенні щільності забудови дитинця. Безсумнівно, що Білгород належить до найбільших міст Південної Русі, де кількість населення перевищувало 10 тисяч чоловік. Щоправда демографічна ситуація для останнього хронологічного періоду зазнає зменшення в кількості.

3.3. Поховальні пам'ятки

Поховальні пам'ятки Білгорода відомі завдяки результатам археологічних розкопок. Частково матеріали досліджень могильника опубліковані, але відсутність характеристики та аналізу усіх досліджених поховань на території міста створює порожнину в загальній історії пам'ятки. Тому, користуючись розробленою категорією поховань, що запропонована В.Г. Івакіним для давньоруського Києва, розглянемо порушене питання з новими уточненнями для Білгорода [Івакін, 2008, с. 96].

Поховання, які знаходяться при храмах, виявлено на території дитинця під час дослідження фундаменти давньоруських храмів В.В. Хвойка виявив навколо одного з них залишки цвинтарю, де могили розміщувалися у чотири яруси [Хвойка, 1913, с. 82–83]. Вони здебільшого відносяться до козацької доби та до литовського часу, а також до давньоруського періоду. Останні виявлені у материковій глині й тільки з північного боку церкви, що функціонувала на

момент розкопок. Орієнтовані вони головою на захід, ногами на схід. Як зазначає В.В. Хвойка, поховані не в трунах, а на дерев'яних дошках [Хвойка, 1913, с. 83]. На кістяках зафіксовані залишки парчевого одягу, зокрема, на черепі знаходилась пов'язка з тканими золотими та срібними нитками. У районі попереку виявлені парчеві пояси різної ширини із візантійським орнаментом та металевими гудзиками або застібкою на одному кінці. Всі вони ткані золотом або сріблом. В одного з небіжчиків виявлено тільний хрестик, датований дослідником XI—XII ст., а у іншого – з срібного дроту сережка та дирхем-підвіска. Щоправда автор досліджень не вказує кількість поховань, але з наведеного опису стає зрозумілим, що йдеться про два поховання. Інформації про їх розміри та стан збереженості, на жаль, немає.

До комплексів, які знаходилися в інтер'єрі храму, належать знайдені В.В. Хвойкою три поховання у саркофагах, виготовлених з шиферу. За повідомленням дослідника, вони були пограбовані, кістки небіжчиків частково викинуті або перемішані, а кришки саркофагів розбиті [Хвойко, 1913, с. 83]. До цієї категорії поховальних пам'яток належать і виявлений під час розкопок фундаментів «малого храму» XII ст. білокам'яний саркофаг. Похований у ньому, на думку Б.О. Рыбакова, був єпископ Максима [Рыбаков, 1968, с. 6–9].

Під час розчистки саркофагу було знайдено кістяк літнього чоловіка близько 70 років (рис. 81). Також знайдені фрагменти шовкової тканини з нашитими на ній мідними золоченими прикрасами, а на інших шматочках тканин були помітні сліди золотого шиття. Крім цього, після розчистки і зняття саркофагу було встановлено, що він не зсувався з місця, а знаходився у непорушеному стані у лесовому ґрунті. Поховання було здійснено до будівництва цегляного храму, західна стіна якого «випадково опинилась на саркофазі». Натомість автор розкопок встановив, що із саркофагом була пов'язана споруда, побудована з дерева, що знаходилась на цьому місці, але згоріла та залишила незначні сліди по собі [Рыбаков, 1968, с. 8].

Поховання, не пов'язані з міськими кладовищами, виявлено під час розкопок на території дитинця у 1968 р. експедицією під керівництвом

Г.Г. Мезенцевої. Досліджено три такі комплекси безпосередньо поблизу східного оборонного валу. Вони розташовувалися між двома житлами №№ 10 і 11, які датуються XII — перша половина XIII ст. (рис. 82). Всі три кістяки зафіксовані на глибині 1,95 м від денної поверхні. Тож поховання № 1 орієнтовано із заходу на схід, чоловічої статі, руки лежать уздовж тіла, череп розсічений, очевидно, через удар мечем або шаблею (рис. 83). Довжина кістяка 1,65 м, зберігся він не повністю. Відсутні фаланги пальців рук і ніг, навколо нього прослідковується залишки зітлілої дерев'яної труни. Поховання перекриває шар пожежі та пласт ґрунту, що датується за археологічним матеріалом XIV—XVI ст. На думку Г.Г. Мезенцевої, поховання належить до середини XIII ст., а саме до часу монгольської навали. Вона ж висловила припущення, що це загиблий захисник міста, якого поховали неподалік від оборонної стіни та жител. Дослідниця наголошувала, що у житлі № 10 виявлені рубані людські кістки, можливо, вони належали небіжчику, що, очевидно, міг бути його власником, тому і похований поруч із ним [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1968/52, с. 11, 13]. Друге поховання № 2 так само, як попереднє орієнтоване з заходу на схід, знаходиться поряд із похованням № 1 (рис. 83). Небіжчик випростаний на спині, руки лежать вздовж тіла, довжина кістяка 1,30 м. Його збереженість погана, відсутні череп і ліва рука. Поховання № 3 розташовувалося в одному метрі у східному напрямку від № 1 на тій же глибині і також орієнтоване із заходу на схід (рис. 83). Залишків труни не простежено, кістяк випростаний на спині, руки лежать вздовж тіла. Відсутні права нога і череп. Крім того, кістки кістяка мають невеликі розміри, очевидно, що поховання належить юнаку. У коліні виявлено наконечник стріли, що підтверджує насильницьку смерть небіжчика. Це поховання перекриває шар пожежі та залишки жител №№ 5 і 7, які датуються XII—першою половиною XIII ст. [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1968/52, с. 13–14].

Таки чином, досліджені поховання, очевидно, належать до часу Батисевої навали. Про це свідчать як сліди насильницької смерті у похованих, так і залишки горілого шару й знахідки рубаних кісток людини в одному із жител.

Поховання безінвентарні, зорієнтовані за християнським звичаєм із заходу на схід. Вочевидь, їх поховано неподалік від місця, де їх було вбито.

Під час дослідження котловану заглибленого житла XI ст. на території посаду у 1972 р. за розвалом пічки виявлено скелет людини у зігнутому стані на боці (рис. 84, А). Про те, що це не поховання, свідчить відсутність аби яких залишків труни чи інших слідів поховального обряду. Кістяк розташований без чіткого орієнтування за сторонами світу, скелет витягнуто з південно-східного у північно-західному напрямку. Стан кісток поганий, череп зберігся також погано, так само як кістки рук і ніг. Неподалік від небіжчика знайдено натільний хрестик, виготовлений з свинцю, нижня частина його зламана. З одного боку зображено образ святого, з іншого зображення нечітке. Отже, загинула людина була християнином, причини смерті визначити важко, за браком інформації. Виявлений матеріал з цього житла датує його XI ст., але розміри його котловану не були повністю невстановлені [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1972/89, с. 13].

До цієї категорії поховань належать виявлені комплекси під час досліджень у 1983 р. експедицією під керівництвом Є.А. Ліньової. На розкопі – «А-2», що розташовувався з південно-західного боку від місця розташування фундаментів «малого храму», знайдено три поховання. Вони відображені на плані кресленні, але у звіті надано опис одного. Виявлене воно на глибині 1,20 м від рівня сучасної поверхні, кістяк зорієнтований із заходу на схід. Ліва рука лежить витягнута вздовж скелету, а права на грудях. У черепі декілька пробоїн, поховання належить чоловікові, вік не визначено. Навколо кістяка прослідковуються залишки тліну від дерев'яної труни, під ногами земля всіяна зернами та лушпиння. Втім було виявлено кілька фрагментів ліпного посуду, які Є.А. Ліньова інтерпретує періодом доби бронзи і відповідно поховання відносить до цього часу [Ліньова, 1983, с. 9].

В історії археологічних досліджень пам'ятки значним відкриттям стало виявлення давньоруського могильника Білгорода. Отримані результати, щоправда не повною мірою, введені у науковий обіг в декількох статтях авторів

розкопок [Мезенцева, 1976, с. 245-248; Вона ж, 1980, с. 98–110]. Крім цього, приділена увага у монографіях О.П. Моці, присвячених питанню поховальних пам'яток населення південно руських земель IX—XIII ст., а також узагальнюючих роботах з давньої історії та археології України [Моця, 1990; Він же, 1993; Археология, 1986. с. 314–319;]. Проте в даному випадку нами запропоновано аналіз поховальних пам'яток на основі зіставлення відомих опублікованих результатів досліджень та інформації, що містять польова документація з розкопок. Уникнути сухої статистики під час розгляду порушеного питання важко, але вона дає підстави для вельми істотних висновків щодо мешканців Білгорода та про їх віруваннях зокрема.

Виявлений археологічний матеріал, датує могильник періодом кінця X — початку XI ст. У більшості своїй це поховання з інвентарем, що представлений фрагментами керамічного посуду, пряслицями з каменю та глини, фрагментами браслетів, скроневими кільцями, необробленими фрагментами пірофіліту, кістками тварин, цвяхами від труни, про це детально буде далі.

Окрім поховань, виявлено сім ям, характер яких інтерпретувати важко (1974 р., розкоп «М» – 4; 1975 р., розкоп «М-3» – 2; 1976 р., розкоп «М-5» – 1). Виявлена яма № 1 у розкопі «М-3», можливо, кенотаф або місце, де проводили поминальний обряд (?), відомо також залишки одного вогнища («кострище» за Г.Г. Мезенцевою, розкоп «М-3», 1975 р.). Крім цього, знайдено сліди наземної споруди та зафіксовано зольник (?) в розкопі «М-6» 1976 р. Загалом на могильнику всього відкрито 29 поховань. Серед яких 27 проведені за обрядом інгумації та два кремації. З них сім – чоловічі, вісім жіночі, чотири дитячі та одинадцять, стать яких не визначена. Антропологами встановлено вік небіжчиків, щоправда тих, що добре збереглися. Зокрема відомо одне дитяче поховання 7–8 років, серед чоловіків двоє померли в молодому віці, серед жінок три в молодому і стільки ж у зрілому, інші не визначені (Додаток В. Таблиця № 3) [Покас, 1984, с. 66–75]. У заповненні семи поховань виявлено вугільно-зольну засипку, що було явним пережитком давнього обряду, який

змінено в результаті певного впливу соціально-економічного фактору. Середня глибина, на рівні якої виявлено кістякі, 0,60 – 1 м від сучасної денної поверхні.

У досліджених похованнях зафіксовано, що небіжчиків супроводжував інвентар відповідно до християнських канонів. У деяких трапляються знахідки скроневих кілець, каблучок і перстнів, металевого браслету (8 поховань, Таблиця № 3) (рис. 85; 84,Б; 106, А, Б, Д, Г, Ж), гончарні горщики з орнаментом і без нього, на одному з денців тавро із зображенням у вигляді хреста вписаного у коло (Таблиця № 3). Також знайдено ковані залізні цвяхи, що свідчать про захоронення у труні (9 поховань) і одне, на думку Г.Г. Мезенцевої, у видовбаній колоді (Таблиця № 3) (Рис. 86).

Довжина кістяків дорослих осіб коливаються в межах 1,50-1,60 до 2 м, а дитячого 1,1 м. Розміри поховальних ям варіюються в межах 1,70–2,60×0,50-1 м. У категорії положення рук: вісім поховань з розташованими руками на животі, три – з руками на грудях, два – з правою рукою на грудях, ліва вздовж тулуба, і по одному комплексу з правою рукою на грудях, ліва на животі; ліва рука на грудях, права на животі; ліва рука на стегні, права на животі (Таблиця № 3). У поховальних комплексах давньоруського часу не спостерігається єдиного канону покладання рук. У даному випадку потрібно враховувати фактори просідання ґрунту, риття нор гризунами тощо, це в результаті може впливати на розташування кісток у похованні.

Орієнтація померлих за сторонами світу відігравала важливу роль (рис. 87–90). Вважається, що за астрономічним відхиленням на південний-захід поховання відбувалося взимку, на початку весни чи наприкінці осені, на північний захід – літом, наприкінці весни чи на початку осені [Генінг, 1985, с. 136–152]. За даними статистики, враховуючи, одинадцять поховань орієнтовані на захід, рівно стільки ж поховані із відхиленням на північ, а три з відхиленням на південь. Таким чином, з відомої нам кількості поховань, можна дійти висновку, що найбільша смертність для білгородців була в літній період року, щоправда ця думка може бути коригована в результаті нових досліджень

могильника. Наприклад, у Києві підвищена смертність була в зимовий сезон [Івакін, 2008, с. 112].

Поховання, у яких збереглися залишки одягу з вишивкою та гудзиками, які виявлені В.В. Хвойкою, нами вже згадувалися вище. Ще один комплекс із знахідкою такого роду виявлено у 1974 р. під час розкопок жіночого поховання (Рис. 91). Детально дане питання розглянуто в статтях авторів розкопок [Мезенцева, Прилипко, 1976, с. 245–248; Вони ж, 1980, с. 98–110]. Проте, на даний момент збільшилась кількість аналогій такого виду знахідок, зокрема, в 64 комплексах у Києві зафіксовано елементи одягу. У деяких похованнях зафіксовано рештки парчевих пов'язок, тканих золотими або срібними нитками, що знаходилися в районі ший або на грудях, так же, як в жіночому похованні у Білгороді. Дослідниками була реконструйована технологія виготовлення ниток, за допомогою яких створювалася вишивка [Івакін, 2008, с. 137–138]. Зразки золотої вишивки або гаптування знайдені також у Чернігові, Галичі, на Княжій Горі, літописному Юр'єві на Росі. Орнамент, що вишитий на комірах, нагрудних вставках або пов'язках на голову зображував кола, плетінку, розетки, сітку ромбів тощо. Гаптування виконувалося технікою «в прокол» або «в прикріп», як наприклад на шовковій тасьмі з поховання в Білгороді. Використовувався шовк в X ст. з Візантії, але крім нього залучали тканини іранського або середньоазійського походження [Історія української культури, 2001, с. 964–965].

Серед інвентаря виявлено вироби з чорного металу: риболовні гачки, вушко та дужки від відра, остання помилково інтерпретовані Г.Г. Мезенцевою як шийна гривня в похованні «за обрядом кремації у човні». Вироби з каменю представлені пірофілітовими пряслицями та уламками необробленого шиферу (Таблиця № 3).

Поховання за обрядом кремація зафіксовані на глибині 0,60–1,10 м і 0,30–1,70 м від сучасної денної поверхні (Таблиця № 3). Ці могили належали переселенцям з північних районів Русі та Лівобережжя, зокрема вони відомі не тільки у Білогородці, але і Китаєві [Моця, 1993, с. 122]. Перше поховання

такого характеру на Білгородському могильнику досліджено у 1975 р., на розкопі «М-4» (рис. 88). Воно представляє собою поховальну камеру овальної в плані форми з входом розташованим, з західного боку. Дно могили виявлене на глибині 1,10 м від сучасної денної поверхні. Знайдено ковані залізні цвяхи, вочевидь, вони тримали дерев'яну конструкцію камери, вудила, залізні стремена, гачок риболовний із заліза, пряслице з пірофіліту, залізне вушко від відра та уламки гончарних горщиків (рис. 92–94). Кістки похованих небіжчиків збереглися в поганому стані, але дослідниками встановлено, що це чоловік і жінка. На думку Г.Г. Мезенцевої, це було курганне поховання, зруйноване під час будівництва оборонних укріплень другого будівельного періоду Білгорода. Ще одне поховання за обрядом кремації, яке виявлено на території могильника так зване «у човні» (рис. 89). У ньому виявлено невелику кількість кальцинованих кісток, зокрема, тварин, фрагменти гончарних горщиків, дужку від відра, скроневе кільце з срібного дроту, залізний гачок для риболовлі, уламки пірофіліту (рис. 95). В поховальну яму вів вхід, розташований з західного боку, сама вона мала овальну в плані форму. Заповненням могили був темного кольору жирний ґрунт, з сажею, шматками шлаку, де розташовувалась «лодья». Вона була встановлена в поховальну камеру, заздалегідь заповнену деревом. Форму човна зберегли глиняні вальки, виявлені під час розкопок комплексу. Ними були обкладені ніс та корма, крім того, частково залишився обвуглений борт. Розміри поховальної ями 1,80×2,25 м, човна 1,20×2,25 м, глибиною 0,80 м (рис. 96). За характером поховання Г.Г. Мезенцева вважала, що це поховання скандинавського дружинника. Проте на думку О.П. Моці, «необґрунтовано зараховано до розряду трупоспалень в човні скупчення різних речових матеріалів на Білгородському могильнику. Деталі «поховальної ями» (овальна яма, глиняні вальки, прямокутне земляне підвищення, велике скупчення битого посуду) не мають ніяких аналогів в класичних скандинавських похованнях» [Моця, 1990, с. 12]. На думку Я.Є. Боровського, цей обряд мав широке розповсюдження в давньоруській державі [Боровский, 1982, с. 90–91]. Наприклад, сюжет поховання древлян у лодії княгинею Ольгою

яскраво змальований літописцем [ПВЛ, 1950, с. 238]. На думку Л.П. Михайлини, човен виконував функцію «будинку мертвих», був засобом перетину шляху душі померлого до іншого світу [Михайлина, 2007, с. 233–234]. Але, говорити про те, кому належало це поховання складно, через брак відомостей та аналогій.

На території Білгорода виявлено знахідки скандинавських речей, щоправда не численні, але це дозволяє припускати перебування у літописному місті у кінці X—XI ст. представників зі скандинавських держав, які, вочевидь, не тільки жили, а помирали та були поховані тут. Зокрема з Білгорода походить знахідка монетоподібної підвіски, а також знайдений у 1969 р. верхньої частини амфори-магарік в шарі кінця XI ст., з подвійним графіті, виконаним різними почерками у системах письма: кириличній «Илия» та кшталту скандинавських рун «GiR». Обидва вони означають імена, з приводу другого О.О. Мельникова датує його не пізніше X ст. [Зоценко, 2004, с. 87; Мельникова, 2001, 247–249]

Білгородські поховальні пам'ятки відіграють важливу роль у вивченні давньоруського міста та Південної Русі в цілому. Виявлені поховання як на території дитинця, так й на могильнику проведені за християнським обрядом. При цьому відносна частина комплексів зберігає пережитки давнього язичницького обряду, що відображається у підсипці в заповнення могил золи, попелу та вугликів. Сам обряд кремації зафіксований у двох похованнях, очевидно, що вони належать до першого періоду існування Білгорода, коли християнство не було запроваджене на території давньоруської держави. Втім комплекси в переважній свої більшості належать до християнських.

Інвентар, що супроводжував небіжчика, відповідає канонам християнського поховального обряду. Знайдено в жіночих похованнях скроневі кільця, браслет з кольорового металу, парчевий одяг з орнаментом. Глибина могильних ям в основному коливається 0,60–1 м від сучасної поверхні. Це в принципі закономірно, тому що всі поховальні пам'ятки давньоруського часу знаходяться на незначній глибині.

За законами християнського обряду поховання померлого клали головою на захід, з невеликим відхиленням у південному або північному напрямку. Відхилення від вісі захід-схід свідчить про те, що період з кінця весни до початку осені для білгородців фіксується як час підвищеної смертності населення.

З розповсюдженням християнства започатковується практика поховань на прихрамовій території, що прослідковується на території дитинця Білгорода. Зокрема поховання у кам'яних саркофагах, що могли дозволити або правляча верхівка, або духовенство. Крім того, виявлені поховання неподалік оборонного валу зі слідами насильницької смерті на кістках померлих свідчать про оборону міста в період навали Батиєвої орди і брак часу для проведення похорону. Хоч і поховані вони були на швидкоруч, але зі збереженням християнської обрядовості.

Крім вище описаних поховальних особливостей обряду, про вірування білгородців свідчать натільні хрести та іконки. Їх було виявлено в культурному шарі. Все це свідчать про перехідний період від язичества до християнства, що відбувався на загальнодержавному рівні в результаті релігійної реформи Володимира Святославича.

РОЗДІЛ 4. РЕЧОВИЙ КОМПЛЕКС

Даний розділ присвячено знахідкам інвентарю, зокрема, керамічним виробам, предметам з чорного та кольорового металів, скла, каменю, кістки. Вони виявлені у культурному шарі та в заповненні споруд і ям на території давньоруського міста та могильника Білгорода Київського. Вони виступають у ролі хронологічного індикатора для датування того чи іншого об'єкту. А також характеризують види діяльності, якою займалися білгородці протягом всього історичного розвитку давньоруського міста.

4.1. Керамічні вироби

Умовно цю категорію матеріалів можна розподілити на окремі види виробів. У першу чергу за кількістю предметів найбільше цей комплекс представляє давньоруський гончарний посуд. Це цілі форми та фрагменти вінець, стінок, денець горщиків, корчаг, глечиків, мисок, сковорідок, амфорок «київського типу» та привізних кримських амфор й візантійських блюд з поливою. Їх доповнюють керамічні вироби для спеціального призначення у вигляді плиток з поливою, будівельні матеріали: плінфа і лекальна цегла; світильники і свічники та зооморфні іграшки, полив'яні писанки.

Нараховується більше десяти тисяч уламків гончарного посуду з Білгорода, що зберігається в колекціях музейних фондів, про них у свою чергу, як складову джерельної бази йшлося в першому розділі даної роботи.

В основу дослідження типології вінець гончарних горщиків давньоруського часу, що походять з Білгорода, було покладено візуально-типологічний метод. Він, у першу чергу, застосований на основі вже

розробленої П.П. Толочком типології та хронології київської кухонної кераміки Х—ХІІІ ст. [Толочко, 1981, с. 284-301]. Разом з нею нами використовувалися результати роботи М.П. Кучери, що залишаються основними та актуальними з порушеного питання для Південної Русі в цілому [Кучера, 1986, с. 449, рис. 106]. У дослідженні типології білгородської кухонної кераміки застосовано результати досліджень В.О. Петрашенко за матеріалами із Середнього Подніпров'я [Петрашенко, 1992, с. 7–20; Вона ж, 2005, с. 50–64].

У Білгороді вінця горщиків рубежу Х—ХІ ст. мають манжет із зовнішнього боку, інколи подвійний. Вінця відігнуті назовні, мають закраїну, вкриті ангобом. Глиняне тісто гарно відмучене, щільне, майже без домішок піску. Для вінець горщиків ХІ ст. характерне манжетоподібне завершення із закраїною та дугоподібним завитком, підпрямокутної та трапецієподібної форми. При зламі фрагменту вінця горщика ХІ ст. спостерігається глиняне тісто рожево-чорно-білого кольору. Очевидно, використовувалися слабоозалізнені глини, напевно, карбонатні (вапнякові) у природному поєднанні з конкрецією бурого залізняка та дрібного кварцового піску. Очевидно, їх брали з якогось єдиного глиняного покладу.

Гончарна кераміка ХІІ ст. представлена достатньо великою кількістю різноманітних типів та підтипів профілів фрагментів вінець горщиків, та глечиків і мисок. Зокрема вінця сильно відігнуті назовні, горловина досить висока, перехід від вінця до плечика різкий або «трапецієподібний». Вінця цього періоду формуються у валик, при цьому манжет зникає, замість нього формується грань. Такі вінця мають гарно виражену закраїну, функціонально придатну для покришок. Глиняне тісто такої кераміки добре відмучене, часто трапляється брак, що говорить про масове виробництво та попит збуту такої продукції. Здебільшого в глину додавали пісок, трапляються домішки слюди, але, ймовірно, вона була не як додатковий матеріал, а вміст до тієї самої глини з якої робили горщики. Випал глиняного тіста варіюється від білого до темно сірого кольорів, що залежало як від самої глини, так й хімічних елементів, якими вона була насичена, і від результату процесу обпалювання в гончарному

горні. Для першої половини XIII ст. наведені вище особливості доповнюють масивність вінець, вони валикоподібні із закраїною або грибоподібною в перетині форми. Характерною особливістю таких горщиків є різкий перехід від вінця до шийки із закраїною.

Зовнішній вигляд, зокрема, колір випалу білгородського гончарного посуду здебільшого білий, світло-жовтий чи світло-рожевий, а також трапляється світло-сірий, сірий, темно-сірий.

Формування білгородського посуду, на думку Г.Г. Мезенцевої, відбувалося за допомогою спірально витого начину дрібної чашоподібною моделі [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 74.]. При цьому зберігалися ще архаїчні прийоми: техніка шматкового наліпу, на денці застосувалась особливість віялових складок; видавлювання з метою потовщення; конструювання з основи – з денця [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 74.].

Посуд часто прикрашений орнаментом, який представлений у той чи інший хронологічний період по-різному. По-перше, відзначимо, що основними орнаментами, які прослідковуються на посудинах з Білгорода, це прокреслений гребінкою лінійний та хвилястий. Крім цих, зустрічається нігтьовий, що нанесений вертикально або горизонтально на стінці.

Для рубежу X—XI ст. і XI ст. основним є лінійний орнамент та його варіації, коли над ним зображено вертикальні лінії, що нанесені гострим предметом 1,5 см заввишки. Також трапляється горизонтальний нігтьовий та хвилястий в одну лінію. Всі вони нанесені на плічка та стінки горщиків (рис. 80). Найширше орнаментальні мотиви представлені у наступному періоді – рубіж XI—XII ст. і XII ст. Поряд із основними видами, які кількісно зустрічаються набагато більше із попереднім періодом, знаходяться на одній посудині поєднання лінійного й хвилястого, лінійного та насінняподібного орнаментів, а також з'являються нові у вигляді коротких вертикальних ліній або штампу (рис. 97).

Натомість у кінці XII — першій половині XIII ст. найчастіше посудини орнаментовані лінійним або хвилястим в декілька ліній (2–5) орнаментом. Не часто можна зустріти горщики, стінки яких були прикрашені густо нанесеним вертикальним нігтьовим, комбінацію лінійного і нігтьового орнаменту або у вигляді штампуг (рис. 97).

Подекуди вінця прикрашалися навскіс насічками або з внутрішнього боку насінняподібним орнаментом чи короткими вертикальними лініями. Окрім самих посудин орнаментовані були також покритишки, прикрашені рифленими лініями (рис. 51, 8; 54, 1, 31). Окремо виділяються зображення на стінках корчаг певних знаків, можливо літер (рис. 39, 6; 44, 6; 73, 10).

До окремої групи зображень належать клейма на денцях гончарних посудин. Більш ніж сто донець посудин з Білгорода мають відбиток клейма, нами відібрані краще збережені екземпляри, що представляють 77 промальовувань (рис. 98). Перші знахідки були виявлені В.В. Хвойкою під час розкопок у 1909 та 1910 рр. й опубліковані В. Козловською [Козловська, 1926, с. 7–14]. Основна кількість цієї групи знахідок представлена матеріалами археологічної колекції з розкопок 1966–1976, 1982, 1983, 1991, 2008, 2009 рр., але матеріали так і не були введені у науковий обіг.

Найбільш чисельну групу зображень представляють знаки у формі кола, та його різні види та підтипи: з крапкою, хрестом, вписаним одним і більше, але менше за розмірами кіл, із зображеними промінцями тощо (рис. 98, 1-30, 32, 36, 39, 41-44, 51, 52). Вони виявлені у культурному шарі дитинця та посаду, а також у заповненні жител й приміщень. Наприклад, №№ 11, 26 (рис. 98) знайдено в приміщенні «А» на дитинці, що датується кінцем X — початком XI ст., виявлено кладку із плінфи біля пічки (рис. 36). Ще один фрагмент із зображенням кола, поділеного на сімнадцять секторів, в середині якого вписано ще одне коло, походить із житла рубежу X—XI ст. Денця з клеймами №№ 1, 5, 16 (рис. 98) виявлено у комплексах кінця XII — першої половини XIII ст.

Крім зазначених зтрапляються відбитки у вигляді хреста (рис. 98, 31, 33, 37), квадрата (рис. 98, 34, 35, 38), птахів (півня) (рис. 98, 46, 47), літер

(рис. 98, 9,54), свастики (?) (рис. 98, 53). Цікаво, що клейма із зображенням птаха № 47 (рис. 98) і три окремих денця з п'ятикутною зіркою (рис. 98, 48-50) виявлено у заповненні поварні XI — першої половини XIII ст. на дитинці.

Крім цього, у вигляді тавра на денці трапляються князівські знаки. Серед таких представлено наступні варіанти: двозуб дзвоноподібних і підпрямокутних обрисів, знаки специфічних форм, наприклад, «пташина лапка», «пташка», двозуб з вписаним трикутником, двозуб підпрямокутних обрисів із вписаним хрестом. Розглянемо більш детально окреслені знаки:

1. Дзвоноподібний двозуб із загнутими краями на клеймі денця, де зображено один більших розмірів, у який вписано ідентичний менший (рис. 98, 73). Знахідка виявлена під час розкопок 1909, 1910 рр. В.В. Хвойкою [Козловська, 1926, мал. 21]. Подібний, але досить фрагментований уламок денця виявлено з культурного шару посаду Білгорода (рис. 98, 55) Близькі аналогії зображення відбитків на денцях посудів, знайдених у Володимирі Ростово-Суздальської землі з садиби священника в кварталі 22, що датуються (1214(27)—1238 рр.) [Кадиева, 2007, с. 132–133, рис. 1, 14–16]. Проте знаходить подібність відображення, щоправда з деякими художньо-стилістичними відмінними рисами, князівського знаку Мстислава Ростиславича Хороброго, який був Білгородським князем у 1161—1163 рр. та 1167—1171 рр. [Молчанов, 1985, с. 82, табл. II].

2. Двозуб дзвоноподібних обрисів з прямими зубцями зображено на таврах двох фрагментів денець горщиків виявлених у культурному шарі (рис. 98, 56,57). Аналогічні зображення, на думку А.А. Молчанова, можна віднести до князівського знаку Святослава Ігоревича, зокрема аналогії знаходять у відбитках кераміки із Саркела та гончарному клеймі з курганного некрополя древнього Ізяславля [Молчанов, 19885, с. 67, Табл. I, 5, 6]. Ще один тотожний знак походить з Пірогового городища, воно датується приблизно XII — серединою XIII ст. [Кадиева, 2007, с. 131].

3. Двозуб підпрямокутних обрисів з відігнутими назовні верхніми краями (рис. 98, 63–65,67,68,70–72). Ця модифікація трапляється найчастіше. Вона

зображує знак князя Мстислава Володимировича Великого – сина Володимира Мономаха, що був Білгородським князем 1117—1125 рр. Аналогічні зображення виявлено на денці «амфори київського типу» поблизу Канева та посудинах із Києва, з Новгорода і с. Волгіне-Верхів'я, городищі Кочеток-I [Козловська, 1926, мал. 20; Каргер, 1958, с. 445, рис. 124; с. 447, рис. 125; Молчанов, 1985, с. 67, Табл. I; Свистун, 2009, с. 116–129]. Тотожні відбитки знайдено на городищі Пірово і Суздаля, де вони виявлені у культурних шарах середини XII — першої половини XIII ст. [Кадиева, 2007, с. 131]. На території Білгорода тавра із такими зображеннями виявлені у заповненні житла на посаді (рис. 98, 63), гончарної майстерні (приміщення – «В», розкоп – «П-2», рис. 98, 67) та в об'єкті № 6 дослідженого на дитинці у 2009 р., що очевидно використовувалося як льох (рис. 98, 70, 71). Всі зазначені комплекси датуються за виявленим матеріалом кінцем XII — першою половиною XIII ст.

Окремо в цьому виді виділяються чотири зображення двозуба із вписаним трикутником (рис. 98, 75, 77), двозуба із потовщенням знизу і крапкою (рис. 98, 76) та, очевидно, двозуба з крапкою (рис. 98, 61). Їхня форма на перший погляд нагадує родові знаки князя Святослава Ігоревича, але виявлені вони в культурному шарі XII—XIII ст., й аналогій поки що не знайдено, тому з об'єктивних міркувань ці зображення будуть віднесені до окремого виду.

4. Знаки специфічних форм складають окремий вид, серед них виокремлюється відбиток у вигляді «пташки» (рис. 98, 74), зображений на денці посудини, знайденої В.В. Хвойкою 1909, 1910 рр. [Козловська, 1926, мал. 22]. Аналогії знаходяться серед матеріалів із Володимира Володимиро-Суздальської землі [Кадиева, 2007, с. 133, рис. 1, 31]. Ще один знак цього виду зображень зроблений у вигляді «пташиної лапки» на фрагментах денець посудин, одне з них знайдено у культурному шарі, інше в заповненні житла на дитинці (рис. 98, 58, 59). За Б.О. Рибаким, такі зображення атрибутовано як тамга Юрія Довгорукого. Таким зображенням було «тавровано» деякі цеглини з Михайлівської церкви XII ст., що була побудована за наказом цього князя. Аналогії це зображення має серед знахідок денець із клеймом з Вишгорода,

Києва, Остерського городця, із Суздаля, в Ростові таке клеймо датують серединою XII — серединою XIII ст., на поселенні Усть-Шексна в шарах другої половини XII — середини XIII ст. [Рыбаков, 1940, с. 247, рис. 66; с. 249, рис. 73–75; Кадиева, 2007, с. 136]. Окремо виділяється серед вище наведених специфічних форм клейм зображення двозуба підпрямокутного обрису із вписаним у нього вертикальним хрестом (рис. 98, 60). Його аналогій поки що не знайдено.

Серед проаналізованих денечь із клеймом спостерігається закономірність, всі вони, не зважаючи на складність малюнка, мають аналогії, але жодне не має чіткої копії. Вони виявлені як в культурному шарі, так і в житлах та приміщеннях виробничого характеру або в ремісничій майстерні чи об'єкті господарського призначення і датуються рубежем X—XI — першою половиною XIII ст. Окремо виділяється комплекс денечь із зображенням родових знаків Рюриковичів. Зокрема, на території Білгорода Київського такі знаки побутували не раніше кінця XI — початку XII ст., до першої половини XIII ст. Тобто в період, коли в Білгороді починає функціонувати власне гончарне виробництво. Очевидно, що з цим і потрібно пов'язувати виготовлення плиток з поливою, будівельних матеріалів плінфи. Названі вироби було розглянуто в попередньому розділі даної роботи.

Комплекс гончарного посуду доповнюють миски, сковорідки, «амфорки київського типу», але вони всі збереглися фрагментарно. Крім останніх, одну знайдено у 1991 р. на території дитинця Білгорода, другу – на посаді у 1975 р. в заповненні майстерні, приміщення – «в» (рис. 99, 8; Мезенцева, 1975, рис. 45). Проте глиняні миски трапляються мало (рис. 99, 1-4), їх в давньоруський час частіше виготовляли з дерева. Про знахідки дерев'яного посуду з Білгорода не відомі.

Гончарні сковорідки з усього комплексу посуду також складають невелику кількість. Вони здебільшого товстостінні, з прямим короткими бортиками. Вінця заокруглені або скошені усередину (рис. 39, 14,16; 40, 4; 67, 15).

Посудини, що більш відомі у фаховій літературі як «амфорки кийвського типу», представлені здебільшого уламками ручок та двома цілими формами. Вони тонкостінні, невисокі, по боках розташовані дві ручки – вушка, діаметр вінця 6 см, а денця 7 см, її висота 15 см (рис. 99, 8). Глиняне тісто не має включення домішків і тому достатньо близьке за фактурою до привізних кримських амфор. Вони відомі як у X—XI ст., так і у XII—XIII ст. серед знахідок на території багатьох давньоруських міст, так і на неукріплених поселень.

Корчаги серед всієї групи керамічного посуду відрізнялися масивністю форм і розмірами. Вони мали широке пряме або похиле до середини горло, зроблені з грубого глиняного тіста із домішками піску. Інколи прикрашені орнаментом або прокресленим знаком на плечу посудини, а по їх боках розташовувалися одне або два вушка (рис. 99, 7, 9, 11-13, 15-18).

Глечиків порівняно із корчагами та горщиками менше, вони здебільшого представлені фрагментами, серед яких переважну кількість складають невеличкі вушка (рис. 99, 10, 14). Аналогії такі вироби знаходять серед виробів, знайдених у Пліснеську, Колодяжині, Києві, Чернігові та інших давньоруських пам'яток.

Комплекс білгородського гончарного керамічного посуду доповнює привізна тара. Зокрема амфори-магаріки, саме так називали ці посудини у Візантії. На думку В.Ю. Ковалю, очевидно, залишили свій слід у слові «магарич». Дослідник обґрунтовано доводить, що назви «корчага», «кримські» і «причорноморські» амфори, «корчаги-амфори», що застосовуються радянськими дослідниками, мають некоректне значення [Коваль, 2010, с. 149–151]. Тому в даній роботі ми будемо дотримуватися термінології запропонованої В.Ю. Ковалем. Амфори-магаріки на території Південноруських земель представляють для давньоруської археології хроноіндикатор домонгольського періоду. Проте уламки цієї тари зустрічаються в шарах та об'єктах другої половини XIII—XIV ст. [Коваль, 2010, с. 151]. Загалом з

розкопок Білгорода Київського відомо 190 уламків та одна ціла форма, знайдена на території північного посаду у 1991 р.

На думку В.Н. Чхайдзе, у Білгороді користувалися маломірними жовтоглиняними амфорами або глечиками з високим горлом та плоскими ручками. Такий висновок дослідник зробив із отриманих результатів проведеного порівняльного аналізу зображень амфор на мініатюрі Радзивілівського літопису, присвяченій подіями 997 р., та розробленій типології за В.В. Булгаковим та І.В. Волковим [Чхайдзе, 2001—2002, с. 374]. Ці дані доповнюють результати узагальнюючої роботи В.Ю. Ковалю, присвяченої вивченню кераміки сходу на Русі [Коваль, 2010, с. 152, 155, 165,].

До амфор-магарік раннього типу належить уламок верхньої частини посудини, виявлений у 1969 р. Б.О. Рибаким (рис. 100, 1) [Рыбаков, 1970, с. 287]. Це товстостінна амфора із округлими в перетині ручками, які прикріплені до горла нижче вінця і не піднімаються вище нього. Аналогії таких посудин знайдені у Воїні, Києві, Чернігові, Автунічах, Новгороді та інших пунктах [Довженко, 1966, с. 85, Табл. XIII; Коваль, 2010, с. 153-155]. Вони датуються кінцем IX—XI ст. [Коваль, 2010, с. 152].

Наступний вид амфор представляють візантійська тарна кераміка. Головна особливість її полягає в різноманітності форм та головне, це грубе глиняне тісто з включенням різноманітних домішків, що послужило сировиною з якого вони були зроблені [Коваль, 2010, с. 162]. Вони датуються не раніше XII — першою половиною XIII ст. На території Білгорода виявлена посудина з горизонтальним розташуванням ручок, що, за В.Ю. Ковалем, належало до групи IV тип 7 [Коваль, 2010, с. 165, рис. 60, 5; Булгаков, 2000, рис. 108].

Виявлена на території північного посаду ціла форма амфори належать до різновиду невеликих розмірів, з подовженими пропорціями та з великим хвилеподібним рифленням і ручками, що прикріплені нижче рівня горла. У цьому місці воно дещо роздуте й датується XI—XII ст. (рис. 100, 2) [Коваль, 2010, с. 160]. Для цього типу аналогії походять з київського Подолу та Серце-Лімані [Коваль, 2010, с. 161].

Імпортна кераміка доповнює керамічний комплекс, зокрема виокремлюються привізні візантійські та сирійські блюда з поливою, що виявлені на території Білгорода Київського В.В. Хвойкою та Г.Г. Мезенцевою й зберігаються в колекціях НМІУ та КНУ ім. Т. Шевченко. Серед посудин раннього часу знайдено фрагменти білоглиняного посуду зі штапованим орнаментом і датується вона IX—X ст. [Коваль, 2010, с. 113].

До наступного типу імпоротної кераміки належить полумайоліка «сграфіто», виконана тонкою лінією, і датується серединою та другою половиною XII ст. Знахідки представлені двома фрагментами красноглиняних монохромних поливних блюд (рис. 100, 4) [Коваль, 2010, с. 123, рис. 41–1]. У них низький широкий кільцевий піддон, тонкі прямі стінки, що закінчуються слабoproфільованим вінцем. Вони вкриті двостороннім ангобом та блідо-жовтого кольору прозорою поливою. Орнамент виконано тонкою гравійованою лінією [Булгакова, 1995, с. 83–84]. Серед аналогій на території давньоруської держави знайдено блюда з Києва, Херсонеса, Керчі. А також відомі і за її межами, зокрема у Коринфі, Афінській Агорі, в районі о. Пелагонес (Північні Споради) біля берегів Греції [Булгакова, 1995, с. 84]. Доповнюють цю категорію знахідок фрагменти трьох блюд з гравіюванням. По-перше, це уламок краю блюда з білого напівфаянсу, по-друге, бірюзового напівфаянсу, виготовленого із білого твердого кашину (рис. 100, 3) [Коваль, 2010, с. 65-66]. Вони датуються XII ст. і виготовлялися у Сирії. Серед аналогій відомі екземпляри з Києва, Новгороду Великого, Суздаля, Родня, Новогрудка, Рязані [Коваль, 2010, с. 65-67]. Окрему групу імпортного поливного посуду складаються напівфаянсові посудини без декору білого та бірюзового кольорів. До першого належить фрагмент денця чаші, виготовленої із м'якого кашину, а до другого – три дрібні уламки, очевидно, від однієї чаші. Їх особливість полягає в покритті поверхні виробу безкольоровою поливою по білому тлу. Датуються ці чаші XII—XIII ст., зустрічаються серед посуду східного виробництва, у тому числі іранського. Аналогії зустрічаються серед знахідок із

Києва, Чернігова, Старої Рязані, Гродно, Нижнього Новгорода, Суздалі, Великого Новгорода [Коваль, 2010, с. 52, 54].

Світильників з Білгорода відомо близько 20 фрагментів різного ступеню збереженості (100, 5–7). Перші представляють два типи: це однарусні і двоярусні. Проте типів давньоруських світильників більше [Сергеева, 1995, с. 123–130]. Вони так само, як і давньоруський посуд, виготовлялися на гончарному колі, технологія виготовлення їх ґрунтовно описана А.О. Сушко [Сушко, 2012, с. 56]. Зроблені світильники із білої, рідше сірої глини. Перший тип представляють собою порожнисту високу конічної в перетині форми ніжку. Зверху неї знаходиться конічне блюдце. Другий тип має таку ж конструкцію, але з другим блюдцем по середині ніжки. Розміри ніжок цих керамічних виробів мають у діаметрі 7–8 см і 10 см заввишки. Мисочка першого типу 10,5 см, а другого типу верхня 10–10,5 см, нижня 11–12 см (рис. 100, 5, 6). Зустрічаються світильники, що вкриті поливою зеленого кольору. Аналогічні знахідки виявлені у Києві, Переяславі, Турові [Сергеева, 1995, с. 126]. Світильники, виявлені в об'єктах та культурних шарах XII — першої половини XIII ст., очевидно, могли використовуватися й у XI ст. Зокрема у Києві зазначені типи керамічних виробів з'являються в XI ст. та побутують до XIII ст. включно [Сушко, 2013, с. 7].

На території Білгорода Київського знайдені дитячі іграшки. До них належать фрагменти зооморфних фігурок. Одна з них вкрита поливою дитячий посуд маленьких розмірів, що імітує «справжній». У заповненні житла, яке датується кінцем XII — першою половиною XIII ст., виявлено фрагмент тулуба тварини, передня частина і кінцівки якої відламані. Вона вкрита зеленою поливою, має отвір на спині діаметром 5 мм. Розміри виробу 3,7 см заввишки, 5 см завдовжки, 3,7 см завтовшки. Судячи з параметрів і прокресленим лініям на її тулубі, ймовірно, сліди попруги — частина кінської зброї. Це могла бути іграшка коник (рис. 100, 10/А). Ще два екземпляри збереглися фрагментовано, були знайдені на території дитинця на розкопі — «Д». Вони стрункої форми з довгою шиєю та коротенькими ніжками (рис. 100, 10/В, 10/Г).

Аналогічні вироби відомі з розкопок у Києві, вони стрункі, з довгою шиєю і продовгуватою мордочкою та короткими ніжками [Толочко, 1981, с. 291, рис. 126]. Крім зазначених іграшок, на території дитинця Білгорода знайдено відламану головку фігурки свині (рис. 100, 10/Б).

Інший тип дитячих іграшок представляє знайдений у Білгороді свічник невеликих розмірів й інтерпретується Г.Г. Мезенцевою як іграшковий, 2,5 см заввишки, а його діаметр 3 см. По центру мисочки прокреслено косий хрест. Виріб зроблено із світло-жовтої глини, на високій конічній в перетині форми ніжці знаходиться кругла мисочка [Мезенцева, 1973, с. 75]. На думку дослідниці, ця мініатюрна копія була просто іграшкою, що імітувала справжні свічники. Крім цього, ще одна знахідка дитячого посуду, знайденого в заповненні споруди кінця XII — першої половини XIII ст. у вигляді мініатюрного горщика 7 см заввишки, діаметром вінця 7,5 см, а денця 3,8 см. Іграшки побутували протягом усього давньоруського часу, починаючи з X ст. [Сушко, 2013, с. 7].

Серед ужиткових керамічних виробів, вкритих різнокольоровою поливою, виділяються писанки, представлені цілими формами і фрагментами. Вони пустотілі, знизу, де найширший кінець, мають отвір, всередині знаходиться керамічна кулька, що утворює шум під час трясіння виробу. Вони покриті поливою буро-чорного кольору, на яку нанесено розпис жовтою чи зеленою поливою, що утворює орнамент у вигляді дужок, також відомий як «фляндрівка» або рідше нанесено круговий (рис. 100, 8–9). Їх розмір не великий – 4 см заввишки і 2,8 см завширшки, трапляються й вироби менших параметрів. Писанки відомі і серед знахідок на інших давньоруських пам'ятках: у Києві, Старих Безрадицах, Вишгороді, Білій Вежі тощо. Хронологічні межі їх побутування у Києві XI—XII ст., рідше знахідки трапляються в об'єктах та культурному шарі XIII ст. [Сушко, 2011, с. 49].

Таким чином, керамічний комплекс Білгорода Київського представляють гончарний посуд, що широко побутував по всій території давньоруської держави. Найчисельніші вироби горщиків, що виокремлюються за формою,

видом та типом вінець, які виступають крім того хронологічним індикатором для датування об'єктів та культурних нашарувань. Вони прикрашені різноманітним орнаментом, що в різні періоди представлений багатою різноманітністю, яка в той же час зберігає закономірні риси, зокрема нанесені по сирій глині гострим предметом чи гребінкою або штампом. Окреме місце посідають клейма на денцях горщиків, які починають розповсюджуватися з рубежу X—XI ст. та існують до першої половини XIII ст.

Деякі знахідки в заповненні приміщень, де виготовлявся місцевим майстром – гончарем посуд, дають підстави припускати, що тавра ставилися й на виробах місцевого виробництва. Поруч із цим, очевидно, тутешні майстерні забезпечували кухонним, тарним гончарним посудом, який виявлений у значній кількості по всій території давньоруського міста. А також з кінця XI — початку XII ст., коли відбувається становлення гончарного виробництва на посаді Білгорода, розпочинається виготовлення будівельних матеріалів, зокрема плінфи, керамічних полив'яних плиток для храмового будівництва.

До окремої групи виробів належать світильники, іграшки та полив'яні писанки, очевидно, також були витворами місцевих ремісників. Не обмежувалися місцеві жителі лише давньоруським посудом, у побуті використовувався імпортною керамікою. Зокрема, напівфаянсовими з поливою та майолікою з «сграфіто» блюдами із Сирії та Візантії та тарним посудом, амфорами.

Виявлено на території Білгорода скляний посуд. Така знахідка характерна для великих міст і відома з XI ст. Знайдено три фрагменти гостродонних кубків зі скла жовтого кольору (рис. 105, 39-41). Стінки кубків 1–2 мм завтовшки. Аналогічні кубки виявлені в Києві, Новгороді тощо. Крім скляних кубків давньоруського часу, виявлено імпортний скляний посуд з Сирії, фрагмент стінки з двома зеленими смужками (рис. 105, 42, 43). Цей предмет має аналогії у Полоцьку [Лавыш, 2008, с. 58,193]. Знахідки такого виду скляного посуду з території пам'ятки не обмежується. Зокрема, відомі фрагменти стінок інших типів, хоча їх уламки ускладнюють їх визначення.

4.2. Сільськогосподарські, ремісничі та промислові знаряддя

Серед виявлених знахідок на території Білгорода відомі сільськогосподарські знаряддя праці. Насамперед це серпи для збирання врожаю. Вони представлені п'ятьма уламками та одним зламаним навіпіл екземпляром знайденими на території посаду (рис. 101, 3-8). Металографічний аналіз трьох виробів встановив (рис. 101, 1-3), що два з них зроблені із суцільної загартованої сталі, а третій із заліза та навареним сталевим лезом в подальшому загартований [Мезенцева, 1974, с. 77]. Якщо серпи використовували для збирання врожаю, то коси для заготівлі сіна. На території Білгорода знайдено фрагмент коси у заповненні споруди кінця XI—XII ст., у якій, очевидно, займалися обробкою та виготовленням залізних предметів. Цей уламок має 5 см завширшки, 25 см завдовжки і 5–6 мм завтовшки (рис. 73, 39).

У сільському господарстві та побуті використовували лопати заступы. Вони знайдені у вигляді двох фрагментів (рис. 101, 1-2). Давньоруські лопати представляють собою металеве окуття, яке потім закріплювалося на дерев'яній основі. Металографічний аналіз показав, що вони виготовлені з погано прокованого кричного заліза [Мезенцева, 1974, с. 77].

Висловлена думка А.В. Кузи про рідкість знахідок сільськогосподарських знарядь праці, особливо орних, у культурних нашаруваннях давньоруських міст добре підтверджує вище описаний інвентар [Куза, 1989, с. 47]. З огляду на те, що в основному це серпи та коси, свідчить про ведення міського скотарства у Білгороді.

Інструменти для холодної обробки металу у Білгороді представлені у вигляді двох екземплярів зубила та напилка.

За допомогою зубила та напилка обробляли метал (рис. 102, 1, 4, 10). Перші два екземпляри 15–16 см заввишки, квадратної або прямокутної в перетині форми. Один кінець їх потовщений або розплесканий, а інший – загострений. Металографічний аналіз встановив, що одне зубило зварене із

двох шарів металу, сталі та заліза [Мезенцева, 1974, с. 77]. На думку Б.О. Колчина, така технологія виготовлення для давньоруського часу була однотиповою з X ст. [Колчин, 1959, с. 38] Фрагмент напилка виявлений у заповненні приміщення «б» кінця XII — першої половини XIII ст., де виявлено гончарний горн (рис. 64; 102, 10). Одна його сторона з робочою поверхнею пласка, протилежна сферично вигнута; його розміри в найширшій частині 3,2 см, найвужчій — 1,2 см, 12 см завдовжки, 0,8–10 мм завтовшки.

Для обробки дерева використовували інструмент скобель. Його було знайдено на розкопках у Білгороді. Ним стругали колоди білгородські теслярі (рис. 102, 41). Знайдено свердло, його загальна довжина 17 см, а товщина черенка 0,8 см (рис. 102, 3). За типологією, це пероподібне свердло із однією ріжучою гранню 8 см завдовжки і 1 см завширшки. За Б.О. Колчином, технологія виготовлення свердла не відрізнялася від інших ріжучих інструментів, коли на залізний стрижень наварювали смужку сталі, з якої потім формували перо або спіраль ріжучої робочої поверхні [Колчин, 1959, с. 39]. Виявлений залізний предмет у вигляді різця, яким очевидно, також обробляли дерево на станку. Його черенок для рукоятки довжиною 13 см, що було притаманно для таких виробів (рис. 102, 2) [Колчин, 1959, с. 42].

Знайдено залізну сокиру, що датується за аналогіями XI—XIII ст. й належить до типу VIII, за А.М. Кіріпніковим [Кирпичников, 1966, с. 28]. Це універсальна сокира, яка використовувалася здебільшого в господарських справах та інколи її могли використовувати як зброю (рис. 102, 40).

Прядіння — ще один вид ремесла, що широко відомий за археологічними джерелами. На території Білгорода виявлено знаряддя праці для виготовлення ниток. До них належить предмет, за допомогою якого розподілялися нитки, призначені для сукання. Такі вироби відомі як юрки. Це циліндричний предмет із вирізаними напівкруглими трьома отворами (рис. 102, 5). Такі нитки використовували для виготовлення підстилок чи половиків [Петраускас, 2006, с. 115]. Більш щільна нитка виготовлялася за допомогою веретена. Для того щоб воно мало більшу інерційну силу, йому знизу насаджували пряслице.

Пряслиця виготовлені з м'якого пірофілітового сланцю і мають різні форми. Зокрема превалюють за кількістю шайбоподібні (рис. 102, 12–17, 21–23, 32). Їх розміри максимального діаметру варіюються в межах 19–29 мм. Висота виявлених екземплярів 7–10 мм, але найбільш притаманним є розмір 8 мм. Діаметр отвору прясел цього типу 6–10 мм, але переважна кількість представлена 0,6 мм.

Друга за кількістю група прясел біконічної форми (рис. 102, 27–31, 34, 35, 37, 38). У Білгороді знайдено дев'ять екземплярів. Максимальний розмір діаметру виробів варіюється в межах 16–23 мм. Їх висота переважно сягає 15 мм, але знайдено екземпляри 11–12 мм заввишки. Діаметр отвору виробів біконічної форми 6–7 мм.

Третя група трапецієподібних прясел (рис. 102, 11, 24–26, 33). Вони знайдені порівняно з попередніми групами у меншій кількості. Очевидно, використовувалися вторинно. На думку С.В. Павленко, цим виробам така форма надавалася після того, як одна частина виробу могла розколотися. Її дороблювали і отримували в результаті трапецієподібну [Павленко, 2001, с. 39]. Висота їх варіюється в межах 8–12 мм, максимальний діаметр різноманітний 20–30 мм, діаметр отвору 5–9 мм.

Четверта група представлена екземплярами бочкоподібної форми (рис. 102, 18–20, 36). Вони представлені найменшою кількістю, всього маємо чотири предмети. Їх висота в межах 8–12 мм, максимальний діаметр прясел 2–27 мм, а розмір отвору 7–9 мм.

Всі екземпляри знайдених пряслиць виконані з пірофіліту різноманітних кольорів, зокрема світло-рожевого, вишневого, бузкового, темно-бузкового.

Одне з прясел біконічної форми з колекції археологічних матеріалів виявлених під час розкопок В.В. Хвойки зберігається у фондах НМІУ, було вкрите поливою жовтого кольору. Так само вкрите поливою, але зеленого кольору, керамічний виріб, який, на нашу думку, теж міг використовуватися як пряслице. Воно знайдене на території дитинця у заповненні господарської споруди XII — першої половини XIII ст. Предмет дископодібної пласкої форми

із орнаментом у вигляді прокреслених з одного боку косими лініями насічками, вкритий повністю поливою зеленого кольору, яка через тривалий час перебування у ґрунті патинована. Виріб 5–10 мм заввишки, його максимальний діаметр 43 мм, розмір отвору 6 мм (рис. 100, 11).

Кам'яні прясла знайдені в переважній більшості у культурному шарі, тому складно говорити щось про чіткі хронологічні межі їх побутування на території Білгорода Київського, крім того, що використовувалися вони в давньоруський час. На території Білгорода археологами знайдено знаряддя, виготовлені із кістки. Очевидно, що вони здебільшого виготовлялися місцевими майстрами. Відомі такі екземпляри, що, очевидно були заготовками для виготовлення майбутнього знаряддя праці (рис. 102, 6-9).

Важливе місце у господарстві мешканців Білгорода, окрім ремесел, посідали промисли, зокрема, рибальство. Риболовні снасті представлені трьома залізними гачками, знайденими в культурному шарі на території дитинці та могильника. Вони невисокі 5–6 см, вістря жала з відтягнутою борідкою, а на іншому кінці цівки зроблено загин або розплющено, ширина гачків 2,2–2,6 см (рис. 102, 42, 43).

Літописи повідомляють про військову хитрість мешканців міста під час облоги печенігами у 991 р. У тексті легенди згадується про приміщення, де зберігався князівський мед – «медуші». Звідти було взято напій для наповнення одного із колодязів. Це в свою чергу дає можливість припустити, що в Білгороді займалися бортництвом.

4.3. Універсальний інвентар

Ця категорія представляє найбільш масову групу виробів з чорного металу. У першу чергу це ножі. Їх загальна кількість не перевищує 70 екземплярів (рис. 103, 1–7). Переважна кількість їх знайдена в заповненні жител або споруд господарського призначення. Зазвичай ножі достатньо сточені, складаються з

черенка та леза від 5 до 10 см завдовжки і 1–2 см завширшки, яке має ріжучу кромку та потовщену спинку.

За результатами металографічного аналізу встановлено, що технологія виготовлення ножів, знайдених у Білгороді, поділяється на три групи. Перша – це застосування погано прокованого кричного заліза або сталі низької якості із великим вмістом шлаків і без слідів термообробки. Друга – це ножі, виготовлені із суцільної сталі та з термообробленим лезом. До їх черенків цю процедуру не застосовували. Третя група – це ножі, зварені із декількох видів металу, зокрема, середньовуглецевої сталі, по обидва боки якої наварювали одну смугу заліза, після чого кромка леза загартовувалась [Мезенцева, 1974, с. 75–77].

Всі технологічні прийоми виготовлення ножів використовувалися майстрами-ковалями з X ст. протягом всього домонгольського періоду, крім того їх знали та застосовували і в додержаний період. Разом з ножами ми розглядаємо кістяну ручку, вочевидь для ножа, оздоблену чотирма гранями (рис. 103, 39).

Ножиці доповнюють групу універсальних інструментів. На території Білгорода відомі знахідки двох пружинних та одних шарнірних ножиць (рис. 103, 8–10). Перші належать до основного типу і побутували на всій території давньоруської держави у X—XIII ст., але добре відомий другий вид цього інструменту з X ст. [Колчин, 1959, с. 59].

Пружинні ножиці виявлені на дитинці в заповненні приміщення кінця X—XI ст. Вони за результатами металографічного аналізу були зроблені із добре прокованої середньо науглецьованої сталі, а їх леза було піддано термообробці (рис. 103, 10) [Мезенцева, НА ІА НАНУ, ф.е. 1974/70, с. 76]. Цього ж типу ножиці знайдені в приміщенні на посаді, яке Г.Г. Мезенцева інтерпретує як кузню. Вони були зроблені з погано прокованого кричного заліза із ознаками певного науглецювання верхніх шарів (рис. 103, 9) [Мезенцева, 1974, с. 76].

Шарнірні ножиці мають характерну особливість в конструкції їх ручок: скоба на них завжди загнута і не зварена з стержнем, таким чином утворюючи

овальне кільце [Колчин, 1959, с. 60]. У Білгороді така знахідка була виявлена в заповненні житла кінця X—XI ст. на території південного посаду (рис. 103, 8). Аналогічні ножиці було виявлено в культурних нашаруваннях Новгород, що датуються XIII ст. [Колчин, 1959, с. 59].

До цієї групи знахідок належать вироби із чорного металу, що широко використовувалися у будівництві. Це ковані цвяхи та костилі, знайдено близько 200 екземплярів за весь час дослідження пам'ятки. Вони представлені різними формами і розмірами, але квадратні у перетині, рідше, круглі. Шляпки неправильної круглої форми, деякі із них достатньо великі і подібні до корабельних заклепок (рис. 103, 11–22).

Костилі підквадратної в перетині форми, видовжені, інколи на широкому кінці загнуті. Зокрема відомо, що вони застосовувалися при зведенні дерев'яних конструкцій оборонних стін кінця X — початку XI ст. (рис. 103, 24, 25).

Одним із видів масового археологічного матеріалу серед цієї категорії виробів представлені знаряддя, що відомі як проколки. Вони виготовлялися в господарстві у зв'язку з існуючою потребою того чи іншого характеру й були загострені з одного боку. Щоб не сплутати це знаряддя із простою загостреною кісткою, на робочій поверхні від постійного використання присутні сліди шліфування або лощіння [Сергєєва, 2011, с. 73]. Такі вироби відомі майже на усіх пам'ятках давньоруського часу.

Проколки на території Білгорода знайдено у культурному шарі та в заповненні об'єктів, зокрема у спорудах виробничого приміщення кінця X—XI ст. (рис. 103, 26–35). Знаряддя з рогу або гостроконечник за М.С. Сергєєвою, на території Білгорода знайдено у двох екземплярах (рис. 103, 36, 37). Вони відігравали функцію розширення отворів або розв'язування вузлів. Аналогії таким виробам знайдено у Києві, Болгарії [Сергєєва, 2011, с. 76–77]. До знарядь праці із загостреним кінцем належить виготовлений із рогу кочедик (рис. 103, 38).

4.4. Предмети озброєння, воїнського обладунку та спорядження коня

Зброя давньоруського часу у Білгороді представлена незначними знахідками. У першу чергу це металеві зброя. Вона являє собою наконечники стріл (12 екземплярів), визначені за типологією, запропонованою О.Ф. Медведєвим (рис. 104, 16-27). Серед них переважає тип ромбоподібних з упором для древка, але їх відмінність у модифікації розширення пера (рис. 104, 18, 22, 25, 27). Такі наконечники були розповсюджені у X—XI та XIV—XV ст. Наконечник дворогого зрізня з упором датується X ст, зрізень у вигляді подовженої вузької лопатки XIII ст. (рис. 104, 16, 24). Долотоподібні наконечники представлені двома екземплярами X—XI ст. (рис. 104, 21, 23). Поодинокі знахідки наконечників подовженої веслоподібної форми XIII—XIV ст. (рис. 104, 17), кілеподібного XIV ст. (рис. 104, 19), бронебійного чотиригранного в перетині XIV ст. (рис. 105, 20), шилоподібного XI—XII ст. (рис. 104, 26). За результатами металографічного аналізу встановлено, що наконечники виготовлялися за допомогою термообробленого пакетного металу або низьковуглецевої сталі чи просто заліза [Мезенцева, 1974, с. 77–78].

Для виготовлення зброї використовували вироби з кістки та рогу. На території Білгорода в заповненні споруди господарського характеру XII ст. виявлено уламок накладки (рис. 104, 34). Схожі вироби знайдені у Києві та в Новгороді й датуються XII ст. [Сергєєва, 2011, с. 223, рис. 52,6; Колчин, 1959, с. 140, рис. 8, 2–6]. Один екземпляр сагайдачної петлі, очевидно, виготовлено із рогу (рис. 104, 35).

До предметів озброєння належить кистень, зроблений з рогу (рис. 104, 37). Він має грушоподібну форму, а зверху – вертикальний канал 0,9 см. Розміри виробу 5 см заввишки і 3,9 см завширшки.

Обладунок воїна представляють дві кольчуги. Вони були виявлені В.В. Хвойкою в заповненні одного із жител [Полонская, 1911, с. 17].

Звертають на себе увагу знахідки трьох шпор (рис. 104, 12-14). По-перше, дві з них виготовлені із середньовуглецевої сталі, що було встановлено у

результаті проведеного металографічного аналізу. По-друге, вони прикрашені в одному випадку мідною зерню, а в іншому – просто позолоченням [Мезенцева, 1974, с. 79]. Третя шпора була просто виготовлена з кричного заліза. За типологією, яку запропоновано Б.О. Колчиним, для новгородських знахідок всі три екземпляри належать до третього типу, з масивним пірамідальним шипом з короткою шийкою і датуються XII—XIII ст. Аналогії таким шпорам знайдено у Гродно, в Білорусії, XI—XIII ст., та Польщі XI—XII [Колчин, 1959, с. 191]. Також зафіксовані підкови чобіт з трьома невеличкими вістрями, за допомогою яких вони приєднувалися до шкіряного каблука (рис. 104, 4, 5). Залізні пряжки знайдено в невеликій кількості – близько десяти цілих екземплярів. Серед них переважну кількість становлять поясні (рис. 104, 28, 29, 31, 33).

Залізні предмети у вигляді гостроконечних стержнів з кільцями також виявлені на території Білгорода. Знахідки з Білгорода належить до другої групи, представлені виробами, зробленими із кричного заліза, на них відсутній орнамент, розміри кілець 4 см у діаметрі (рис. 105, 14-17). Дослідники інтерпретують їх як спиці, або булавки, чи голки з кільцями, або предметів, які виконували функцію столового приладу, своєрідних виделок для м'яса [Колчин, 1959, с. 106; Петрашенко, 2005, с. 85]. Вони датуються XI—XIV ст., а територія розповсюдження охоплює міста та неукріплені поселення Південноруської землі, також вони виявлені на пам'ятках Східної Прибалтики, Польщі, на Готланді, у Бірці [Голубева, 1971, с. 114–126]. Ґрунтовно проаналізовані відомості про ці знахідки дали змогу О. Вергун припустити, що «залізні голки із кільцями» були утилітарними предметами. Вони із самого початку слугували атрибутом культури дружинників, що підтверджують знахідки, прикрашені орнаментом, зафіксовані у похованнях воїнів чоловіків IX—XI ст. З XI ст. ці стержні з'являються у побуті простого населення [Вергун, 2006, с. 27–32].

Спорядження коня репрезентують знахідки кістяних псалій (рис. 104, 9-11) та залізні вудила, які виявлені в культурному шарі та могильнику Білгорода. Вони представлені двома уламками стрижнів з кільцями, одним цілим з двома

кільцями, одним гризлом (рис. 104, 8). Знахідки відповідають типам V і VI, які, на думку дослідників, не характерні для давньоруського війська. Крім того, очевидно, що знайдені окремо кільця також могли бути елементом вудила (рис. 105, 6, 7) [Археологія, 1985, с. 318]. Виявлено підпружні пряжки (рис. 104, 30). Вони датуються давньоруським часом та XIV ст. Крім цього, на території Білгорода знайдено «ворварки». Також вони відомі як “важки”. Це вироби конусоподібної форми із вертикальним отвором по середині, цілі і рубані на чверть (рис. 104, 1–3). Ці предмети атрибутують як елемент одягу [Седова, 1981, с. 156]. За іншим визначенням, «пломби-важки» використовувалися для вимірювання ваги або у ролі пломби на пакунках хутряних грошей [Культура, 1985, с. 109-110, 112; Большаков, 1971, с. 116,]. Аналогії їм виявлено у Києві [Зоценко, 1993, с. 76-77].

4.5. Побутові речі

До побутового інвентаря давньоруського часу належать замки і ключі. Їх знайдено в невеликій кількості, що не перевищує в загальній кількості 20 екземплярів. Вони виявлені в заповненні споруд та жител. Крім висячих циліндричних замків (рис. 105, 10-11), знайдено дужки від пружинних замків (рис. 105, 8, 9). У Білгороді, за виявленими знахідками, побутовали замки типу Б і В, (за Б.О. Колчиним) що датуються XII ст. [Колчин, 1959, с. 78–80]. Проте знахідки ключів доповнюють наявну інформацію. Скажімо виявлено екземпляри, що використовувалися для замків типу А, вони датуються X—XIII ст. (рис. 105, 6-7); типу Г другої половини XIII—XV ст. (рис. 105, 2, 3) [Колчин, 1982, с. 162]. А також окремо виділяється ключ для нутряного замка XII ст. (рис. 105, 1) [Колчин, 1959, с. 92, рис. 74, 11]. Крім цього, знайдено накладку для нутряного замка скрині, вони відомі на території давньоруської держави з XI ст. (рис. 105, 5) [Колчин, 1959, с. 91-93]. У результаті металографічного аналізу трьох ключів встановлено, що для їх виготовлення брали низької якості середньовуглецеву сталь [Мезенцева, 1974, с. 79].

Для добування вогню у побуті використовували кресала. Вони представлені двома екземплярами. Перше, так зване калачеподібне, без язичка, кінця XI — середини XIII ст., виявлене у заповненні споруди, яка, очевидно, використовувалося як приміщення сараю (рис. 105, 12) [Колчин, 1982, с. 163]. Друге належить до пізнього типу XIII—XV ст., воно овальної форми, 11 см завдовжки, 2,8 см завширшки та 0,3 см завтовшки (рис. 105, 13).

Побутовий інвентар, що використовувався в господарстві, представляють вироби з кричного заліза. Знайдено десять дужок від дерев'яних відер діаметром 170–200 мм (рис. 105, 20–23). Їх стержні в перетині круглої або квадратної форми. Вушка, за допомогою яких дужки тримались, трапляються порівняно часто (рис. 105, 18, 19).

Кістяна голка, знайдена на території Білгорода, представлена одним екземпляром з відламаним вістрям. Такі голки призначалися для зашивання грубої тканини або шкіри (рис. 105, 29).

Чотири фрагменти кістяних гребнів знайдено на території Білгорода. До них належать два екземпляри двосторонніх цільних гребнів типу Д (рис. 104, 24, 26), та Л і Е (рис. 105, 25, 27) [Колчин, 1982, с. 164, 166]. За Б.О. Колчином, вони з'являються у кінці X ст. та існують у побуті населення давньоруського часу до кінця XII ст. Технологію їх виготовлення та інструменти за допомогою яких вони робилися ґрунтовно описує М.С. Сергєєва [Сергєєва, 2011, с. 85–86]. Аналогії цільним двостороннім гребням знайдено в Києві, Острозі, Чернігові та інших давньоруських містах.

На території дитинця Білгорода виявлено фрагмент вухочистки, прикрашеної зображенням на кінці головою дракона або змії, а нижче неї стрижень декоровано перехресним орнаментом, що, очевидно, імітує луску. Зображення певною мірою подібне до різьбленої голови дракона, яким прикрашали штевень корабля, знайденого у гирлі р. Шельди [Стриннгольм, 2007, с. 129]. Проте, на думку М.С. Сергєєвої, знахідки таких виробів прикрашали завершення у вигляді зооморфних або орнітоморфних голів

[Сергеева, 2011, .с. 90]. Вухочистка 5,8 см завдовжки й овальна в перетині; робочий кінець відламаний і має сліди перебування в пожежі (рис. 105, 28).

Вироби, що використовувались для азартних ігор, представлені астрагалами, які трапляються доволі часто на території середньовічних міст, Білгород не був винятком (рис. 105, 31, 32). Перш за все виокремлюють екземпляри, у яких зроблені отвори, надрізи та спили. Але цілі предмети також зараховують до їх числа. Виділяються так звані битки – це астрагали більші за розмірами, зі спеціально висвердленим отвором, у який заливали свинець. На гральних астрагалах часто можна побачити нанесені зображення. У даному випадку в Білгороді знайдено екземпляр із нанесеною літерою «шта» (рис. 105, 30, 30-А).

Наступна група виробів у цій категорії – це точильні бруски (рис. 105, 33-36, 38). Вони відомі як оселки, за допомогою яких точили колючі та ріжучі вироби із заліза, розповсюджені по всій території Давньої Русі, що фіксується на всіх пам'ятках цього часу. На території Білгорода було виявлено уламки жорен та інколи цілі форми. Зупинимося на останньому більш детально. За своїми ознаками – це верхній диск від ручних жорен, відомий також як «бігун», його діаметр 43,8 см, отвір для засипання зерна 7,2 см. В останньому зроблено роз'єм 13,8×3,5 см для вставки порхлиці, що виготовлялась з заліза або дерева. Диск має ввігнуту форму та сліди затертої поверхні (рис. 101, 9). Жорна знайдено в шарі XII—XIII ст. Відомо, що в давньоруський час такі знаряддя виготовлялись з пірофілітового сланцю з родовищ Словечансько-Овруцького кряжа. Його твердість більша, на відміну від м'якого сланцю і близька до твердості кварцитових плит, що використовувались у будівництві. Знахідки жорен цілих форм, а також їх фрагментів знайдено на 56 селищах, вони в рази переважають по кількості такі, що виготовлялися з інших матеріалів. На думку А.В. Петраускаса, жорна з пірофілітового сланцю мали перевагу над іншими породами каменю [Петраускас, 2003, с. 69–70]. Знахідки таких жорен із пазом для порхлиці є рідкістю. Вони свідчать про появу конструкції ротаційних жорен [Петраускас, 2003, с. 71].

Окремо виділено вироби, що свідчать про розвиток писемності у мешканців Білгорода. Це стилі-писала, виготовлені з чорного металу. Загалом на території літописного міста їх знайдено три. Один екземпляр виявлено у культурному шарі на території дитинця (рис. 105, 44). Він належить до другого типу, за О.Ф. Медведєвим, загальна довжина 8,2 см, лопатка майже напівкруглої форми й датується XI ст. Аналогії знаходяться серед виробів із Новогрудка, Друцька, Старої Рязані, Галича [Медведев, 1960, с. 73]. Інші два стилі датуються рубежем XI—XII ст. Зігнутий екземпляр належить до третього типу, його лопатка має форму широкого бокала (рис. 105, 45). Аналогії відомі у Новгороді, Вщижі. [Медведев, 1960, с. 76]. Третє писало має загальну довжину 13 см, його лопатка має форму півкола з напівкруглими зубчиками по краях (рис. 105, 46), аналогічні знайдено в Києві, Мінську, Новогрудку, Вишгороді [Медведев, 1960, с. 76].

4.6. Прикраси та елементи одягу

Широкого розповсюдження набувають у східнослов'янському світі в X—XIII ст. скроневі кільця. Здебільшого їх можна побачити в жіночих похованнях, а також у культурному шарі. Це свідчить про поповнення міського населення з навколишніх сіл та поселень. Знахідки скроневих кілець із Білгорода представляють сім екземплярів (рис. 106, А-Ж). П'ять виявлені у поховальних комплексах, одне – на території дитинця. Ті, що знайдені на території могильника, вкриті патиною зеленого кольору. Очевидно, вони зроблені з міді чи бронзи, або ж низькопробного срібла (рис. 106, А, Б, Г-Ж), а одне з території дитинця з жовтого металу (рис. 106, В). Три екземпляри із незамкнутими кінцями належать до так званого персневого типу та датуються кінцем X—XI ст. (рис. 106, А, Б, Г, Ж). Два кільця мають кінці, що заходять один за один (рис. 106, В, Д). Їх діаметр 2 см (рис. 106, А, Б, Г, Ж), 2,8 см (рис. 106, Д) і 2,2 см (рис. 106, В). Такі знахідки перснеподібних дротяних скроневих кілець мають

широке розповсюдження на території Давньої Русі, зокрема у Києві та Чернігові [Седова, 1981, с. 13; Боровський, 1993, с. 207; Моця, 2011, с. 225].

Браслети, знайдені в Білгороді, представлені двома типами. Перший – це дровотий круглий в перетині. Вважається найдавнішим і простим видом, виготовлений із товстого литого стрижня, зігнутого в процесі нагрівання (рис. 106, 3). Вони датуються X—XIV ст. а широко відомі не тільки на території Давньої Русі, а й за її межами [Седова, 1981, с. 94]. Другий браслет представлений фрагментом, що, очевидно, належать до овальнокінцевих. Їх корпус пластинчастий, а кінці овальні або круглі і звужені. На ньому зображено рослинний орнамент, який притаманний для першої чверті XII — кінця XIII ст. (рис. 106, 2) [Седова, 1981, с. 113].

Підвіски виявлені у невеликій кількості в різні роки дослідження пам'ятки (рис. 106, 1). До них належить лита круглої форми прорізна підвіска з вписаним в неї хрестом, що датується XII—XIII ст. Ще відома одна трапецієподібна підвіска із зображенням тризубом Рюриковичів. Аналогічні знахідки виявлено у Новгороді, Чернігові, Києві, Старій Ладозі, с. Циблі та інших пунктах. На думку дослідників такі знахідки атрибутовано як вірчі знаки вірників або подібні їм прикраси [Кирпичников, 1959, с. 25–26; Седова, 1981, с. 36; Колибенко, 2008, с. 268–289].

На території Білгорода знайдено прикраси давньоруського часу, виготовлені зі скла. Вони представлені фрагментами браслетів, каблучок, перснів, намистом. Переважно знахідки виявлені в культурному шарі, всі вони належить до XII — першої половини XIII ст. Намисто представляють сім знахідок. Одна з них зонна жовтого кольору із непрозорого скла (рис. 106, 51), зонна багаточасна зеленого кольору (рис. 106, 50). Ще одна намистина різьблена із сердоліку червоно-білого кольору (рис. 106, 49). Крім описаних, відомі намиста із пластинчастим орнаментом, монохромні, із непрозорого скла. Але це депаспартизований матеріал, тому ідентифікувати місце знахідок не можливо.

Скляні браслети представлені фрагментами зеленого, синього, жовтого, біло-синього, фіолетового кольорів; за формою вони круглі гладкі (рис. 106, 18, 19), круглі перевиті (рис. 106, 4-10, 16), пласкоопуклі (рис. 106, 20, 21, 11-14, 22, 55, 56), візантійського виробництва (рис. 106, 21, 22).

Групу виробів доповнюють скляні персні жовтого (рис. 106, 23) та синього кольорів, останній зі щитком датується XII ст. (рис. 106, 24). Аналогічний перстень знайдено на Київському Подолі [Журухіна, 2015, с. 218–223, рис. IV]. Їх знахідки відомі у великих містах: Київ, Вишгород, Чорнобиль, Новгород та інші. На території дитинця Білгорода у шарі XII—XIII ст. виявлено перстень зі вставкою із шести граней непрозорого каменю блілого білого кольору (рис. 106, 25).

Поясний набір представлений знахідками пряжок і кілець – розподільувачів та накладки (Рис. 106, 26-41). Серед пряжок більше представлені литі, так звані «ліроподібні», прикрашені насічками, вони датуються кінцем XI— кінцем XII ст. (рис. 106, 30-33). До більш ранніх належить бронзова пряжка прямокутної форми, що датується першою чвертю XI ст. (рис. 106, 34). Очевидно, що пряжкою слугував виріб з кольорового металу неправильної геометричної форми, але аналогії йому поки що не знайдено (рис. 106, 36). Серед накладок на шкіряний пояс із Білгорода походять два гладких наконечники видовженої форми, які, за М.В. Седовою, датуються XII—XIII ст. (рис. 106, 35, 37) [Седова, 1981, с. 149]. Третій наконечник із зображенням, стилізованим рослинним орнаментом, очевидно, може належити до другої половини XII ст. (рис. 106, 35). Поясний набір доповнюють розподільчі кільця у формі кола або овалу, в перетині так само або овальні, або круглі (рис. 106, 26-29). Трапляються вони з середини X ст. і побутують до XV ст., розповсюджені по всій території Давньої Русі [Седова, 1981, с. 152]. Відомі накладки, які прикрашали пояс (рис. 106, 39, 41). До елементів одягу належить гудзик та бубонці. У заповненні культурного шару дитинця Білгорода знайдено гудзик, виготовлений з кольорового металу, очевидно, бронзи (рис. 106, 47). Деталі одягу доповнюють бубонці, їх відомо всього п'ять (рис. 106, 42-46). Знахідки

такого роду достатньо поширені в давньоруський час, їх використовували як для підвісок, так і замість гудзиків [Седова, 1981, с. 156]. За формою білгородські бубонці представлені чотирма грушеподібними із лінійною проріззю і потрійним рифленим пояском, що датуються останньою чвертю XI— другою половиною XIII ст. (рис. 106, 42-45) і одним фрагментом кулястоподібного екземпляру з лінійною проріззю (XI— початок XV ст.) (рис. 106, 46).

4.7. Предмети християнського вірування та язичницьких культів

Із запровадженням християнства у Київській Русі широко розповсюджуються натільні хрестики, амулети, іконки, хрести-інколпіони. Амулет-змійовик, знайдений в Білгороді влітку 1877 р., більше відомий як «білгородська гривня», виготовлений у стилі лиття із золота. На думку дослідників міг належати князю Мстиславу Великому [Пуцко, 1994, с. 193-198]. На одному боці зображено образ Богородиці із немовлям та написом грецькою мовою, на іншому жіночу голову оточену зміями.

Натільні хрестики представляють сім екземплярів, виявлених у культурному шарі пам'ятки та одному похованні. Всі вони литі з міді або бронзи, на двох з них наявний орнамент (рис. 107, 4, 5) XII—XIII ст. Окремий тип представляє хрестик із потовщеними профільованими кінцями, що датується з кінця XI— по середину XII ст. (рис. 107, 3). Один із хрестиків двосторонній (рис. 108, 2), з округлими кінцями, він має аналогію серед знахідок у Вишгороді та Псковському кремлі [Івакін, 2016, с. 83]. Ще два екземпляри представляють литі хрести, прикрашені з обох боків перегородчастими емалями, що датуються початком XII ст. (рис. 107, 6, 8). Поганої збереженості представлений ще один хрестик із перегородчастими емалями (рис. 107, 3). Аналогії йому знайдено серед матеріалів, виявлених у Старій Рязані та Пересопниці [Стрикалов, 2012, с. 36, илл. 8, 25; Прищепа,

2016, с. 76, рис. 43, 8]. Хрестик XI ст. виявлено поруч із кістяком небіжчика, що загинув у результаті насильницької смерті в житлі на посаді (рис. 107, 7).

Доповнює групу предметів християнського віровчення іконка із зображенням святого та написом “ІС” “ХС”. На зворотному боці прокреслено хрест і вертикальні криві смуги (рис. 107, 1). Із аналогій знайдено екземпляр, що виявлено з житлового комплексу XII — першої половини XIII ст. на території посадського району Пересопниці [Прищепа, 2016, с. 81, рис. 50,3].

До предметів язичницьких культів належать ікло кабана та ріг (рис. 107, 9, 10). Деякі астрагали із наскрізним отвором, на думку дослідників, могли використовуватись в ролі амулетів (рис. 107, 11) [Сергєєва, 2011, с. 99].

4.8. Торгівля та економічні зв'язки

Білгород розташовувався на суходільному торговельному шляху, що вів через міста Здвижень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж на Володимир, звідки з'єднувався із Галицьким («Соляним») трактом та давньою подунавською трасою та вів до Регенсбурга [Україна..., 2009, с. 523–524]. Крім цього, Білгород, очевидно, виконував роль митниці. З огляду на все це, очевидно, у місті активно відбувалася торгівля. Про це в першу чергу свідчить знахідка терезів. На території посаду в заповненні споруди, що, на думку Г.Г. Мезенцевої, мала характер «кузні», знайдено два бронзові продовгуваті предмети. З одного кінця кожний мав маленький отвір. Ці речі помилково атрибутовано автором археологічних досліджень як прикраси. Встановлено, що ці вироби представляють елементи коромисла від складних терезів (рис. 107, 12, 12-А). Про знахідки такого роду в літературі відомо мало, крім побіжного розгляду питання про торговельні та монетні ваги Л. Нідірле та ілюстрації знахідок з Гньоздівського кургану ваг шарнірного типу [Нидирле, 1956, с. 365, рис. 109; Авдусин, 1989, с. 264, рис. 91,3]. Аналогії таким знахідкам відомі зі Старої Рязані [Стрикало, 2012, с. 21, илл. 3,4].

Крім цього, предмети імпорту у вигляді скляного посуду, прикрашеного смугами скла зеленого кольору, мають походження із Візантії. Полив'яний фаянсовий посуд із «сграфіто». Велика кількість фрагментів візантійських амфор, в яких привозили рослинне масло та вина.

Крім зовнішньої торгівлі, очевидно, велася внутрішня. Наприклад, пряслиця, жорна, плити для підлоги у храмах, виготовлені з пірофіліту були цінним товаром. Також до цієї категорії належать ювелірні вироби тощо.

Отже, описані вироби характеризують високий розвиток торгівлі у Білгороді. Це свідчить про розвинені міжнародні шляхи економічного обміну та культурні зв'язки з іншими країнами.

Речовий комплекс, знайдений на території Білгорода Київського представлений широким асортиментом інвентарю. Серед них виділяються сільськогосподарські знаряддя праці для заготівлі сіна. Вони характеризують заняття білгородців тваринництвом. Широко представлені інструменти ремісників з обробки дерева, металу, кістки та прядіння. Крім розвитку ремесла в Білгороді його мешканці займалися промислами, про що свідчать знахідки риболовних гачків. Обладунок вершника і спорядження коня представлені виробами з металу, кістки та рогу. Їх доповнюють знахідки зброї у вигляді залізних наконечників стріл та кистеня. Універсальні речі, виявлені на території давньоруського міста, складають окрему групу інвентаря. До них належить цвяхи та костилі, ножі, ножиці, виготовлені із кістки ручка ножа та проколки. Побутовий інвентар представлений виробами із чорного металу – замками та ключами, дужками та вушками від відер. Знайдено кресала, за допомогою яких добували вогонь, гостроконечні спиці, що широко побутують не тільки на території давньоруського князівства, а й за його межами. Виявлені писала свідчать про писемність білгородців та його розвиток. Предмети особистої гігієни представлені гребнями, виготовленими із кістки, та вухочисткою, що прикрашена орнаментом і головою дракона. Для шиття грубої тканини використовували кістяну голку. Щоб ріжучи та колючі знаряддя праці були придатними для використання в побуті, мали бути точильні бруски, зроблені із

пісковиків різного ступеню твердості. Серед знахідок посуду знайдено уламки гостродонного скляного посуду. Гральні кості, що представлені астрагалами та бабкою із написом, є предметами дозвілля городян. Окрему групу складають прикраси, елементи одягу й поясний набір. Серед них знахідки скроневих кілець, підвіски, металеві та скляні браслети, каблучки та персні, виготовлені зі скла та кольорового металу із вставкою із напівдорогоцінного каміння. Також до комплексу прикрас належить скляне та вирізане із каменю намисто, пряжки, наконечники та накладки на пояс, інколи прикрашені рослинним орнаментом, бубонці та гудзик, якими оздоблювали одяг білгородці. Предмети християнського віровчення представляються натільні хрестики, виготовлені із кольорового металу, та іконка із зображенням образу святого та написом. Знахідки ікла та рогу з астрагалом можуть належити до предметів язичництва. Виявлені коромисла від шарнірних терезів та інші предмети скляного та гончарного посуду, скляних браслетів тощо свідчать про ведення зовнішньої та внутрішньої торгівлі у Білгороді Київському.

ВИСНОВКИ

Наявні джерела дозволяють констатувати, що історія Білгорода тривала майже три століття. Місто виникло в X ст., а перша літописна згадка про нього міститься під 980 р. У цей період Білгород існував як невелике місто-фортеця. Воно розташовувалося на південно-західних підступах до Києва, оточене неукріпленим посадом, територія якого поступово збільшувалась.

Період розвитку Білгорода Київського припадає на час після прийняття християнства у Київській Русі. Місто збільшує територію, у результаті чого утворюється структура, що складається із дитинця та прилеглого до нього посаду. Обидві частини були укріплені фортифікаційними спорудами, особливістю внутрішньої конструкції яких був дерев'яний зруб, засипаний ґрунтом у поєднанні із сирцевою кладкою. Із зовнішнього боку цих валів знаходився глибокий та широкий рів. Білгород був заміською резиденцією князя Володимира Святославича. Про це свідчать події кінця X — початку XI ст., детально викладені у літописних згадках.

Із прийняттям християнства розпочався новий важливий етап в історії Білгорода. Майже одразу після укріплення міста в ньому було затверджено єпископську кафедру та призначено вікарія митрополита. Згодом було побудовано храм на честь Преображення Господнього. Протягом усієї історії розвитку Білгорода, за літописними та археологічними джерелами, в місті існували близько шести церков. Три з них, зведені до XII ст., були дерев'яними, а інші, побудовані в кінці XII ст., — кам'яними.

Роль Білгорода з моменту утворення єпископської кафедри зростає. Місто, що було потужним військовим форпостом, стало розповсюджувати християнський вплив на древлян, на кордоні з землею яких воно розташовувалося. Від самого початку затвердження білгородського єпископа київський князь у разі потреби мав свого архієрея для вирішення власних питань.

Пам'ятки давньоруської писемності часто згадують Білгород у XII ст. через події періоду феодальної роздробленості Південної Русі. За Білгород точилась міжусобна боротьба між спадкоємцями династичних гілок Мономаховичів та чернігівських Ольговичів. З середини XII ст. Білгород стає удільним центром. Він вважався «ключем» від Києва. Інколи, захопивши Білгород, переможець отримував столицю без опору.

Літописи повідомляють про структуру міста та його околиці. Відомо про переправу на р. Ірпінь та митника, що переметав міст. До Білгорода із Києва вів «Київський путь». Цей шлях проходив через древлянські землі до міст Здвижень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж і на Володимир. Далі цей суходільний торговий шлях вів до Регенсбургу.

Джерельну базу доповнюють археологічні матеріали, що зберігаються у фондах музеїв та Інституту археології НАН України. Вивчення комплексу речей розширило знання про пам'ятку загалом та окремі важливі складові середньовічного міста.

Дані картографії відображають топографію Білгорода та особливості його навколишньої території. Крім цього, за їхньою допомогою наочно представлено динаміку розвитку структури міста. Мініатюри Радзивилівського літопису яскраво ілюструють перші писемні згадки про закладини Білгорода та легендарні колодязі з киселем.

Для комплексного дослідження Білгорода Київського важливе місце посідає вивчення історії накопичення знань про пам'ятку. Вперше означене місто згадується у роботах В.М. Татищева та М.М. Карамзіна. У контексті історичного краєзнавства Білгород розглядався дослідниками Київської губернії П.Г. Клепатським та Л.І. Похілевичем. Роль білгородського духовенства аналізувалась М.С. Грушевським.

Питанням утворення Білгорода займалися військові інженери. У їх розробках сформувалась думка про виключно військово-фортифікаційне призначення міста. Ця теза знайшла своїх прихильників у подальшому.

Результати археологічних розкопок викладені у роботах дослідників пам'ятки початку XX ст. Зокрема, у Києві в «Киевлянин» і в Петербурзі в «Новое время». Також були спроби створення узагальнюючої роботи, присвяченої літописному місту за результатами опублікованих досліджень початку XX ст., але принципово нового в ній нічого не представлено.

Основна ідея про характер пам'ятки як військово-стратегічного пункту сформувалася з моменту перших досліджень Білгорода і побутувала до кінця 1940-х рр. Увага науковців зверталась на унікальну конструкцію валів. Саме це лягло в основу багатьох робіт.

Під іншим кутом зору роль Білгорода розглядав А.М. Кіріпичников. Дослідник провів аналіз літописних джерел, деяких археологічних знахідок та площі пам'ятки. На його думку, Білгород виник як замок на місці більш раннього поселення. Аргументи вченого базуються здебільшого на інформації письмових джерел та топографічних даних щодо розмірів пам'ятки. Для написання роботи дослідник використовував результати розкопок В.В. Хвойки. Активний розвиток міста, за А.М. Кіріпичниковим, припадає на період X — початок XI ст., а за своїми розмірами Білгород належить до найбільших міст Південної Русі. Думку про слов'янське поселення VII—IX ст., що передувало будівництву Білгорода, висловив В.Д. Дяденко. Він виявив на території городища уламки ліпних горщиків. Ця теза культивується в історіографії і в подальшому, хоча новими знахідками не підтверджується.

Результати розкопок оборонних валів міста під керівництвом П.О. Раппопорта були опубліковані у його дослідженні, присвяченому військовому зодчеству давньоруського періоду.

Доповнюють історіографічний доробок публікації Г.Г. Мезенцевої, якою введено до наукового обігу інформацію щодо розвитку ремесла, зокрема гончарного виробництва та металообробної галузі. Дослідницею, хоч і побіжно, зверталася увага на житлобудування в давньоруський час на території Білгорода. Окремої уваги заслуговує білгородський могильник, результати розкопок якого дали цінні матеріали щодо особливостей поховального обряду,

окремих рис, естетичних уподобань місцевого населення. Завдяки результатам систематичних досліджень точка зору щодо ролі історії Білгорода докорінно змінилася.

Ґрунтовну характеристику місту як удільному центру XII — першої половини XIII ст. на теренах Київської землі дав П.П. Толочко. Дослідник розглядав пам'ятку в системі взаємовідносин давньоруських міст, проаналізувавши діяльність київських князів та білгородських посадників.

Окрім суто археологічних розробок, привертає увагу принципово новий аспект у висвітленні проблеми пам'яткоохоронного характеру Є.А. Ліньовою.

Білгород неодноразово згаданий у низці різнопланових та історичних праць. Суттєвими для висвітлення давньоруської історії міста по праву можна вважати публікації, присвячені виявленню на території городища археологічним знахідкам. Змістовно доповнюють історіографію і публікації дисертанта.

До того як у с. Білогородка були проведені перші археологічні розкопки, у середині XIX ст. фіксувалися випадки знахідок монетних скарбів литовського та козацького часів. Очевидно, що на цей факт звернули увагу дослідники в кінці XIX ст. Розкопки у с. Білогородка очолювали В.Б. Антонович, В.В. Хвойка, Б. Стеллецький, Д.І. Бліфельд, Б.О. Рибаків, М.П. Кучера, П.О. Раппопорт, Г.Г. Мезенцева, С.О. Біляєва, Р.В. Терпиловський, В.Д. Баран, Є.А. Ліньова.

Аналіз присвячених Білгороду публікацій дозволяє виділяти кілька умовних періодів в історії його вивчення. Перший етап характеризують суб'єктивні міркування щодо Білгорода та його ролі в історії Київської Русі. У цих роботах відсутня об'єктивна оцінка комплексного характеру пам'ятки, а основна увага зверталася на фортифікаційні споруди.

Для публікацій другого періоду притаманні розгляд міста не лише як фортеці, а й як одного із центрів єпископату. В.В. Хвойкою, а пізніше Б.О. Рибаківим було локалізовано та досліджено залишки фундаментів двох кам'яних храмів та поховання єпископа в одному з них.

Третій період представлений новою сторінкою в історії дослідження Білгорода завдяки систематичним розкопкам Г.Г. Мезенцевої. За результатами вивчення фундаментів храму святих Апостолів створено його реконструкцію. Виявлено комплекси гончарного ремесла та сліди металообробної галузі. Абсолютно новим стало відкриття давньоруського могильника. За роки розкопок здобуто великий обсяг артефактів.

Четвертий етап історії міста має характер пам'ятко-охоронних археологічних досліджень. Увагу зосереджено не тільки на території пам'ятки, а й на його околицях.

Застосовані методи в роботі дослідження дали змогу прослідкувати історичні процеси, що мали вплив на долю міста.

Одне із основних завдань полягає в з'ясуванні часу утворення Білгорода Київського. Відповідь на це питання дають матеріали писемних пам'яток та археологічних досліджень. Історична доля міста пов'язана з ім'ям князя Володимира Святославича. До утворення Білгорода ця місцевість у VII—IX ст. була заселена представниками слов'янських племен. Але місто не є результатом їх безперервного існування та розвитку.

Перша підтверджена археологічним матеріалом літописна згадка про пункт засвідчує його невеликі розміри. Цей період, з огляду на друге повідомлення літопису, був нетривалий. За наказом Володимира Святославича територія дитинця та посаду збільшується і їх загальна площа складає 100 га. Для її заселення приведено мешканців з інших міст та сіл. Назва міста за своєю етимологією підтверджує особливий статус, який йому надає літописець.

Історико-топографічні структурні ланки Білгорода окреслені укріпленнями. Перші фортифікаційні споруди з'явилися у ранній період існування міста. У 80-х роках X ст. Білгород розташовується на краю природної перешкоди. Він займає невелику площу, укріплений валом та ровом, з південного боку яких розташовувався посад. У результаті реформаторської діяльності Володимира Святославича у 991 році відбувається розбудова Білгорода: зводяться нові лінії захисних споруд, очевидно, за участі іноземних

будівничих. У результаті сформовано потужний східний в'їзд на дитинець та із застосуванням дерево-земляних конструкцій сирцевої кладки зведено вали міста.

З XII ст. у давньоруській державі загострюється військово-політична ситуація. Це позначається і на Білгороді. Саме в цей час було частково зруйновано відрізок північно-східного валу та територію посаду.

Ймовірно, у результаті виникла потреба у зведенні острога на території посаду, що відбулося в часовий проміжок з кінця XI ст. до початку XII ст. Саме тому місто набуло тричленної структури, до якої, крім дитинця, входили посад та «окольний град». Проте останній в другій половині XII ст. було спалено. З цього періоду населення, що мешкало на території дитинця селиться попід укріпленнями, про що свідчать вивчені залишки заглибленої будівлі, викопаної буквально в дерево-земляних оборонних конструкціях в'їзду дитинця. Останній належить до складної за своїм типом споруди, яка була передовою у своєму військово-інженерному рішенні для кінця X — початку XI ст. на території Південної Русі.

У кінці X ст. в Білгороді виникає єпископія. Поблизу міської площі в місті було збудовано храми. Вони відіграють роль містобудівних домінант. За результатами археологічних досліджень з'ясовано, що в Білгороді перші церкви зводилися дерев'яні, з кінця XII ст. кам'яні, про які згадують літописи.

Кам'яним храмом Апостолів було започатковано новий архітектурний стиль на теренах Південної Русі. А знахідки «малого храму» підтверджують, що його споруджено із будівельних матеріалів вторинного використання. Але, він мав багате оздоблення інтер'єру. Все це має важливе значення для розуміння культурного та релігійного характеру міста.

Планувальна структура Білгорода була уточнена завдяки результатам археологічних досліджень. Встановлено, що загальна площа міста з кінця X ст. становить 100 га. Вона не змінилась протягом майже трьох століть.

А.М. Кірпи́чников зазначав, що, крім оборонних споруд кінця X ст., ніяких інших виявлено не було, але розкопки 60-х років довели протилежне. Вдалося

зафіксувати не тільки залишки ранніх захисних укріплень, а й встановити площу раннього дитинця та прилеглого до нього посаду. Досліджено динаміку розбудови території дитинця в кінці X ст. З'ясовано, що його площа, яка сягнула 12,5 га, розширена за рахунок неукріпленого посаду, який у цей час обносять оборонними стінами, при цьому вал та рів раннього дитинця було збережено. Крім цього, вивчення посаду дозволило встановити, що він охоплював площу 85 га, був розділений поперечним валом, в результаті чого утворилися так звані південний посад та «окольний град».

Для розуміння особливостей динаміки та інтенсивності життя й господарської діяльності населення давньоруського міста важливе значення має стратиграфія пам'ятки. Встановлено, що територія дитинця Білгорода Київського зазнавала перепланування в давньоруський час, але значні зміни відбулися у післямонгольський період. Крім цього, стратиграфічне спостереження свідчить, що центральна частина дитинця була в давньоруський час вільна від забудови. Про це відомо завдяки виявленим залишкам об'єктів трипільської культури та культурного шару із матеріалами пізньосередньовічного часу. Ці дані в свою чергу дозволяють припустити, що тут існували торговища або площі для віча.

На основі виявленого археологічного матеріалу у культурному шарі пам'ятки було розроблено періодизацію розвитку давньоруського міста. У результаті встановлено, що життя на території дитинця існувало безперервно з кінця X ст. до тепер. Територія Білгорода протягом різних хронологічних періодів була заселена нерівномірно, відповідно відчутно різнилась і кількість населення. Вочевидь, ранній етап характеризується незначним зростанням останнього показника. На наступному етапі відбувається будівництво нових укріплень, розширення території, притоку населення за рахунок людей з інших населених пунктів. Третій етап відображає постійну активність мешканців міста та щільність забудови його території. Характеристики четвертого етапу, що охоплює XIV—XX ст. нами не наводяться, адже не належить до хронологічних меж нашої роботи.

Охарактеризано околишні райони Білгорода Київського, встановлено їхнє місце розташування та приблизна площа поселень, здійснено аналіз знайденого на поверхні ґрунту та у культурному шарі археологічного матеріалу.

Житлові споруди Білгорода представляють більше 50 комплексів простої та складної конструкції. Зіставлення хронологічних індикаторів, репрезентованих вінцями горщиків та скляними та металевими виробами, дозволяють запропонувати періодизацію забудови міста. Масив отриманих в ході розкопок даних свідчить також про зміни у планувальній структурі та конструкції жител. У результаті вдалось виділити три періоди: 1) рубіж X—XI—XI ст., 2) рубіж XI—XII — XII ст., 3) кінець XII — перша половина XIII ст. Упродовж майже трьох століть відбувався розвиток особливостей інтер'єру та умеблювання жител, простежено тенденцію у зміні розмірів споруд. Названі особливості знаходять аналогії серед жител в інших містах давньоруського часу.

Результати розкопок дозволяють стверджувати, що у Білгороді велося гончарного виробництва, представлене одинадцятьма горнами. Білгородські пристрої для випалу кераміки значно доповнюють знання про цю галузь як на території міста, так загалом на Русі. Аналіз отриманих матеріалів дозволяє виділяти загальне й особливе у південноруському місцевому гончарстві, якщо у Вишгороді поява зазначеної галузі припадає на кінець X ст., набуває значного розвитку у XI ст. та функціонує до XII ст. включно, то в Білгороді квартал гончарів на території південного посаду починає функціонувати в кінці XI — на початку XII ст. і безперервно діє до першої половини XIII ст.

У ході дослідження міста зафіксовано знахідки, що свідчать про розвиток залізобробної справи з кінця X до XI ст. Крім цього, на території посаду виявлені залишки споруд, де, очевидно, з кінця X — початку XI до XII ст. працювали ковалі. Найімовірніше, що майстри металургійної та металообробної справи були одними з тих, про кого в літописі згадано «и приведе въ онъ нарочитыхъ людей». Суттєво, що знахідок слідів залізодобування пізніше XI ст. на території пам'ятки не виявлено.

Промислове харчове виробництво представляють розташовані на території дитинця поварні. На посаді об'єктів такого роду не виявлено. Ці споруди створювалися з кінця XI ст. і функціонували впродовж тривалого часу до першої половини XIII ст. Основне завдання поварень було обслуговування правлячої ланки Білгорода.

На території дитинця та посаду, поруч із житлами і ремісничими та промисловими комплексами, виявлено залишки побутово-господарських споруд, вони репрезентовані котлованами різного ступеню заглибленості, функціонували у другому і третьому періодах будівництва Білгорода.

Наявні дані дозволяють простежити динаміку заселення та забудови території Білгорода Київського. На рубежі X—XI ст. у першу чергу освоювалась територія посаду, де розвивались металургійна справа та ковальство. З кінця XI ст. північна частина посаду спустошується. У результаті зростає населення південного посаду та, очевидно, дитинця і в такий спосіб зростає щільність забудови їх територій і спостерігаються зміни у планувальній структурі. У кінці XII—першій половині XIII ст. відбуваються загострення у внутрішній військово-політичній ситуації у Південній Русі, внаслідок чого зменшується кількість населення посаду Білгорода та вкотре збільшується щільність забудови дитинця.

Безсумнівно, належачи до одного із найбільших міст Південної Русі, де кількість населення перевищувало 10 тисяч чоловік, Білгород в останньому періоді зазнає зменшення демографічного показника.

На території білгородського могильника досліджено поховання з елементами як християнської, так і язичницької обрядовості. Випадки кремації зафіксовані у двох могилах. Очевидно, що вони належать до першого періоду існування Білгорода, коли християнство ще не було запроваджене на території давньоруської держави.

Заглиблених на 0,60–1,0 м від сучасної поверхні християнських поховань на території могильника загалом розкопано 27. У більшості з них спостерігається наявність пережитків язичництва, зокрема включення у

заповнення могильних ям золи, попелу та вугликів. Зафіксовано випадки знахідок у жіночих похованнях скроневих кілець, браслета з кольорового металу, решток орнаментованого одягу з парчі. Простежені сезонні відхилення у орієнтації поховань дозволяють стверджувати, що смертність населення була підвищена у період з кінця весни до початку осені.

Крім описаних, на дитинці Білгорода виявлено поховання на прихрамовій території. Серед них є здійснені у кам'яних саркофагах, що могли собі дозволити або представники світської верхівки, або вищого духовенства. У ході дослідження виявлено поховання, не пов'язані із міським некрополем. Вони зафіксовані неподалік, від оборонного валу, а на їх кістяках простежено сліди насильницької смерті. Їх поява, очевидно, пов'язана з обороною міста в період татаро-монгольської навали.

Як і в інших пунктах, найчисленнішою категорією знахідок у Білгороді становить гончарна кераміка. Вона виокремлюється розмаїттям форм, розмірів, орнаментальних композицій, окремі фрагменти вкриті поливою. Найбільшу групу репрезентують горщики. Вони відрізняються формою та особливостями моделювання верхнього краю, завдяки чому виконують роль хронологічного індикатора. Оздоблення посуду здійснене по сирій глині різноманітним орнаментом, нанесеним гострим предметом, гребінкою або штампом. Тавра на денцях горщиків, які починають розповсюджуватися з рубежу X—XI ст. та існують до першої половини XIII ст. З розвитком у місті власного гончарства з рубежу XI—XII до першої половини XIII ст. білгородські майстри виготовляли таврований посуд із зображенням родових знаків Рюриковичів.

Білгородські майстерні, вочевидь, забезпечували посудом не лише мешканців міста, а й населення інших пунктів київської землі. Окрему групу виробів представляють світильники, іграшки та полив'яні писанки, очевидно, що це могли бути вироби місцевих ремісників. Плитки з поливою та плінфа, ймовірно, теж репрезентує вироби місцевого гончарства. У Білгороді також побутувала імпортна кераміка. Найчисленнішу її групу становлять візантійські амфори. Довізний посуд представлений також уламками напівфаянсових з

поливою та майолікою зі «сграфіто» блюд із Сирії та Візантії. Крім цього, їх доповнює гостродонний скляний посуд, фрагменти якого знайдено на території Білгорода.

Виявлені при розкопках міста численні цілі та фрагментовані вироби дозволяють характеризувати специфіку сільського господарства містян. Знахідки серпів та кіс свідчать, що у місті займалися сільським господарством, зокрема веденням міського скотарства.

Інструменти для холодної обробки чорного металу дають змогу говорити про розвиток ковальства. Деревообробне ремесло представлене знахідками скобеля, свердла, різця. У цій же галузі могли використовувати і сокиру, аналоги якій, на думку А.М. Кірічнікова, застосовували як при деревообробці, так були і предметом озброєння. З пам'ятки походять знахідки, що свідчать про розвиток прядіння. Це пряслиця, виготовлені із пірофіліту. Промисли, а саме рибальство, представлене знахідками залізних гачків. Очевидно, що в Білгороді також займалися бортництвом, хоча, окрім літописних згадок про князівські «медуші», археологічних підтверджень цьому немає.

Серед комплексу речей універсального призначення виділено ножі. Вони могли використовуватися як ремісниками, так і у повсякденному житті у побуті або як зброя. Разом із ножами ми розглядаємо і руків'я, виготовлене із кістки. До цієї групи належать пружинні та шарнірні ножиці. Ними теж могли користуватися як у різних галузях виробництва, так і в побуті. Цвяхи та костилі є одним із масових видів знахідок. Вони використовувалися у будівництві дерев'яних споруд. Кістяні проколки та гостроконечні знаряддя із рогу застосовувались для обробки шкіри та хутра.

Предмети озброєння та елементи обладунку воїна представлені металевими наконечниками стріл, кістеном із рогу, накладками на лук або сагайдак, та шпорами. Кінська зброя репрезентована залізними підпружними пряжками, псаліями із чорного металу та кістки, вудилами, підковами. Знайдені у Білгороді гостроконечні стержні із кільцями, які дослідники давньоруських

старожитностей інтерпретують по-різному, вони стосувалися дружинної культури та були зручними й функціональними у польових умовах.

До побутових речей належать пружинні замки та ключі, кресала для добування вогню, дужки відер та вушка, за допомогою яких вони кріпилися. Виявлено кістяну голку, яка, вочевидь, використовувалась для шиття грубої тканини. До побутових речей, зокрема особистої гігієни належать кістяні гребені та вухочистка. З побутом та приготуванням їжі пов'язані кам'яні жорна. Для гостріння як побутового інвентарю, так і предметів озброєння та інструментів належать оселки, знайдені на пам'ятці у великій кількості.

На території давньоруського міста знайдено гральне приладдя у вигляді кістяних астрагалів та бабки із нанесеними насічками та позначками або отворами.

Окремо виділено знахідки, що представляють стилі-писала. Вони свідчать про розвиток писемності у мешканців літописного Білгорода.

Прикраси представляють перш за все скроневі кільця. У місті виявлено шість екземплярів таких виробів. До комплексу цієї групи знахідок також належать каблучки, перстень, намисто. Невід'ємною частиною прикрас серед жіночого складу населення були підвіски та металеві браслети. Останні, крім цього, зустрічаються у вигляді різнокольорових скляних та масово користувалися популярністю.

До елементів одягу належать гудзик та бубонці, а також поясний набір, представлений пряжками, накладками та наконечниками ремня, які виготовлялися із кольорового металу.

Предмети християнського вірування білгородців репрезентують знахідки підвісок та натільних хрестиків. Предмети язичництва представляють ікло кабана та астрагал з отвором. Перший могли носити у гаманці або сумці, другий підвішували на мотузок. Крім уже названих довізних речей, торгівлю характеризують терези.

Таким чином, Білгород виникає у X ст. як невелике місто-фортеця із сільською округою. За певний проміжок часу він трансформується в одне із

великих міст Південної Русі. Його населення зростає за рахунок активної переселенської політики Володимира Святославича. Територія посаду міста стала осередком ремесла, хоч значне місце у структурі господарства мешканців посідало й сільське господарство.

Роль Білгорода як київського форпосту, що захищав південно-західні підступи до столиці, цим не обмежилась. Місто мало свою єпископію, що було важливо для великого київського князя. Воно також слугувало митницею на одному із суходільних торгівельних шляхів. З середини XII ст. Білгород стає удільним центром з власною округою. На цей час припадає пік його розвитку, а чисельність населення сягала більше 10 тисяч осіб.

У першій половині XIII ст. Білгород став жертвою Батиєвої навали. У результаті місто зазнало величезних втрат; життя на його території відновилося лише на дитинці та частково на західних ділянках «окольного граду». Після цього розпочинається новий період в історії Білгорода, але це тема для окремого наукового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА

Неопубліковані джерела

1. Баран В.Д., Терпиловський Р.В., Некрасова А.М. Отчет о работах Средневековой славянорусской экспедиции ИА УССР. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1981/14 – с. 5-7.
2. Беляева С.А., Блажевич Н.В. Отчет о разведках и раскопках в Среднем Поднепровье в 1979 г. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1979/26 б. – 11 с.
3. Блифельд Д.И. Отчет о работе Белгородской археологической экспедиции 1947 г. – НА ІА НАНУ. – ф.е. 853, 1947/19. – 16 с.
4. Козюба В.К. Звіт про археологічні дослідження в Київській області в 2001 році. – НА ІА НАНУ – ф.е. 2004/205 – с. 4–8.
5. Кучера М.П. Звіт про роботу розвід загону по обстеженню городищ Київщини у 1973 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1973/18а – с. 1–4.
6. Линева Е.А. Отчет о работах Белгородской археологической экспедиции Киевского госуниверситета им. Т.Г. Шевченко в 1982 г. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1982/152 – 8 с.
7. Линева Е.А. Отчет о работах Белгородской археологической экспедиции Киевского госуниверситета им. Т.Г. Шевченко в 1983 г. – Фонди кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченко. – 11 с.
8. Линка Н.В. Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 г. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1947/27 – 13 с.
9. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1966 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1966/35 – 26 с.
10. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1967. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1967/72 – 23 с.

11. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1968 – НА ІА НАНУ – ф.е. 1968/52 – 28 с.
12. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1969. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1969/44 – 28 с.
13. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1970. НА ІА НАНУ – ф.е. 1970/68 – 29 с.
14. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1971. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1971/87 – 26 с.
15. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1972. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1972/89 – 15 с.
16. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1973. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1973/87 – 16 с.
17. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1974. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1974/70 – 18 с.
18. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1975. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1975/65 – 30 с.
19. Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна держуніверситета ім. Т.Г. Шевченка в 1976. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1976/75 – 14 с.
20. Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1994 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1994/12 – 311 с.

21. Непомящих В.Ю. Звіт про охоронно-рятувальні розкопки в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. у 2007 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. № 2007 – 119 с.
22. Непомящих В.Ю. Звіт про охоронно-рятувальні розкопки в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. по вул. Поштова, 2 у 2008 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. № 2008 – 120 с.
23. Непомящих В.Ю. Звіт про охоронно-рятувальні розкопки в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. по вул. Поштова, 2 у 2009 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. № 2009/52 – 225 с.
24. Непомящих В.Ю. Про науково-дослідні роботи на території об'єктів культурної спадщини розташованих в адміністративних межах в с. Білогородка Києво-Святошинського району Київської області у 2013 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 2013 – 85 с.
25. Рыбаков Б.А. Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище Института археологии АР СССР под руководством Б.А. Рыбакова (1968 год). – НА ІА НАНУ – ф.е. 1968/52А – 12 с.
26. Рыбаков Б.А. Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище Института археологии АР СССР под руководством Б.А. Рыбакова (1969 год). – НА ІА НАНУ – ф.е. 1969/38 – 24 с.
27. Солтіс Б. Звіт про роботи по обстеженню земельних ділянок для відведення під будівництво та господарче використання в Київській області в 2001 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 2001/88 – с. 3-5.
28. ЦДІАК України, ф. 442. оп. 644. од. зб. 327.
29. ЦДІАК України, ф. 707. оп. 87. од. зб. 2778, с. 22.
30. ЦДІАК України, ф. 835. оп. 1. од. зб. 158. С. 53.
31. Хвойка В.В. Розкопки в с. Білогородці Києво-Святошинського району Київської області в 1909—1910 рр. : Рукопис. – Національний історичний музей України. Архівні фонди.

Опубліковані джерела

32. Археологические раскопки в местечке Белогородке // Новое время. – № 120. – 20 августа (2-го сентября) 1909.
33. К сооружению храма-памятника в Белогородке // Киевлянин. – № 276. – 1911.
34. Полное собрание русских летописей. – СПб. : типография Эдуарда Праца, 1846 – Т. 1. – Лаврентьевская летопись / изд. Археографической комиссии. – 269 с.
35. Полное собрание русских летописей. – СПб. : типография Эдуарда Праца, 1843 – Т. 2. – Ипатьевская летопись / изд. Археографической комиссии. – 379 с.
36. Полное собрание русских летописей. – СПб. : типография Эдуарда Праца, 1848 – Т. 4. – Новгородская и псковская летописи / изд. Археографической комиссии. – 362 с.
37. Полное собрание русских летописей. – СПб. : типография Эдуарда Праца, 1851 – Т. 5. – Псковская и Софийская летописи / изд. Археографической комиссии. – 277 с.
38. Полное собрание русских летописей. – СПб. : типография Эдуарда Праца, 1856 – Т. 7. – Воскресенская летопись / изд. Археографической комиссии. – 345 с.
39. Полное собрание русских летописей. – СПб. : типография Эдуарда Праца, 1862 – Т. 9. – Летописный сборник именуемый Патриаршей и Никоновской летописью / изд. Археографической комиссии – 256 с.
40. Полное собрание русских летописей. – Т. 38. – Радзивилловская летопись, Кенигсбергская летопись. / отв. ред. Б.А. Рыбаков. – Ленинград. : «Наука», 1989. – С. 39, 55, 57, 73, 96, 121, 122, 157
41. Раскопки в Белогородке // Киевлянин. – № 237. – 26 августа 1909.
42. Раскопки в Белогородке // Киевлянин. – № 239. – 30 августа 1909.
43. Раскопки в Белогородке // Киевлянин. – № 257. – 17 сентября 1909.

44. Раскопки в Белогородке // Киевлянин. – № 244. – 4 сентября 1909.
45. К археологическим раскопкам в с. Белогородка // Киевлянин. – № 172. – 1910.
46. Раскопки в Белогородке // Киевлянин. – № 248 – 1910.
47. Белогородка – древний Белгород и его раскопки // Киевлянин. – № 170. – 1911.

ЛІТЕРАТУРА

48. *Абрамович М.Г.* Очерки этнографии русского феодального города / М.Г. Абрамович. – М. : «Наука», 1978. – С. 327.
49. *Абрамчук М.І.* Історія Білгорода. Книга третя. Білогородка археологічна / М.І. Абрамчук, Л.М. Абрамчук. – К, 2013. – 1423 с.
50. *Антонович В.Б.* Отчет о поездке в Белгородку с археологическою целью / В.Б. Антонович // ЧИОНЛ. 1879. Кн. 1. – С. 302–303.
51. *Антонович В.Б.* О валах, находящихся на территории древнего Киевского княжества / В.Б. Антонович // Труды IV археологического съезда в Казани. 1877 г. Т.1. Казань, 1884. – С. 1–4.
52. *Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович. – Изданіе Императорского Московскаго Археологического Общества. М, 1895. – 139 с.
53. *Археологія Української РСР* в 3-х т. – Т. III / Є.В. Максимов, В.П. Петров, В.І. Бідзіля та ін. – К. : Наук. Думка, 1975 – С. 237–242;
54. *Археология Украинской ССР* в 3-х т. – Т. 3. / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 314–319;
55. *Асеев Ю.С.* Собор Апостолів у Білгороді / Ю. Асеев // Образотворче мистецтво. – № 1. – К., 1970, С. 32–33;
56. *Бережков М.Н.* Святыи Владимир – строитель городов / М. Н. Бережков. – Нежин : [б. и.], 1888. – 24 с.

57. *Бліфельд Д.І.* Дослідження древнього Білгорода / Д.І. Бліфельд // АП УРСР. – Т. III. – К., 1952, С. 29-36;
58. *Бліфельд Д.І.* Висла печатка з Білогородки / Д.І. Бліфельд // Археологія, Т. III. – К. 1950. – с. 102-110.
59. *Бобринский А.А.* Реконструкция гончарной мастерской III—IV вв. / А.А. Бобринский, М.Г. Гусаков // СА. – № 1. – К., 1973, 34-40.
60. *Большаков О. Г.* Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.) / О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971. — 134 с.
61. *Боровский Я.Е.* Мифологический мир древних киевлян / Я.Е. Боровский. — Киев., «Наукова думка», 1982. — С. 90–91.
62. *Боровський Я.Є.* Дослідження «Міста Ярослава» 1984—1989 рр. / Я.Є. Боровський, Є.І. Архіпова // Стародавній Київ археологічні дослідження 1984—1989 рр. – Київ. : Наукова думка, 1993. – С. 206–216.
63. *Булгаков В.В.* Византийские амфоры IX-XIV вв. / В.В. Булгаков // Восточноевропейский археологический журнал. – № 4 (5). – К. [б/и], 2000.
64. *Булгакова В.И.* Византийская поливная керамика XI—XII вв. из Белгородки / В.И. Булгакова // Регіанольне і загальне в історії. Дніпропетровськ. – [б/в] – 1995. – С. 83–84.
65. *Вергун О.* Железные иглы с кольцами на территории Восточной Европы (постановка вопроса) / О. Вергун // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 20 – 23 липня 2006 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 27–32.
66. *Веремейчик О.М.* Нові дослідження поселення Шумлай / О.М. Веремейчик // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. – Чернігів. : Сіверянська думка. 1993. – С. 75.
67. *Веремейчик О.М.* Колодязі на давньоруських сільських поселеннях / О.М. Веремейчик, І.А. Готун // Археологія, № 4. – К. – 1995. – С. 82–94.

68. *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. – К., 1966, С. 45;
69. *Генинг В.В.* Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта / В.В. Генениг, В.Ф. Генинг // *Археология и методы исторических реконструкций.* – К.: «Наукова думка», 1985. – С. 136–152.
70. *Голубева Л.А.* Назначение железных игл с кольцами / Л.А. Голубева // *СА.* – № 4, М. : 1971. – С. 114–126.
71. *Голубовский Е. Е.* История русской церкви / Е.Е. Голубовский. – Т. 1. Ч. 1. М., 1901. – С. 668-669.
72. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище / В.К. Гончаров. – К., 1950. – 149 с.
73. *Гончар В.М.* Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987—1988 рр. / В.М. Гончар // *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1988 рр.* – К. : «Наукова думка», 1993. – С. 167–187.
74. *Готун І.А.* Давньоруське поселення Автунічі: результати останніх сезонів / І.А. Готун, В.П. Коваленко, О.П. Моця, А.В. Петраускас // *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя.* – Чернігів : Сіверянська думка, 1995. – С. 25–27.
75. *Готун І.А.* Давньоруський гончарний горн з Малополовецького / І.А. Готун // *Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони* / Науково-інформаційний бюлетень прес-музей, №№ 10-11 за 1998. – Фастів. – 2001. – С. 155–161.
76. *Готун І.А.* Роботи Північної експедиції 2001 р. / І.А. Готун // *АВУ 2000 – 2001 рр.* – К., 2002 – С. 113.
77. *Гопак В.Д.* Залізні вироби з стародавнього Білгорода / В.Д. Гопак, Г.Г. Мезенцева // *Археологія* – № 14. – К., 1974, С. 73–81.
78. *Горюнков С.В.* О происхождении святого князя Владимира по материнской линии / С.В. Горюнков // *Известия Русского генеалогического общества.* Вып. 3. СПб., 1995. – С. 93–95.

79. *Грушевський М.С.* Очерки истории Киевской земли / М.С. Грушевський. – К., 1989, С. 384.
80. *Грушевський М.С.* Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XVI сторіччя / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
81. *Грушевський М.С.* Історія України — Русі / М.С. Грушевський. – Т. II. – Львов, 1992. – С. 332.
82. *Давня історія України в 3 т. – Т. 3.: Слов'яно-Руська доба.* / Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, П.П. Толочко та ін. – К. : ІА НАНУ, 2000. – 696 с.
83. *Довженок В.Й.* Будова міських укріплень в Київській Русі / В.Й. Довженок // ВАНУ, № 7, 1947. – С. 47-48.
84. *Довженок В.Й.* Древноруське місто Воїнь / В.Й. Довженок, В.К. Гончаров, Р.О. Юра. – К. : Наук. Думка, 1966. – 145 с.
85. *Дяденко В.Д.* Раннеславянские памятники на территории древнего Белгорода / В.Д. Дяденко // КСИА. – № 12. – К., 1962. – С. 85–86.
86. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі* / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К. : «Наукова думка», 1985. – С. 179–206.
87. *Звіздецький Б.А.* Про кордони Древлянської землі / Б.А. Звіздецький // Археологія. № 4 – К. – 1989. – С. 47–58.
88. *Івакін В.Г.* Християнські поховальні пам'ятки давноруського Києва / В.Г. Івакін – К. : КИТ, 2008. – 272 с.
89. *Івакін В.Г.* Владельческое Посад давноруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013-2015 рр. / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич, І.В. Зоценко // Русский сборник, Вип. № 8. Т.1. – Брянск. : РИО БГУ, 2016. – 238 с.
90. *Журухина Е.Ю.* Украшения из стекла: тенденции и проблемы исследования находок Киевского подола / Е.Ю. Журухина // Стекло Восточной Европы с древностей до начала XX века. – СПб. : Нестор-История, 2015. – 400 с.
91. *Зимин И.* Поездка в Белгородку. // Военно-исторический вестник. – № 5-6. – К., 1909, С. 55–65;

92. *Зоценко В.М.* Ремісничий осередок XI—XII ст. на київському Подолі / В.М. Зоценко, О.А. Брайчевська // Стародавній Київ археологічні дослідження 1984–1989 рр. – Київ. : «Наукова думка», 1993. – С. 43–103.
93. *Зоценко В.М.* Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі / В.М. Зоценко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. – Київ. : «Корвін пресс», 2004 – С. 87–105.
94. *Кадиева Е.К.* Геральдические клейма на круговой посуде центра Ростово-Суздальской земли: морфология и хронология / Е.К. Кадиева // КСИА. Вып. 221. – М. : Наука. – С. 130–138.
95. *Карамзин Н.М.* История Государства Российского. / Н.М. Карамзин. – Т. 1. – М. : «Книга», 1989. – С. 122, 149.
96. *Карамзин Н.М.* История Государства Российского. / Н.М. Карамзин. – Т. 2. – М. : «Книга», 1991, С. 84, 194.
97. *Каргер М.К.* К вопросу о Киеве в VIII-IX вв. / М.К Каргер // КСИИМК. – Вып. 6. – М., 1940, С. 61;
98. *Каргер М.К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т. I. / М.К. Каргер. – М.-Л. : Из-во АН СССР, 1958 – 579 с.
99. *Карпов А.Ю.* Владимир Святой / А.Ю. Карпов. – М., 1997. – С. 366.
100. *Квітницький М.В.* Археологічні дослідження літописного Юр'єва / М.В. Квітницький, В.Ю. Непомящих, А.В. Петраускас // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочко з нагоди 75-річчя. – К. : «Стародавній Світ», 2013. – 356 с.
101. *Кирпичников А.Н.* К истории древнего Белгорода в X-XI вв. // КСИИМК. – № 73. – М., 1959, С. 21–32;
102. *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период / П.Г. Клепатский. – Белая Церковь, 2007. – С. 45, 127, 293, 295, 356, 357, 366, 428.
103. *Ключевский В.* Боярская дума в древней Руси / В. Ключевский. – М., 1883.

104. *Коваленко В.П.* Гончарне виробництво на поселенні Автунічі / В.П. Коваленко, О.П. Моця // Матеріальна культура південноруського села IX—XIII ст. — К.: «Стародавній Світ», 2013. — С. 50–74.
105. *Коваль В.Ю.* Керамика Востока на Руси. Конец IX—XVII век / В.Ю. Коваль; отв. ред. Л.А. Лебедев; Ин-т археологии РАН. — М. : Наука, 2010. — 270 с.
106. *Козловська В. Е.* Таврований посуд слов'янської доби / В. В. Козловська // Науковий збірник за рік 1926. Зап. Укр. науков. товариства у Києві, тепер Істор. Секції ВУАН т. 21, Київ, 1926, стр. 7–14.
107. *Козюба В.К.* Розкопки у селі Білогородка Київського повіту / В.К. Козюба // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Частина I. Переклади наукових праць та коментарі. — Київ. : Інститут археології НАНУ, 2006. — 208 с.
108. *Колеснікова В.А.* Вікентій (Чеслав) Хвойко. Сторінки наукової біографії / В.А. Колеснікова. — К. : 2007. — С. 68–75, 113–115.
109. *Колибенко О.В.* Про чисельність населення Переяславля Руського (спроба реконструкції) / О.В. Колибенко // Ruthenica. Том. I. — Київ, 2002. — С. 164–174.
110. *Колибенко О.* Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок / О. Колибенко, О. Колибенко, Д. Тетеря, О. Юрченко // Наукові записки з української історії. Випуск 20. — Переяслав-Хмельницький. : [б/в], 2008. — С. 268–290.
111. *Колчин Б.А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология). / Б.А. Колчин // МИА. — № 65. — М., 1969.
112. *Контарини А.* Путешествие Амвросия Контарини, посла светлейшей Венецианской Республики к знаменитому персидскому государю Узун-Гассану, совершенное в 1473 году / пер. с итал. В.С. // Библиотека иностранных писателей о России. — Отд. I. — Т. 1 / иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова. — Санкт-Петербург : В тип. III Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1836. — С. 1–192.

113. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза. – М. Наука, 1989. – 168 с.
114. *Культура* Биляра: Булгар. орудия труда и оружие X—XIII вв. / А.Х. Халиков, Р. Ф. Шарифуллин, С. В. Кузьминых. – М. : Наука, 1985. – 216 с.
115. *Кучера* М.П. Керамика / М.П. Кучера // Археология Украинской ССР в 3-х т. – Т. 3. / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. – К. : Наук. думка, 1986. – 576 с.
116. *Кучера* М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К. : 1999. – С. 80.
117. *Кучера* М.П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X—XIII ст. / М.П. Кучера // Археологія, № 2. К. 2000. – С. 94–100.
118. *Линёва* Е.А. Вопросы развития и типология Белгорода Киевского / Е.А. Линёва // Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию города Киева. – К., 1984 – С. 72–74.
119. *Линьова* Є.А. Давньоруське м. Білгород // Археологія. – № 48. – К. 1984 – С. 107–108.
120. Лисавой Н.Н. Владимир Креститель / Н.Н. Лисавой // Наш современник. – 1991. – № 10. – С. 170.
121. *Левченко* М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М.В. Левченко. – М. : Издательство АН СССР, 1953. – С. 543;
122. *Лёкин* Л. Опыт военно-исторического исследования древнерусских пунктов / Л. Лёкин // Военно-исторический вестник. – № 3-4. – К., 1909. – С. 23–42.
123. *Ляскоронский* В.Г. Гильом Левассар де Боплан и его историко-географические труды относительно России / В.Г. Ляскоронский. – К., 1901, С. 21–31;
124. *Мавродин* В.В. Образование древнерусского государства / В.В. Мавродин. – Л. : Изд-во Ленинградского Гос. Университета, 1945. – 430 с.

125. *Малеев Ю.Н.* Оборонительные сооружения летописного Василева / Ю.Н. Малеев // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 84–85.
126. *Малеев Ю.М.* Оборонні споруди давньоруського міста Василева / Ю.М. Малєєв // Вісник АН Української РСР. – 1982. – № 5. – С. 37–43.
127. *Малеев Ю.Н.* Применение сырцової кладки в древнерусском военном зодчестве / Ю.Н. Малеев // Чернигов и его округа в IX—XIII в.: Тезисы историко–археологического семинара (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С. 51–53.
128. *Медведев А.Ф.* Древнерусские писала X—XV вв. / А.Ф. Медведев // СА. - № 2, М. : «Наука», 1960. – С. 63–88.
129. *Мезенцева Г.Г.* Про топографію стародавнього Білгорода // Український історичний журнал. – № 8. – К., 1968, С. 114–118;
130. *Мезенцева Г.Г.* Давньоруські керамічні світильники та свічники / Г.Г. Мезенцева // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 72–77.
131. *Мезенцева Г.Г.* О некоторых особенностях планировки древнего Белгорода / Г.Г. Мезенцева // Культура средневековой Руси. – Л., 1974, С. 38–41;
132. *Мезенцева Г.Г.* Залізні вироби з стародавнього Білгорода / Г.Г. Мезенцева // Археологія, № 14. – 1974. – С. 334–336.
133. *Мезенцева Г.Г.* Гончарна майстерня у Белгороді Київському / Г.Г. Мезенцева // Археологія, № 24. – 1977. – С. 82–86.
134. *Мезенцева Г.Г.* Давньоруський могильник Білгорода Київського (дослідження 1974—1976 рр.) / Г.Г. Мезенцева, Я.П. Прилипко // Археологія. – № 35. 1980, С. 98–110;
135. *Мезенцева Г.Г.* Археологические исследования Белгорода Киевского / Г.Г. Мезенцева // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии, София, сентябрь 1980 г. – М., 1980, С. 40–42.
136. *Мезенцева Г.Г.* Давньоруське місто Родень / Г.Г. Мезенцева. – К., 1968 – 183 с.

137. *Мезенцева Г.Г.* Гончарне виробництво на посаді Білгорода Київського / Г.Г. Мезенцева // Вісник Київського університету. Історичні науки. – № 22. – К., 1980, С. 80–91.
138. *Михайлина Л.* Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина. – Київ. : Інститут археології НАН України, 2007. – с. 233–234.
139. *Молчанов А.А.* Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X—XIII вв. / А.А. Молочанов // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. XVI. – Ленинград. : Наука. – 1985. – С. 66–83.
140. *Моргунов Ю.Ю.* О пограничном строительстве Владимира Святославича на Переяславском Левобережье / Ю.Ю. Моргунов // Российская археология № 3. – 1999. – С. 69–78.
141. *Моргунов Ю.Ю.* Дерево-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. – Москва. 2009. – 302 с.
142. *Моця А. П.* Погребальні пам'ятники Южнорусських земель IX–XIII вв. / А.П. Моця. – Київ. : Наукова думка, 1990. – С. 153.
143. *Моця О.П.* Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О.П. Моця. – Київ, [б/в], 1993. – С. 159.
144. *Моця О.П.* Десятий сезон досліджень давньоруського селища Автунічі / О.П. Моця, І.А. Готун, В.П. Коваленко // АДУ 1994–1996 рр. К. : «Прайм», 2000. – С. 111, 112.
145. *Моця О.П.* Південна “Руська земля” / О.П. Моця. – К, 2007. – С. 48, 51, 52, 53.
146. *Моця О.П.* Шляхи часів Київської Русі: темпи руху «на путехъ» / О.П. Моця // Археологія. № 2, 2010. – с. 30–42.
147. *Моця О.П.* Давньоруський Чернігів / О.П. Моця, А.Л. Казаков. – Київ. : «Стародавній Світ», 2011. – 314 с.
148. *Нариси* стародавньої історії Української РСР / ред. С.М. Бібіков та ін. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. – 632 с.
149. *Насонов А.М.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. / А.М. Насонов. – М. : АН СССР, 1951. – 282 с.

150. *Незорак В.П.* Название древнерусских городов / В.П. Незорак. – М. : 1983. – С. 199–202.
151. *Непомящих В.Ю.* Історія археологічних досліджень Білгорода Київського // Середньовічні старожитності Південної Русі-України, Четверта Міжнародна студентська наукова археологічна конференція, Тези доповідей. – Чернігів, 2005а, С. 110–112.
152. *Непомящих В.Ю.* Білгород Київський: питання історіографії / В.Ю. Непомящих // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ-Фастів, 2005б. – с. 314–319.
153. *Непомящих В.Ю.* До питання про історичну топографію Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Середньовічні старожитності Південної Русі-України, Четверта Міжнародна студентська наукова археологічна конференція, Тези доповідей. – Чернігів, 2007. – С. 130–133.
154. *Непомящих В.Ю.* Порівняльна характеристика конструкцій оборонних укріплень Переяславля Руського і Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Наукові записки з української історії. Вип. 18. – Переяслав-Хмельницький, 2008а. – С. 61–67.
155. *Непомящих В.Ю.* Житлобудування Білгорода Київського за результатами археологічних досліджень / В.Ю. Непомящих // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Том 2. Коростень, 2008б. – С. 41–54.
156. *Непомящих В.Ю.* Вивчення історії дослідження Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Археологія і давня історія України. Випуск 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – Київ. : 2010. – С. 144–151.
157. *Непомящих В.Ю.* Керамічний комплекс трипільської культури з городища с. Білогородки / В.Ю. Непомящих, О. Кириленко // Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів. Аспірантів та молодих учених «Археологія: спадок віків» – Біла Церква, 7-8 квітня 2011. – Біла-Церква, 2011. – С. 73–78.
158. *Непомящих В.Ю.* О некоторых особенностях оборонительных конструкций Белгорода Киевского и Переяслав Русского / В.Ю. Непомящих //

Восточноевропейский город в контексте этнокультурных политических и поселенческих структур. Рязань. : [б/и] 2012. – С. 196–200.

159. *Непомящих В.Ю.* Палеоботанічні знахідки з Білгорода київського (за результатами археологічних досліджень 1972 та 1976 рр.) / В.Ю. Непомящих, Г.О. Пашкевич // Середньовічні міста Полісся. Археологія і давня історія України. Вип. 11. – Київ. : 2013. – С. 127–133.

160. *Непомящих В.Ю.* Нові дані про оборонні споруди Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – Київ. : «Стародавній світ», 2014. – С. 424–438.

161. *Новое в археологии Киева* / П.П. Толочко, Я.Е. Боровский, Г.А. Вознесенская и др. – К. : «Наукова думка», 1981. – 456 с.

162. *Оленич А.* Вишгородський гончарний квартал / А. Оленич // Пам'ятки України – К. : “Національне газетно-журнальне вид-во”, 2015. – С. 58–63.

163. *Оленич А.* Процес випалу в давньоруському горні: на прикладі горнів Вишгородського посаду / А. Оленич // Київське полісся: історія археологія, етнографія. – Іванків, 2016. – С. 46–50.

164. *Орлов Р.С.* Правда Руська і керамічне виробництво XI—XII ст. / Р.С. Орлов // Старожитності Русі–України. – К. : Київська академія євробізнесу, 1994. – С. 165–173.

165. *Паньков С.В.* Залізовидобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної зарактеристики. / С.В. Паньков. – К. : ІА НАН України, 2012. – 240 с., 9 табл., 20 рис.

166. *Петраускас А.В.* Видобуток та обробка каміння на давньоруських селищах середнього Подніпров'я / А.В. Петраускас // Археологія. № 1. – [б/в], 2003. – С. 64–75.

167. *Петраускас А.В.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. / А.В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – 200 с.

168. *Петрашенко В.А.* Кераміка IX-XIII вв. Среднего Поднепровья / В.А. Петрашенко // Древнерусская керамика. – М. : Эвтектика, 1992. – С. 7–20.

169. *Петрашенко В.А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В.А. Петрашенко. – К. : ИА НАНУ, 2005. – 264 с.
170. *Повесть* временных лет. – М. – Л. – Т. 1., 1950. – С. 57, 83
171. *Покас П.М.* О физическом типе древнерусского населения правобережной Украины / П.М. Покас // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – Киев. : Наукова думка. – 1984. – С. 66–75.
172. *Полонская Н.Д.* Археологические раскопки В.В. Хвойко 1909-1910 годов в м. Белгороде / Н.Д. Полонская // Труды Московского предварительного комитета по устройству XV археологического съезда. – М., 1911;
173. *Поппэ А.* Родословная Мстиши Свенельдича / А. Поппэ // Летописи и хроники. 1973 г. М. 1974 - С. 87–89.
174. *Похилевич Л.І.* Краєзнавчі праці / Л.І. Похилевич. – Біла Церква, 2007. – С. 18, 56-59, 61, 103, 248.
175. *Приселков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Руси в X—XII вв. / М.Д. Приселков. – СПб., 1913. – С. 49,75;
176. *Прозоровский Д.И.* О родстве св. Владимира по матери / Д.И. Прозоровский. — Записки Императорской Академии наук, т. V, кн. I. СПб., 1864. – С. 17–27.
177. *Пуцко В.Г.* Білогордська гривна / В.Г. Пуцко // Старожитності Русі-України. – К. : Київська академія євробізнесу, 1994. – 263 с.
178. *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. / О.М. Рапов– М., Изд-во Моск. Ун-та, 1977. – 264 с.
179. *Раппопорт П.А.* Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцової кладки // КСИИМК. – № 52. – М., 1953, С. 17–24;
180. *Раппопорт П.А.* Конструкции древнерусских оборонительных сооружений X—XIII вв. / П.А. Раппопорт. – М., 1955, С. 21–22;
181. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА. – № 52. – М. – Л., 1956, С. 54; С. 73–90.
182. *Раппопорт П.А.* Военное зодчество Западнорусских земель в X-XIV вв. / А.П. Раппопорт. – Л. : Наука 1967. – С. 241. (МИА, № 140).

183. *Раппопорт П.А.* Древнерусское жилище. Археология СССР. Свод археологических источников / П.А. Раппопорт. – Ленинград, 1975. – С. 78–80.
184. *Ратич А.А.* Особые печи в древнем Звенигороде на Белке / А.А. Ратич, В.С. Шеломенцев-Терский // АО 1971 г. – М.: Наука, 1972. – С. 388, 389.
185. *Розенфельдт Р.Л.* Заметки о древнерусском керамическом производстве / Р.Л. Розенфельдт // КСИА. – 1962. – Вып. 87. – С.108–111.
186. *Рыбаков Б.А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси / Б.А. Рыбаков // СА. – Вып. VI. – 1940. – С. 227–257.
187. *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1948;
188. *Рыбаков Б.О.* Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б.А. Рыбаков // АП УРСР. – Т. I. – К., 1949, С. 21–25;
189. *Рыбаков Б.О.* Печатки чернігівських князів / Б.О. Рыбаков // Археологія, Т. III. – К., 1950. – с. 111–116.
190. *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. – М., 1963. – С. 195.
191. *Рыбаков Б.А.* Раскопки в Белгороде Киевском / Б.А. Рыбаков // АО 1968 г. – М., 1969. – С. 331–332;
192. *Рыбаков Б.А.* Раскопки в Белгороде Киевском / Б.А. Рыбаков, Т.В. Николаева // АО 1969. – М., 1970, С. 285–287;
193. *Савельев А.* Следы древней крепости в м. Белогородке. // Инженерный журнал. – № 12. – СПб., 1890. – С. 219;
194. *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей* [Електронна копія]. — Електрон. текст. дан. (1 файл : 430 Мб) Киев : НПУ, 2014.
195. *Свистун Г.Е.* Знамено Мстислава Великого с городища Кочеток-I / Г.Е. Свистун, А.Н. Зинченко // Харьковський історико-археологічний збірник. Вип. 5. – Харків, 2009. – С.116–129.
196. *Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.) / М.В. Седова. – Москва. : «Наука», 1981. – 195 с.

197. *Сергеева М.С.* Керамічні світильники Києва / М.С. Сергеева // Археологія. – 1995. – Вип. 3. – С. 123–130.
198. *Сергеева М.С.* Косторізна справа у Стародавньому Києві / М.С. Сергеева. – К. : КНТ, 2011. – 256 с.
199. *Серов О.В.* Мтелургійне селище біля с. Колонщина / О.В. Серов, О.В. Філюк // Матеріальна культура південноруського села IX—XIII ст. – К. : «Стародавній Світ», 2013. – 120 с.
200. *Слово о полку Игореве.* – М. 1950. – С. 25.
201. *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XII ст.). – К., 1975. – 209 с.
202. *Соловйов О.В.* Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? / О.В. Соловйов // Записки Русского научного института в Белграде. Вып. 16-17. Белград, 1941. – С. 37–64.
203. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – Книга 1. Том 1-2. Москва, 1959. – 811 с.
204. *Стеллецкий Б.* Белгород — древняя русская крепость (историко-топографический очерк). / Б. Стеллецкий. – К., 1909. – С. 24;
205. *Стрикалов И.Ю.* Работы Старорязанской экспедиции в 1994–2010 гг. (хроника исследований) / И.Ю. Стрикалов, А.В. Чернецов // Восточноевропейский город в контексте этнокультурных политических и поселенческих структур. – Рязань. : [б/и] 2012. – С. 16–56.
206. *Стриннгольм А.* Походы викингов / А. Стриннгольм. – Москва. : «АСТ Хранитель», 2007. – 399 с.
207. *Срезневский И.И.* О Малуше, милостнице в. к. Ольги, матери к. Владимира / И.И. Срезневский. — Записки Императорской Академии наук, т. V, кн. I. СПб., 1864. – С. 33.
208. *Сушко А.О.* Керамічні світильники з Київського Подолу / А.О. Сушко // Археологія. – 2012. – Вип. 4. – С. 54–62.
209. *Сушко А.О.* Керамічні вироби спеціального призначення за археологічними матеріалами Києва X—XIII ст. / А.О. Сушко // Автореферат

- дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К. : 2013. – 16 с.
210. *Тараненко С.П.* Древнерусский колодец на Подоле / С.П. Тараненко // Проблеми археології Середнього Подніпров'я : До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К.-Фастів : [б/в], 2005. – С. 319–323.
211. *Татищев В.Н.* История Российская / В.Н. Татищев. – Кн. 1. – Ч. 1. – М., 1963. – С. 38;
212. *Телегін Д.* Форпост стродавнього Києва. До тисячоліття Білгорода–Білогородки / Д. Телегін // Робітнича газета, 1980. – с. 4.
213. *Титов О.И.* Местечко Белгородка — древний Белгород / О.И. Титов. – Киев : Издание Киевского Свято–Владимирского Братства, 1910. – 24 с.
214. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города / М.Н. Тихомиров. – Изд-во 2-е. – М., 1956, С. 298-299;
215. *Новое в археологии Киева* : / отв. ред. П.П. Толочко ; АН УССР, Ин-т археологии. – К. : Наукова думка, 1981. – 456 с. : ил.
216. *Толочко П.П.* Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1983 – С. 30.
217. *Толочко П.П.* Древний феодальный город / П.П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
218. *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. / П.П. Толочко. – К., 1980, С. 137.
219. *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы X—XIII вв. / П.П. Толочко. – «Алтея», Санкт-Петербург, 2003. – С. 28-30
220. *Толочко П.П.* Міста Київської землі / П.П. Толочко, О.П. Моця // Україна: хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. – Том 2. – К. : КРІОН, 2009. – 687 с.
221. *Толочко П.П.* Ремесло. Торгівля. Грошовий обіг. / П.П. Толочко, Г.Ю. Івакін/ Україна: хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. – Том 2. – К. : КРІОН, 2009. – 687 с.
222. *Улащик Н.Н.* Хроника Быховца / Н.Н. Улащик. – М., 1966.

223. *Фундуклей И.* Обозрение Киева и Киевской губернии в отношении к древностям. Ч. 2. 1847 – С. 21-25.
224. *Хвойко В.В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья / В.В. Хвойко. – К., 1913.
225. *Холостенко М.В.* З історії зодчества древньої Русі X ст. / М.В. Холостенко // Археологія, т. XIX, Київ. : «Наукова думка», 1965. – С. 68–84.
226. *Хрущов И.П.* Белгородка и найденные в ней змеевик / И.П. Хрущов // Чтения исторического общества Нестора Летописца. – Т. 1. – Кн. 1– Киев. : [б/и], 1877.
227. *Черенько І.* Давньоруькі колодязі Чернігова / І. Черенько // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів : ЧДПУ, 2003. – С. 107–111.
228. *Членов А.М.* Дрєвлянське походження князя Владимира 1 / А.М. Членов // Український історичний журнал. – 1970. № 9. – С. 103–104.
229. *Членов А.М.* По следам Добрыни / А.М. Членов. – М., Физкультура и спорт – 1986.
230. *Чхаидзе В.Н.* Изображение амфор-корчаг на одной миниатюре Радзивилловской (Кенигсбергской) летописи / В.Н. Чхаидзе // Стратум плюс. Stratum plus. 2001-2002. №5 “Славянские древности”. – С. 368–375.
231. *Шахматов А.* Разыскания о русских летописях. Глава XIV. Свенельдич и сказочные предки Владимира Святославича / А. Шахматов. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. — XX, 687 с.
232. *Шекун О.В.* Давньоруське поселення Ліскове / О.В. Шекун, О.М. Веремейчик. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1999. – 184 с.
233. *Юшков С.В.* Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / С.В. Юшков. – М.-Л., 1939, С. 46, 47;
234. *Яковенко Н.* Нариси історії середньовічної та ранньомодернової України / Н. Яковенко. – К. : [б/в], 2006. – С. 88.
235. *Янко М.П.* Топонімічний словник України / М.П. Янко. – К., 1998 с. 403.

Додаток А

Таблиця № 1

Білгород у повідомленнях пам'яток давньоруської писемності

№ п/п	Рік	Контекст згадка	Джерело: літопис	Посилання (за списком опублікованих джерел)
1	980	згадується, як місто, в якому знаходиться 300 «наложниць» Володимира	Лаврентіївський, Воскресенський, Софійський, Радзивілівський літопис; ПВЛ	33, С. 34; 36, С. 112; 37, С. 294; 39, С. 39; 168, С. 57.
2	(990) 991 (992)	закладання Білгорода	Радзивілівський літопис; Іпатіївський; Лаврентіївський; Воскресенський; Софійський; ПВЛ	39, С. 55; 34, С. 259; 33, С. 52; 37, С. 314; 36, С. 121; 168, С. 83.
3	992	призначено єпископа Микиту	Никонівський;	38, С. 65;
4	996	побудовано церков на честь Господнього Преображення	Никонівський;	38, С. 66;
5	997	Білгород взятий в облогу печенігами; відбувається віче, викопуються легендарні колодязі з медом та кисілем	Лаврентіївський; Іпатіївський; Воскресенський; Софійський; Радзивілівський літопис; ПВЛ	33, С. 54-55; 34, С. 260; 37, С. 316-317; 36, С. 123-124; 39, С. 57; 168, С. 87.
6	1004	Олександр Попович та Ян Усмошвец боронять місто від наступу печенігів	Никонівський або Патріарший;	38, С. 68
7	1068 1069	під час князівських міжусобиць у Білгороді скривається Всеслав від Ізяслава та Болеслава, але вночі потайки тікає від них у Полоцьк	Лаврентіївський; Іпатіївський; Воскресенський; Софійський; Радзивілівський літопис;	33, С. 74; 34, С. 271; 37, С. 337; 36, С. 142; 39, С. 73;

			ПВЛ; «Слово о полку Ігореве»	168, С. 115; 198, С. 25.
8	1097	осліплення у місті Василька	Лаврентіївський; Воскресенський; Софійський; Радзивілівський літопис; ПВЛ	33, С. 110-111; 37, С. 13; 36, С. 152; 39, С. 96; 168, С. 137.
9	1113	Володимир Мономах призначив в місті єпископа Микиту,	ПВЛ	168, С. 197;
10	1115	Єпископ Микита згадується під час освячення церкви коли відбулося перенесення мощей Бориса та Гліба	ПВЛ	168, С. 199
11	1117	Володимир Мономах у Білгороді садить свого сина Мстислава	Іпатіївський; Воскресенський; ПВЛ	34, С. 291; 37, С. 24; 168, С. 201
12	1137	згадується під час боротьби між Мономаховичами (Ярополк, Андрій брат його, Ізяслав син його) та Ольговичами (Всеволод зі своїми братами).	Іпатіївський;	34, С. 14;
13	1141	Всеволод, віддає своєму брату Святославу Білгород	Іпатіївський;	34, С. 296;
14	1144	освячена церква святих Апостолів у Білгороді	Іпатіївський;	34, С. 19;
15	1146	згадується білгородський єпископ Феодор	Іпатіївський;	34, С. 23
16	1146	у місті приймають Ізяслава князем замість Ольговичів	Іпатіївський;	34, С. 23
17	1149	Юрій Довгорукий сідає у Києві, а Білгород віддає своєму сину Борису	Іпатіївський;	34, С. 45, 299
18	1150	Ізяслав Мстиславич разом з уграми йде походом на Київ, через Білгород, з якого виганяє Бориса Юрійовича	Іпатіївський; Лаврентіївський; Воскресенський;	34, С. 54-56; 33, С. 142; 37, С. 49-50;

19	1151	боротьба Ізяслава Мстиславича з Юрієм Володимировичем	Лаврентіївський; Іпатіївський; Воскресенський; Радзивілівський літопис;	33, С. 143; 34, С. 62; 37, С. С. 54; 39, С. 121, 122
20	1159	міжусобній війни між Мстиславом Ізяславичем та Ізяславом Давидовичем, останній 12 днів стояв у Білгороді	Іпатіївський; Воскресенський;	34, С. 85; 37, С. 69;
21	1160	Ізяслав веде війну із Ростиславом, в цей рік він же спалив острог Білгорода, а Ізяслав 4 тижні стояв біля дитинця	Воскресенський; Софійський;	37, С. 74; 36, С. 162;
22	1161	Ростислав посилає до Білгорода свого сина Мстислава	Іпатіївський; Воскресенський;	34; 37, С. 76.
23	1163–1164	Ростислав уклав мир із Мстиславом Ізяславичем. Повернув усі міста Мстиславу, Торчський і Білгород, а за Треполя дав йому Канів.	Іпатіївський; Воскресенський;	34, С. 92; 37, С. 77;
24	1174	Андрій Юрійович виганяє Ростиславичів, Давида – із Вишгорода, а Мстислава – із Білгорода, замість них дав їм Смоленськ	Іпатіївський;	34, С. 108, 314;
25	1177	Рюрик «затворився» у Білгороді	Іпатіївський;	34, С. 109;
26	1180	після нападу Святослава Давид ховається в Білгороді.	Іпатіївський;	34, С. 123;
27	1187 (1188)	князь Всеволод Велике Гніздо віддав свою доньку Верхуслану у Білгороді за Рюриковича Ростислава; задується церква Апостолів — дерев'яна	Іпатіївський; Лаврентіївський;	34, С. 136; 33, С. 171;
28	1188	Зустріч Давида и Рюріка у	Іпатіївський;	34, С. 144;

		Білгороді		
29	1197	Побудовано кам'яну церков Апостолів, «высотою же и величествомъ и прочимъ украшеніємъ всемъ вдивъ удобрень»	Іпатіївський;	34, С. 152;
30	1205	Рюрік віддає Білгород Ольговичам, а сам сідає у Вишгороді. У Білгороді садять на стіл Гліба	Воскресенський;	37, С. 112;
31	1206	у Білгороді сідає Мстислав	Лаврентіївський;	33, С. 180;
32	1207	Ольговичі беруть Мстислава Романовича у Білгороді в облогу, відбувається велика битва, «пришедше оступиша й, и бысть брань люта, люди же изнемагахуся въ граде», тому Мстислав не чекає ні звідкіля допомоги прохає у Всеволода «целова къ нему крестъ и да ему путь» після чого йде в Смоленськ, де його вотчина	Лаврентіївський; Іпатіївський;	33, С. 118; 34, С. 330.
33	—	повідомлення про білгородського тисяцького Прокопія	Софійський;	36, С. 63.

Додаток Б

Таблиця № 2

**Загальні відомості про
археологічні дослідження у Білгороді Київському
(1877—2013 рр.)**

№ п/п	Керівник експедиції, заклад, що проводив дослідження	Рік	Місце розкопок	S м²	Об'єкти, матеріали	Публікації, звіти, архівні джерела
1.	В.Б. Антонович, І.П. Хрущов	1877	дитинець	—	руїни литовського замку, фундаменти церкви Апостолів,	49, 222
2.	В.В. Хвойка	1909-1910	дитинець біля східного в'їзду	105	три ями (?), гончарний горн	29, С. 4-5
			дитинець	48	храм Апостолів	Там же, С. 19, 24
			дитинець	28	колодязі	Там же, С. 37-48
			посад	½ десятини	вал,	Там же, С. 70
			посад		рів 5 м ширини	Там же, С. 70
		1911, 1914	дитинець		храм Апостолів	
3.	Д.І. Бліфельд	1947	дитинець	близько 63	вал, три житла	54
4.	П.П. Єфіменко	1947	дитинець, посад		обміри території	7
5.	В.Д. Дяденко	1958	посад, яр		яма	81
6.	Б.О. Рибakov	1968	дитинець	54	“малий храм” XII ст.	24
		1969	дитинець	128	“малий храм” XII ст. пічки, поварні	25
7.	Г.Г. Мезенцева	1966	дитинець	150	Р – «А» - «малий храм»	8

				160	Р – «Б» - храм Апостолів	8
8.	Вона ж	1967	дитинець	130	Р – «В» Біля східного в'їзду	9
			поблизу південного в'їзду у дитинець	120	Р – «Н» «Миколин пагорб»	9
			дитинець	40	Р – «Б-2» Храм Апостолів	9
9.	Вона ж	1968	дитинець	140	Р – «В» поблизу східного валу	10
			посад	370	поблизу південного валу	10
10.	Вона ж	1969	дитинець	216	Р – «Д»	11
			посад	150	Р – «П-2»	11
11.	Вона ж	1970	дитинець	240	Р – «Д-2»	12
			посад	80	Р – «П-3» «П-4»	12
12.	Вона ж	1971	дитинець	212	Р-«Д-3»	13
			посад	80	Р-«П-5»	13
13	Вона ж	1972	дитинець	160 52	Р-«Д-4» Р-«Д-5»	14
			посад	56 40 40 48 16 18	Р-«П-6» Р-«П-7» Р-«П-8» Р-«П-9» Р-«П-10» Р-«П-11»	14
14	Вона ж	1973	дитинець	180	Р-«Д-6»	15
			посад	85	Р-«П-12»	15
				40	Р-«П-13»	15
15	Вона ж	1974	дитинець	50	Р-«Д-7»	16
			посад	46	Р-«П-14»	16
			могильник	84	Р-«М» сім поховань	16
16	Вона ж	1975	посад	172	Р-«П-15» горн № 3/7 споруда 8 ям»	17
				173	Р-«П-16» Приміщення «а» Приміщення «б»	17

					Приміщення «в» Три споруди «погреб» вхід у кузню горн 1/8	
			могильник	20	Р-«М-2» чистий ґрунт	17
				120	Р-«М3» 11 поховань	17
				28	Р-«М-4» кремація 1 поховання	17
17	Вона ж	1976	посад	136	Р-«П-17» 5 споруд 7 ям	18
			могильник	132	Р-«М-5» 3 поховання	18
				68	Р-«М-6» 5 поховань	18
				12	Р-«М-7» перевідкладений ґрунт	18
18	Є.А. Ліньова	1982	дитинець	24	Р-«Д-8»	5, С. 5
			посад	9	Р-«С»	5, С. 2
			посад	76	Р-«С2»	5, С. 4
19	Вона ж	1983	посад	53	Траншея І	6, С. 2
			посад	84	Траншея 2	6, С. 2
			посад	12	Р-«С-3»	6, С. 3
			посад	12	Р-«С-4»	6, С. 3
			посад	12	Р-«С-5»	6, С. 4
			посад	16	Р-«С-6»	6, С. 6
			посад	12	Р-«С-7»	6, С. 7
			дитинець	12	Р-«А-2»	6, С. 8
20	О.Б. Солтис	2001	«окольний град»		спостереження	24, С. 3-5
21	В.К Козюба	2004	околишні райони		розвідки	3, С. 4-8
22	В.Ю. Непомящих	2007	посад, «окольний град»	150 200	Р-«1», «2» траншея	19, С.119
23	Він же	2008- 2009	дитинець	100	Р-«1» Східний в'зд	20, 21
24	Він же	2013	околишні райони	шурфи	ур. Кут, ур. Зайцівське, ур. Дот, хутір «Плодини», ур. Руга	22

Додаток В

Таблиця № 3

**Каталог поховань могильника Білгорода Київського
кінець Х—ХІ ст.
(1974—1976 рр.)**

Обряд – *i* — інгумаціяОбряд – *к* — кремація

«П» — поховання

— жіноче поховання

— чоловіче поховання

Рік	Розкоп/ Квадрат/ № поховання	Обряд	♀♂ вік	Розмір кістяка/ ями	Глибина	Орієнтація За сторонами світу	Характеристика поховань
1974 р.	М/2а/ 1	<i>i</i>	♀ зрілий вік	1,55м/ 2м	дно ями 0,25 м від с/п	головою на захід з відхиленням на північ	права рука на грудях, ліва вздовж тулуба скроневе кільце біля правого вуха з тонкого срібного дроту, кінці не з'єднані d=14,7мм в засипці знайдено 6 кованих цвяхів з широкими круглими шляпками, тлін деревини із 2 цвяхами.
	М/1/ 2	<i>i</i>	♀ молод ий вік	1,75м/ 2м	дно ями 0,60 м від с/п	головою на захід	стан збереженості кістяка задовільний руки покладені на грудях гумусований пісок із уламками вугілля, попелу та пропеченої глини, фрагментами кераміки два скроневі кільця із залишками шкіри з тканиною d=16,5мм, срібне кільце на пальці правої руки d=19мм 9 кованих цвяхів
	М/2а/ 3	<i>i</i>	дитяче / 7-8 років		0,30м від с/п		сильно поруйноване, зберігся фрагмент черепа і нижня щелепа вугільно-попільні домішки і грудочки перепаленої глини та чотири фрагменти кераміки 3 кованих цвяхи вік визначений за термінами прорізування зубів (за П.М. Покасом)
	М/5/ 4	<i>i</i>	♂ вік не встано влено	?/ бл. 2м	0,40м від с/п	на захід з ухилом на північ	кістяк сильно поруйноване незначні вугільно-попільні домішки 4 ковані цвяха
	М/6/ 5	<i>i</i>	♂ молод ий вік	1,75м/ 2м	0,90м від с/п	прямо на захід	кістяк добре зберігся руки на животі значні вугільно-попільні домішки, грудочки перепаленої глини та кілька фрагментів кераміки 3 ковані цвяхи та кілька фрагментів кераміки
	М/5/ 6	<i>i</i>	♀ молод ий вік	1,55м/ 2м	0,80м від с/п	на захід з відхиленням на північ	кістяк погано зберігся права рука на грудях, ліва на животі кілька фрагментів кераміки над правою ключицею зафіксовано фрагменти срібно-золотої парчевої тканини та частини одягу із двома мідними гудзиками, шовкова тасьма, на якій зберігся вишитий золотою ниткою візерунок - плетінка на думку Г.Г. Мезенцевої поховання було у видовбаній колоді гудзики мали еліпсоподібні головки і пластинчасті вушка над тазовою кісткою знайдено невеликий залізний окислений предмет, очевидно наконечник ремня (?)
	М/6/ 7	<i>i</i>	♀ зрілий вік	1,50 м/ 1,70м	0,60м від с/п	на захід з відхиленням на південь	кістяк погано зберігся права рука зсунута, плече лівої руки лежало вздовж тулуба, а передпліччя та кисть були повернутими у напрямку тазових кісток кілька фрагментів кераміки, з них два віничка горщиків

							скроневе кільце із посрібленого мідного дроту d=14мм 3 кованих цвях,
Рік 1975 р.	Розкоп/ Квадрат / № похован ня	Обряд	♀♂ вік	Розмір кістяка/ ями	Глибина	Орієнтація за сторонами світу	Характеристика поховань
	М-3/3/ 1 i		?	1,70м/ 2,50м	0,90м від с/п	строго на захід	? ліва рука на грудях, права на животі ?
	М-3/2/ 2 і 2а подвійне i		?	?/ 2,50м	1,25м від с/п	на захід з відхиленням на північ	кістяк погано збережений череп обличчям до низу, кістки складені в ногах П № 2а, засипані щільно попелом вугільно-золяна засипка, перепеченої глини та фрагментами кераміки перстень (?) із срібного дроту з незамкнутими кінцями кільце на фаланзі пальця руки знайдено кістки великої рогатої худоби, зуби, ріг,
	2а	i	♀	1,80м/ 2,50м	бл. 1м від с/п	на захід з відхиленням на північ	із схрещеними руками на грудях 10 кованих цвяхів
	М- 3/1,2,9/ 3	i	♂	1,75м/ 1,80м	1м від с/п	на захід з відхиленням на північ	руки складені на животі, відсутні пальці рук засипка сірий пісок з незначними домішками вугілля та золи, дрібні уламки кераміки в крихту та шматочків перепаленої глини вузька могильна яма, кістки складені вдруге і не зовсім в анатомічно правильному порядку.
	М-3/1, 10/ 4	i	?	1,75м/ 2,40м	1,20м від с/п	на захід з відхиленням на північ	?
	М-3/11, 14/ 5	i	?	?/ 2,50м	0,90м від с/п	на захід з відхиленням на північ	зберігся тільки череп
	М-3/11/ 6	i	?	?/ 1,90м	0,70м від с/п	на захід з відхиленням на північ	зберігся тільки череп
	М-3/12/ 7	i	?	1,10м/ 1,50м	0,70м від с/п	на захід	
	М-3/16/ 8	i	♀(?) дитяче (?)	?/ 1,50м	0,80м від с/п	на захід з невеликим відхиленням на північ	фрагменти глиняних горщиків скроневе кільце з кінцями що заходять один за одного 5 кованих цвяхів на стегнових кістках лежали дві залізні пластини із зубцями, що стирчали догори і загнуті в один бік
	М-3/15, 18/ 9	i	?	2м/ 2,50м	0,80м від с/п	на захід	ліва рука на стегні, права на животі
	М-3/20/ 10	i	♂	1,80м/ 2,50м	0,80м від с/п	на захід	руки на животі сильно спечений залізний виріб невідомого призначення (?)
	М-4/ 1,2,3,4/ без №	к	♂♀	1,10м вхід камера 2×3 (2,60)м	0,30- 1,10м від с/п		фрагменти глиняних горщиків, уламок пірофіліту, бронзова пряжка і бляшка вудила, залізні стремена, залізний риболовний гачок, шматок окисленого заліза (виробу); пряслице з пірофіліту ковані залізні цвяхи, за Г.Г. Мезенцевою це курганне поховання, але курган було зруйновано під час будівництва нових укріплень Білгорода, датує його Х ст.
	М-4/5,6/ без №	i		2,50м	0,60- 0,90м від с/п	на захід з сильним відхиленням на північ	за Г.Г. Мезенцевою пізнішого часу (?)
Рік 1976 р.	Розкоп/ Квадрат / № похован ня	Обряд	♀♂ вік	Розмір кістяка/ ями	Глибина	Орієнтація за сторонами світу	Характеристика поховання
	М-5/ 17,18/ i	i		2м / 2,20м	0,60- 1,40м від	на захід	руки на грудях

	1				с/п		
	М-5/ 11,12/ 2	<i>i</i>		2м/ 2,60м	0,60- 1,20м від с/п	на захід	руки на животі
	М-5/ 15,29/ 3	<i>к у ч о в н і</i>	(♀-?)♂	4,70 ×2,70м	0,30- 0,60- 1,70м від с/п		засипка темний жирний ґрунт, з саженою, вугіллям, великою кількістю уламків горщиків, кісток, шматків шлаків залізні ножі, цвяхи, скроневе кільце, астрагал, тощо; видовбаний човен (лодья) –1,20×2,25м, глибиною 0,80м; яма для човна –1,80×2,60м виявлено багато кальцинованих людських кісток, кістки тварин, фрагменти гончарного посуду, залізна шийна гривня (?) – ймовірно дужка від відра (?), скроневе кільце з срібного дроту, залізний риболовний гачок, бронзова скоба (?), уламки пірофіліту
1976 р	М-6/ 6,7,8/ 1	<i>i</i>	♀ молод ий вік	2,30м(?)/ 2,70м		на захід з відхиленням на південь	руки на животі
	М-6/ 4,5/ 2	<i>i</i>	♂ молод ий вік	2,20м (?)/ 2,60 м		на захід з відхиленням на південь	руки на животі
	М-6/ 11/ 3	<i>i</i>	парне дитяче	1,20(?) / 1,50 м		на захід	руки на животі
	М-6 4,5,13/ 4	<i>i</i>	♀ зрілий вік	2,20(?) / 2,60м		на захід	руки на животі
	М-6/ 15,17/ 5	<i>i</i>	не встано влено	2,40м(?)/ 2,60м		на захід	руки на животі

Білгород у зображальних джерелах

№ п/п	Мініатюри Радзивілівського (Кенігсберзького) літопису
1	 991 р. Закладення Білгорода.
2	 997 р. Віче у Білгороді під час облоги печенігами міста.

№ п/п	Мініатюри Радзивілівського (Кенігсберзького) літопису
3	 997 р. Приготування білгородського кисілю та меду.
4	 997 р. Білгородці пригощають печенігів медом та кисілем

№ п/п	Мініатюри Радзивілівського (Кенігсберзького) літопису
5	 1097 р. Осліплення теребовльського князя Василька Ростиславича.

ДОДАТОК Д
Ілюстрації

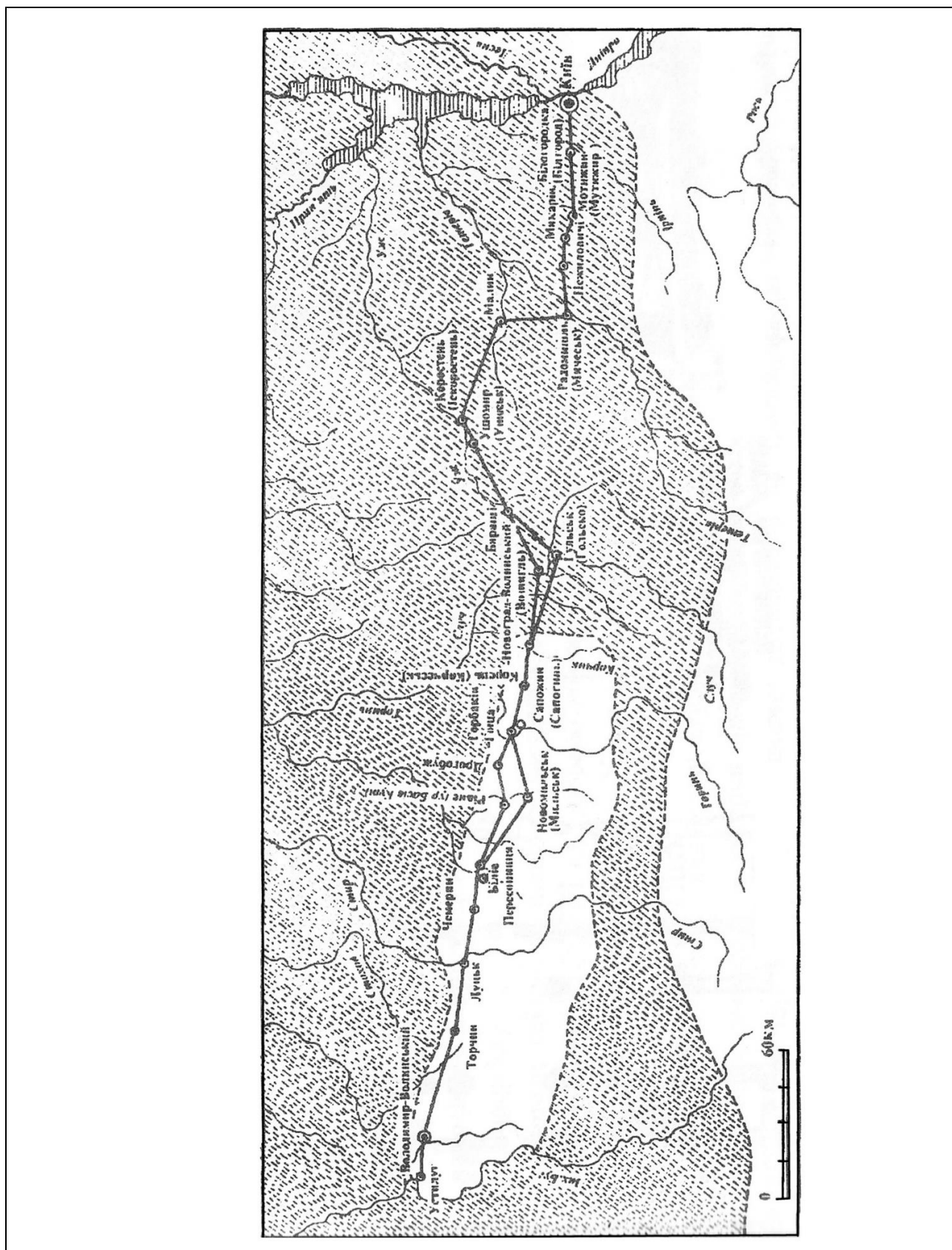

Рис. 1. Карта суходільного шляху Київ — Регенсбург.
(за О.П. Моцею, Б.А. Звіздецьким)

(за Г.Г. Мезенцевою, Є.А. Ліньовою, В.Ю. Непомящих)

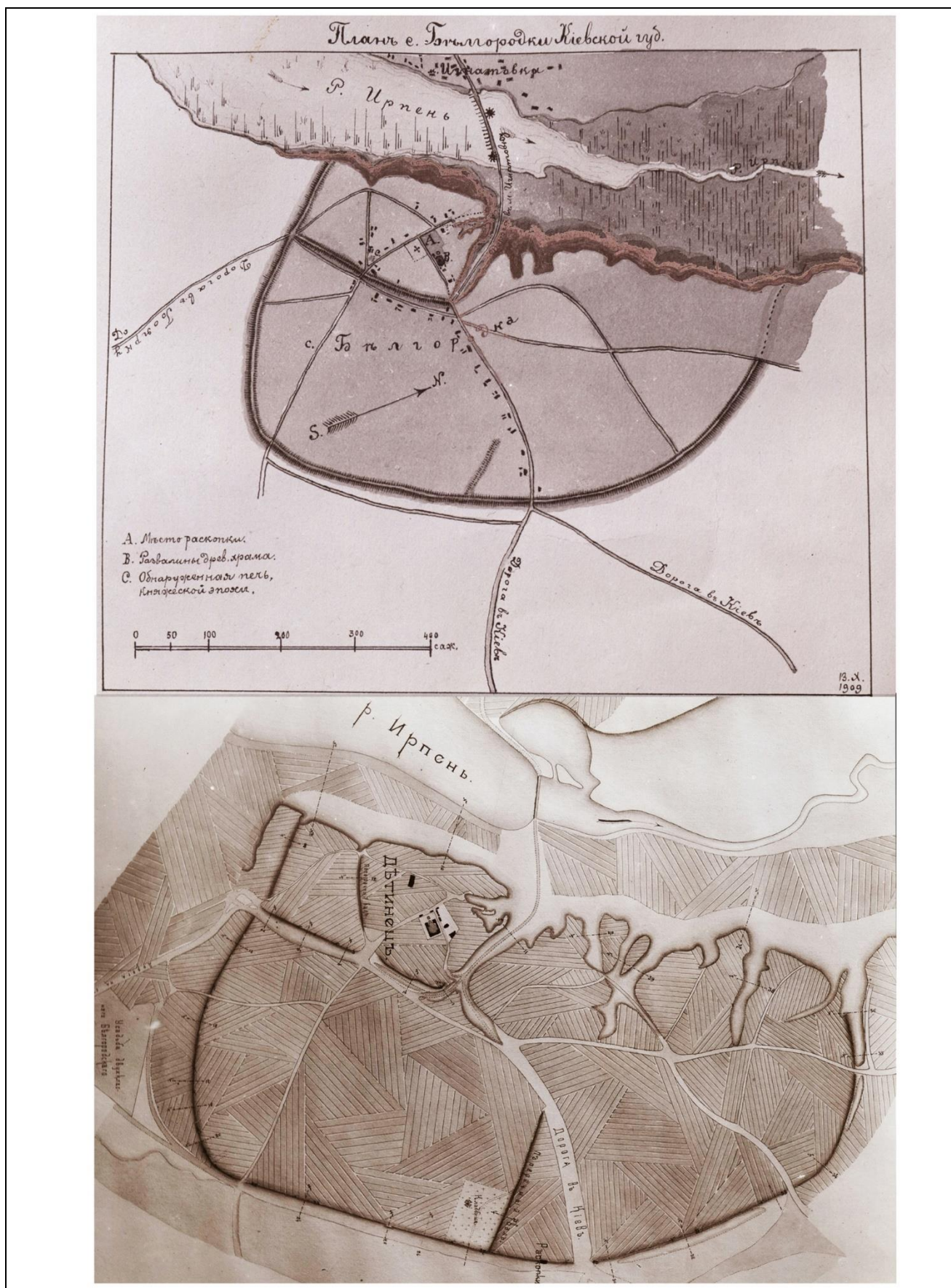

Рис. 3. Топографічні плани Білгорода. (за В.В. Хвойкою)

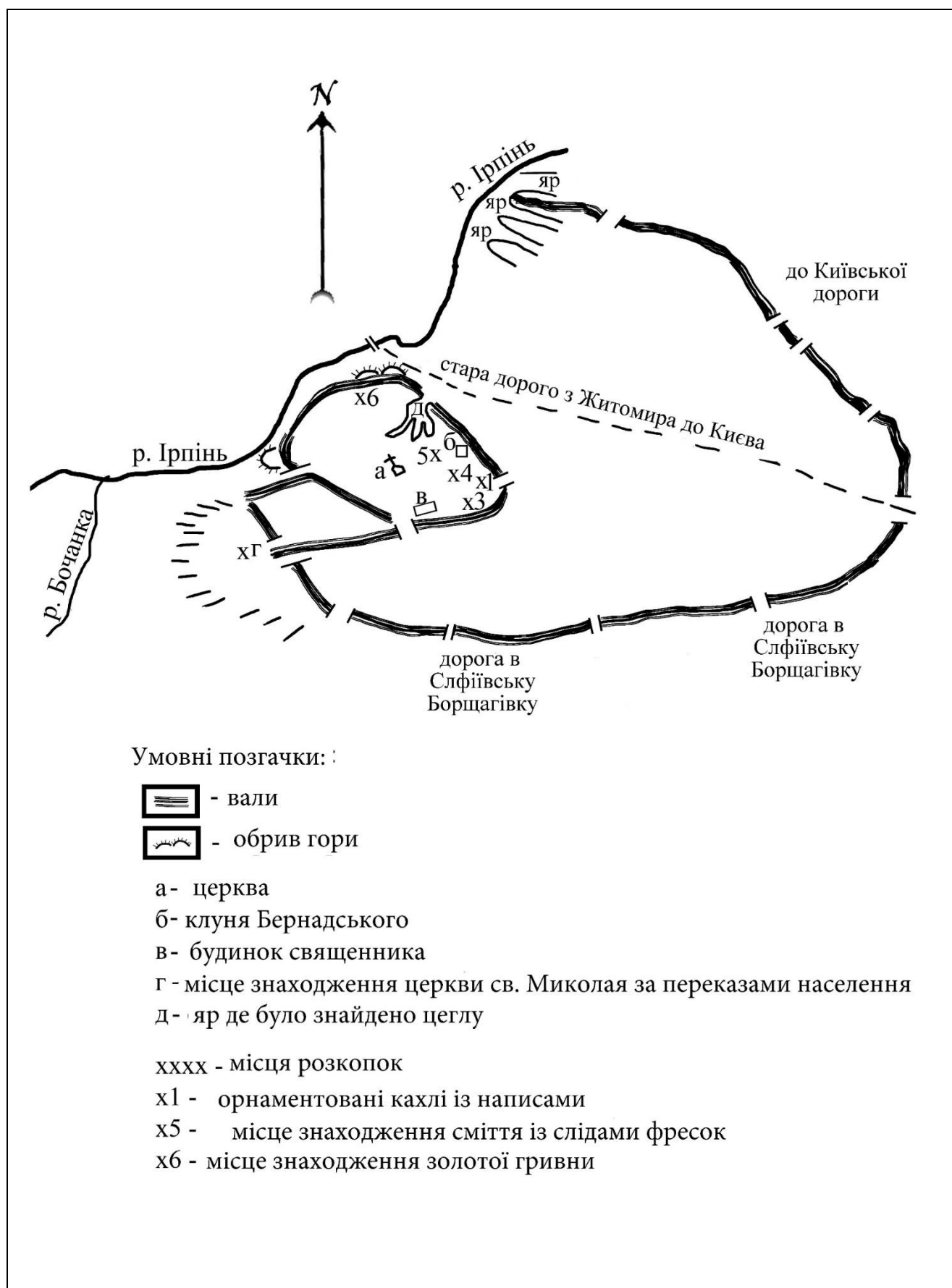

Рис. 4. Топографічний план Білгорода Київського знятий у 1877 р.
(за В.Б. Антановичем)

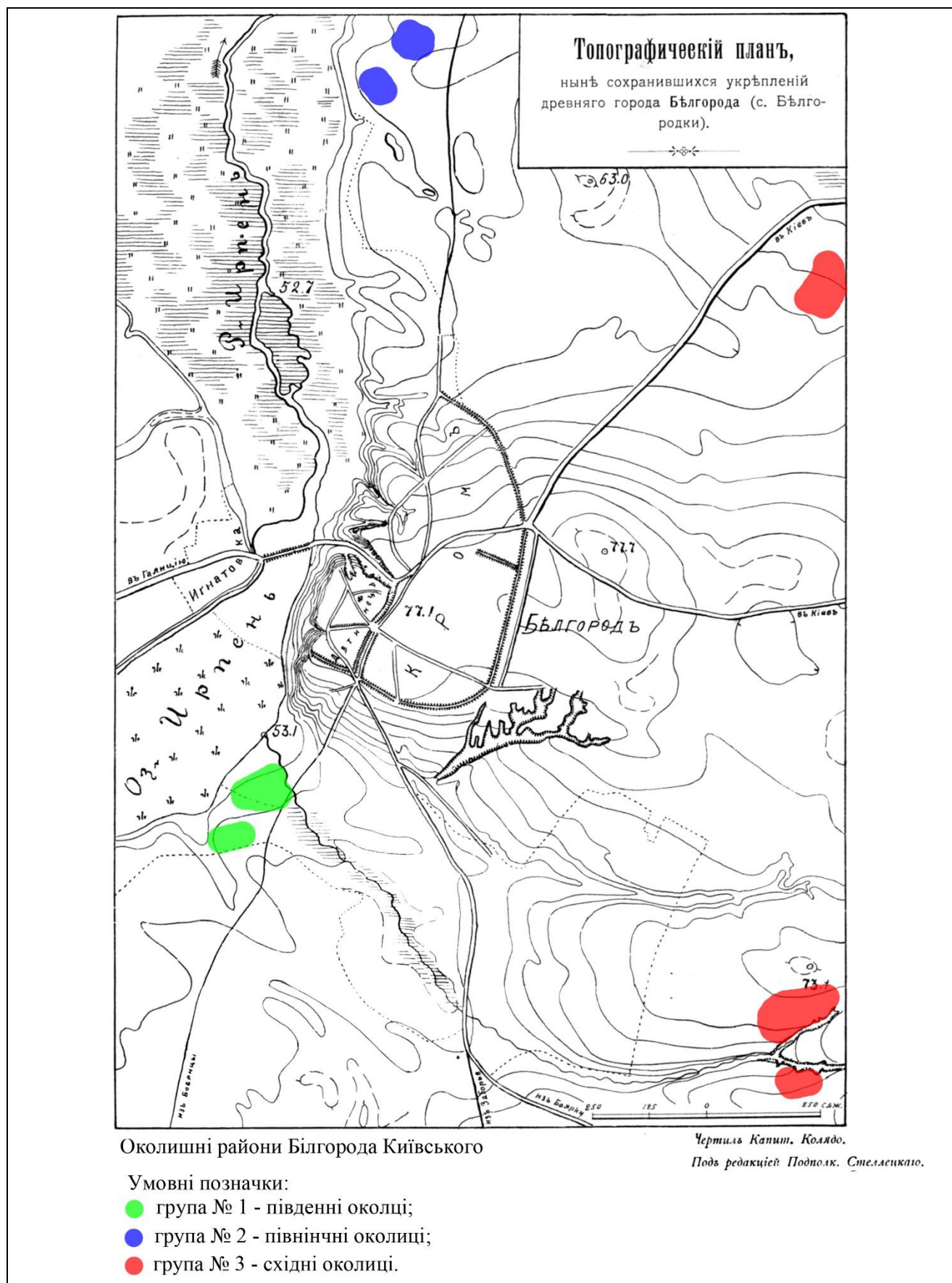

Рис. 5. Топографічний план Білгорода знятий у 1909 р. (за Б. Стеллецьким)
Околишні райони. (за В.Ю. Непомящих)

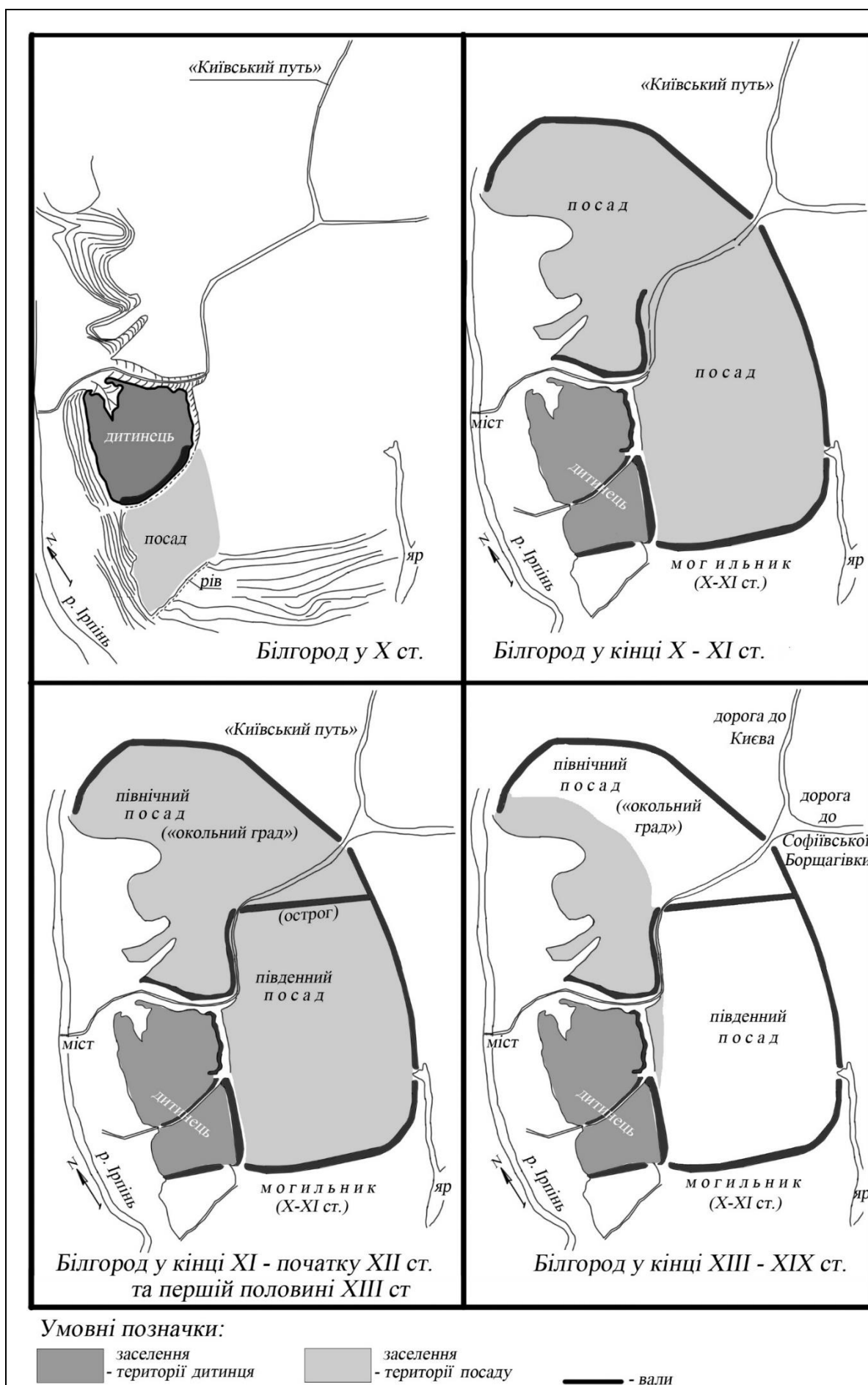

Рис. 6. Динаміка розвитку міської структури Білгорода.

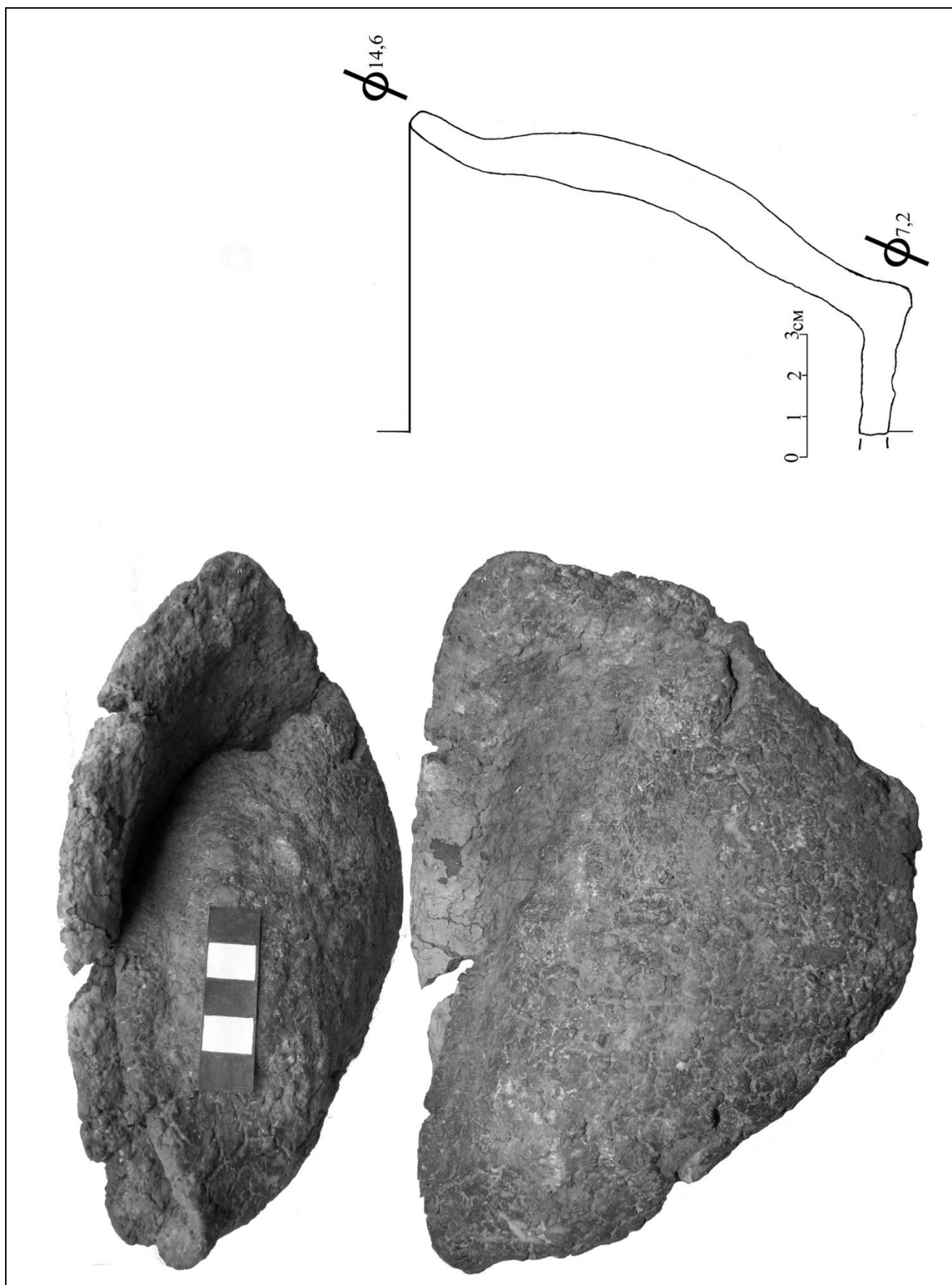

Рис. 7. Ліпний горщик VII—IX ст. виявлений на території дитинця Білгорода.

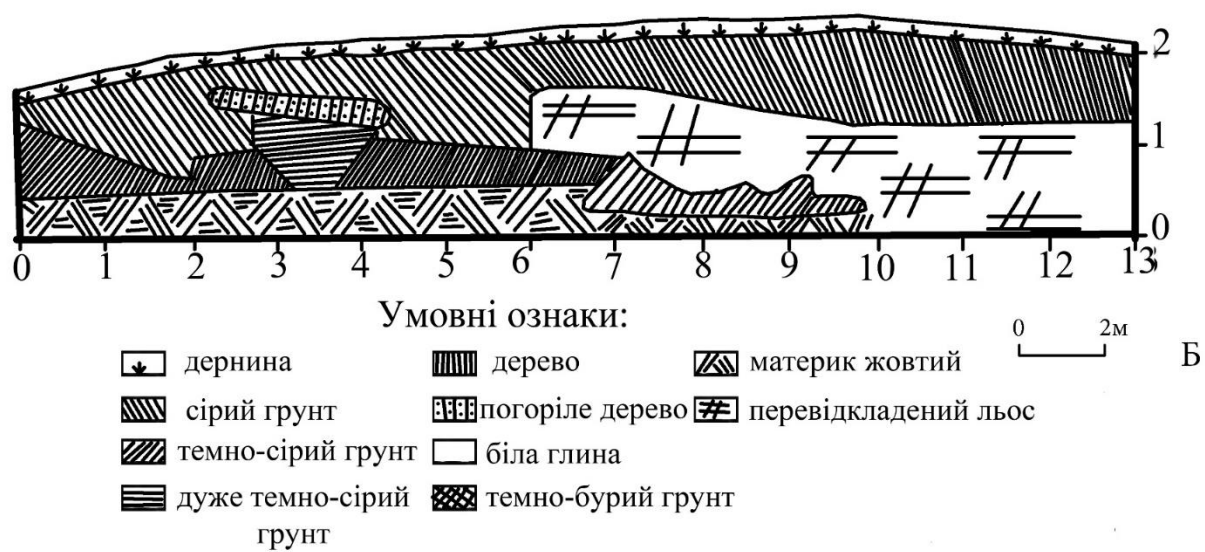

Рис. 8. А. Зачистка валу першого будівельного періоду.
Б. Креслення внутрішньої будови валу першого будівельного періоду.

Рис. 9. Фрагменти гончарного посуду знайденого в результаті зачистки
валу першого будівельного періоду.

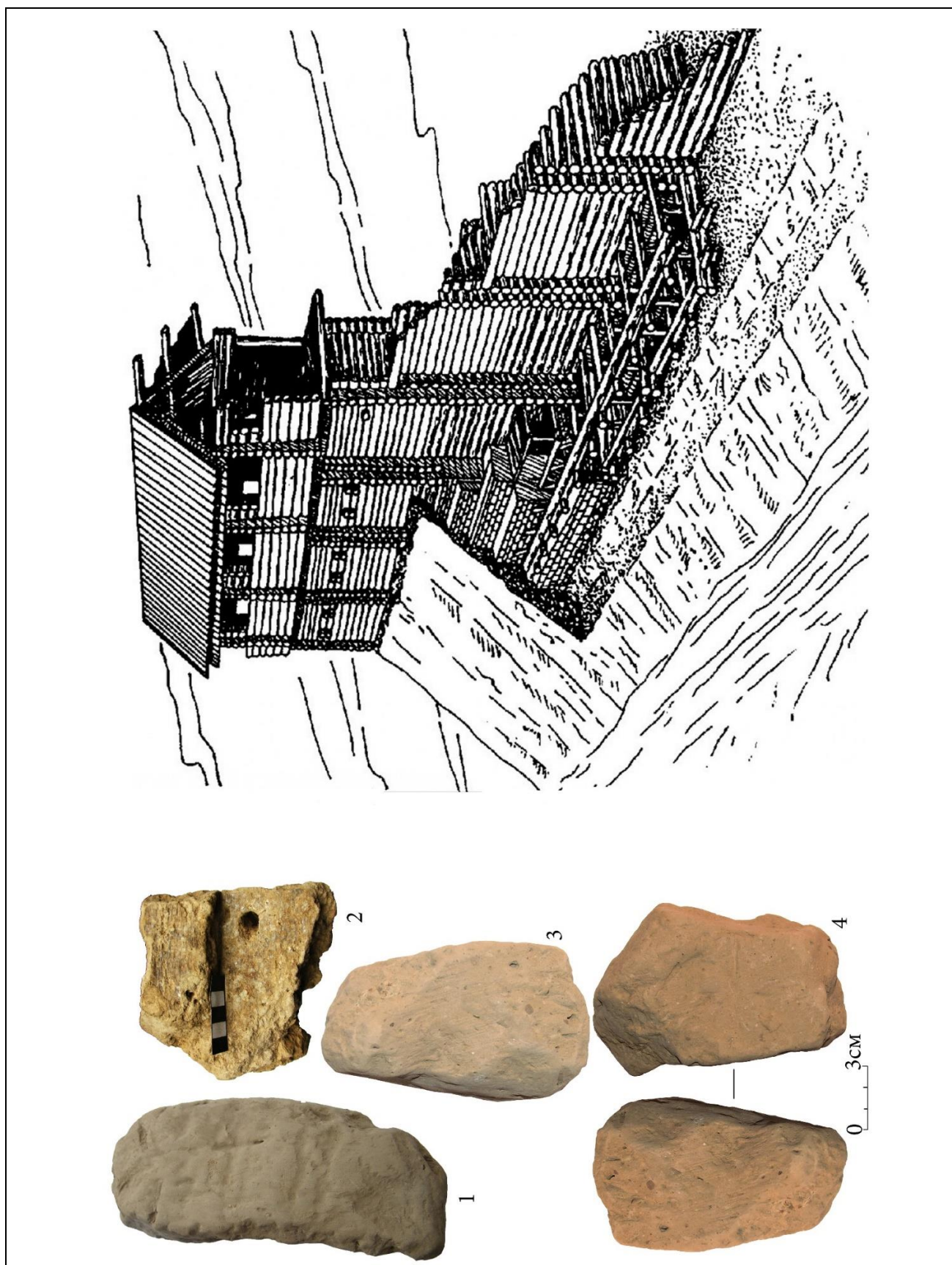

Рис. 10. Цегла-сирець знайдена в результаті розкопок оборонних валів
Білгорода.

Реконструкція захисних споруд. (за Б.О. Рибаківим)

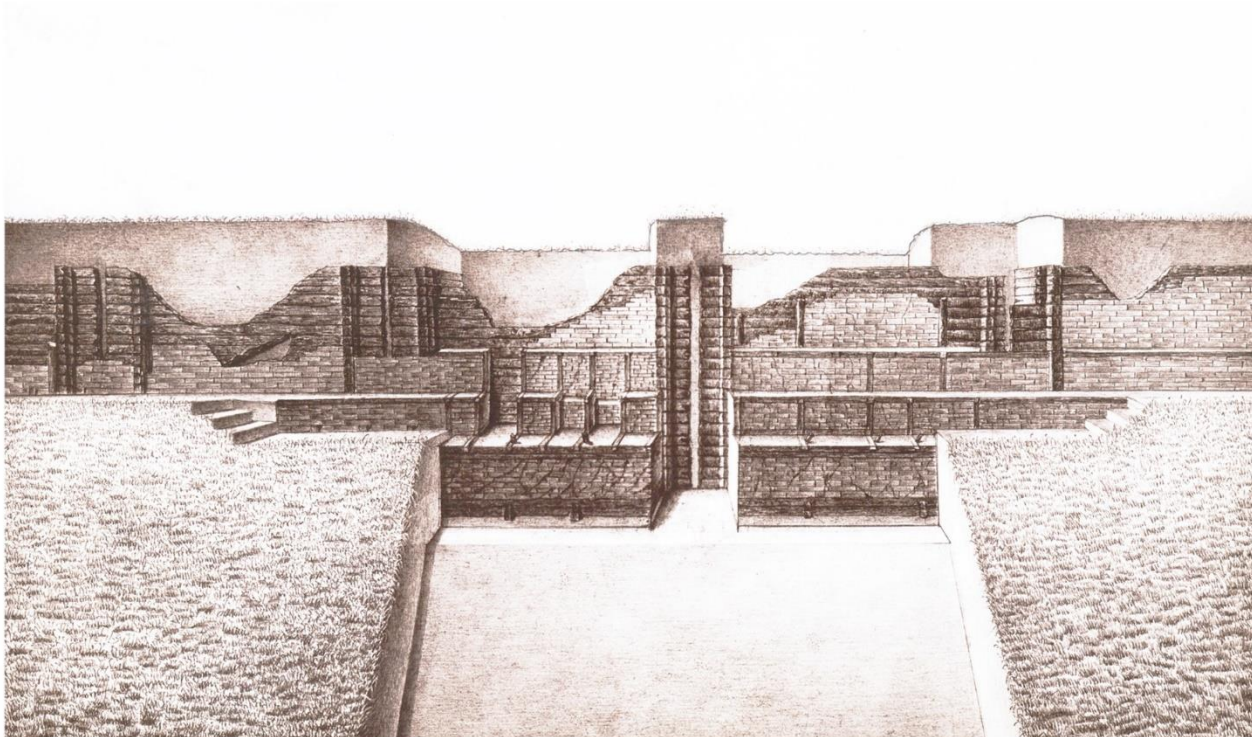

Рис. 11. Фото та графічне зображення внутрішньої конструкції валу посаду Білгорода. (розкопки В.В. Хвойко)

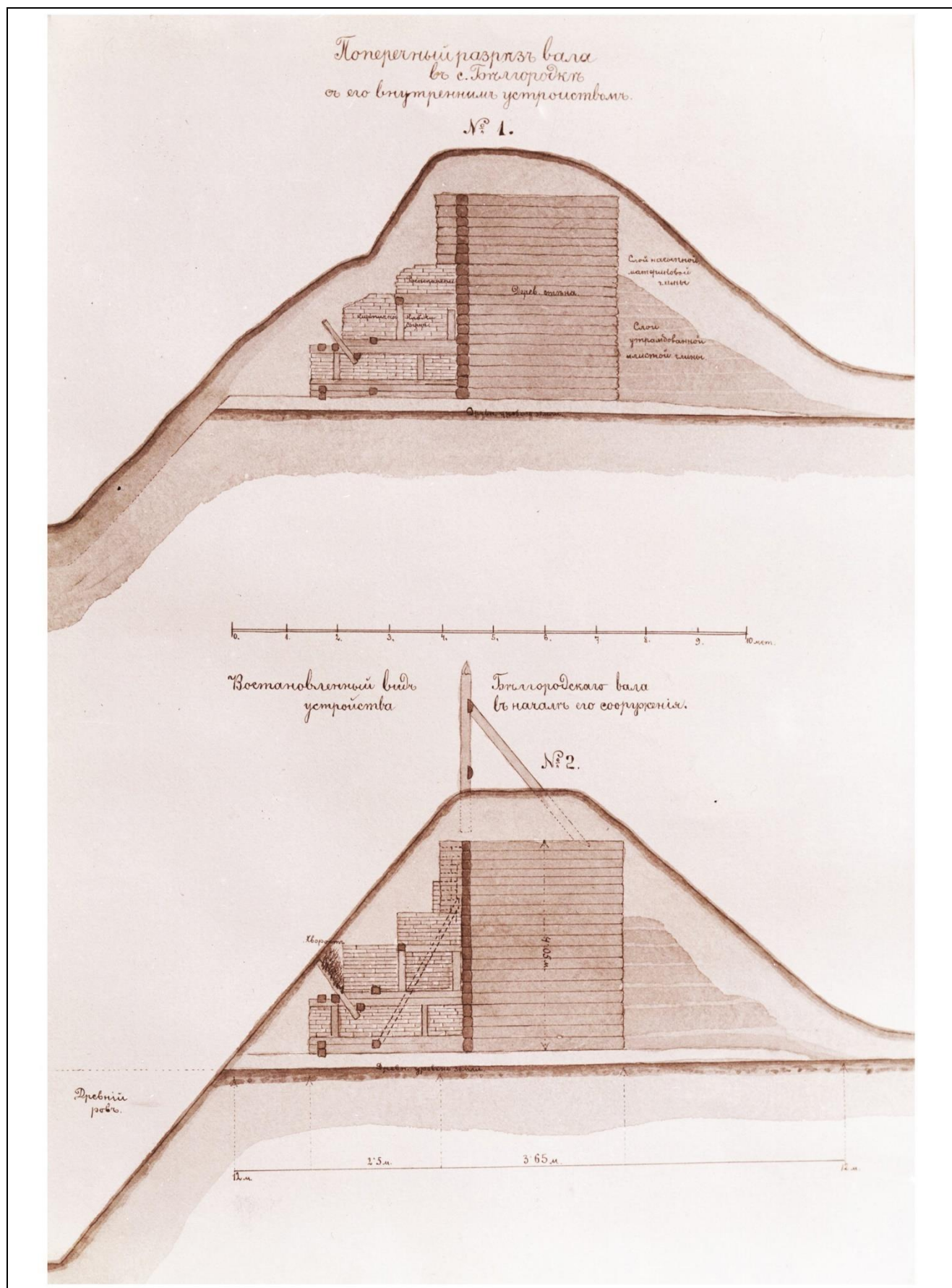

Рис. 12. Креслення розрізу валу посаду. (за В.В. Хвойко)

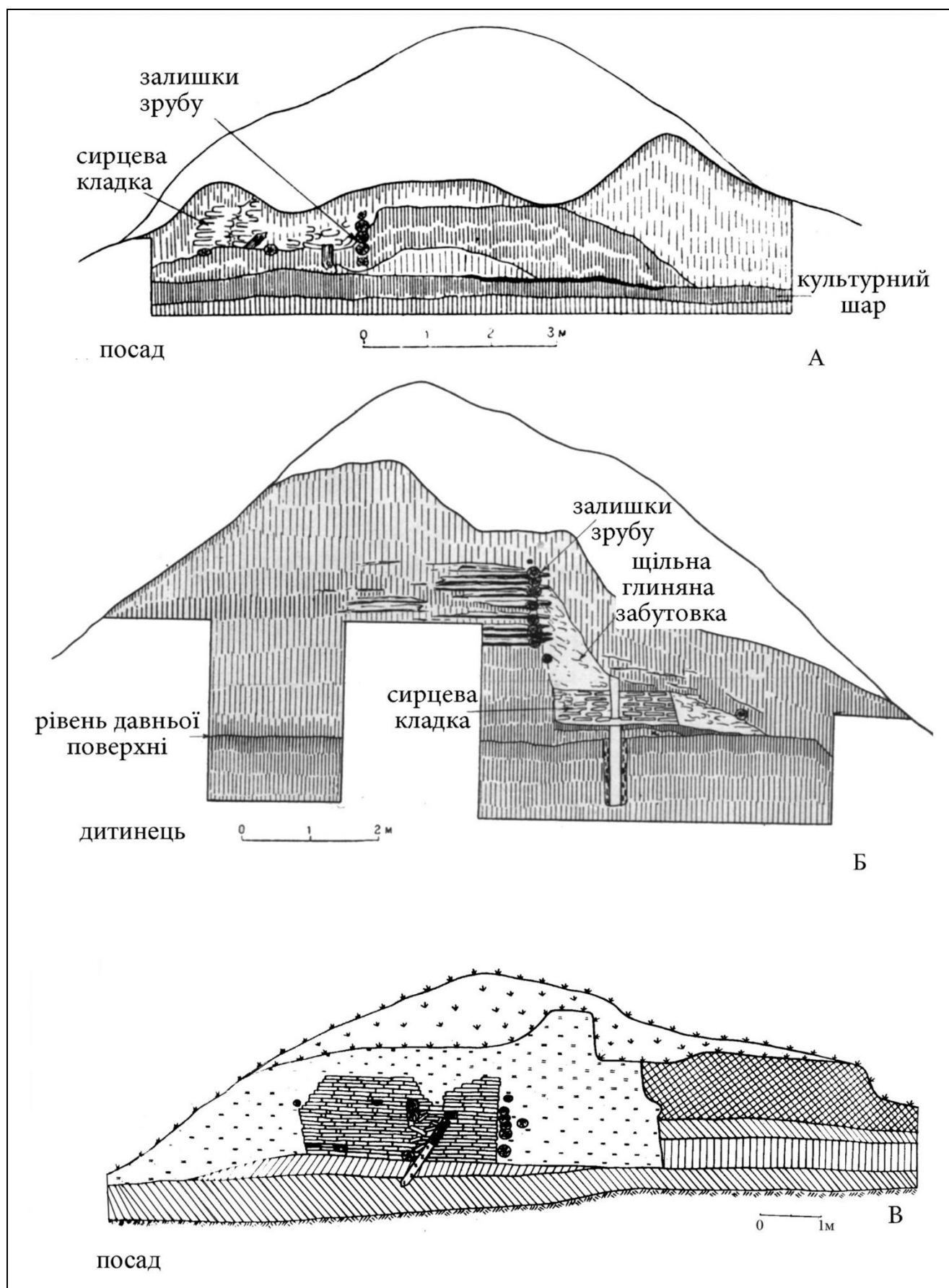

Рис. 14. Розрізи валів посаду та дитинця Білгорода Київського.
А, Б (за П.О. Раппапортом). В (за Г.Г. Мезенцевою)

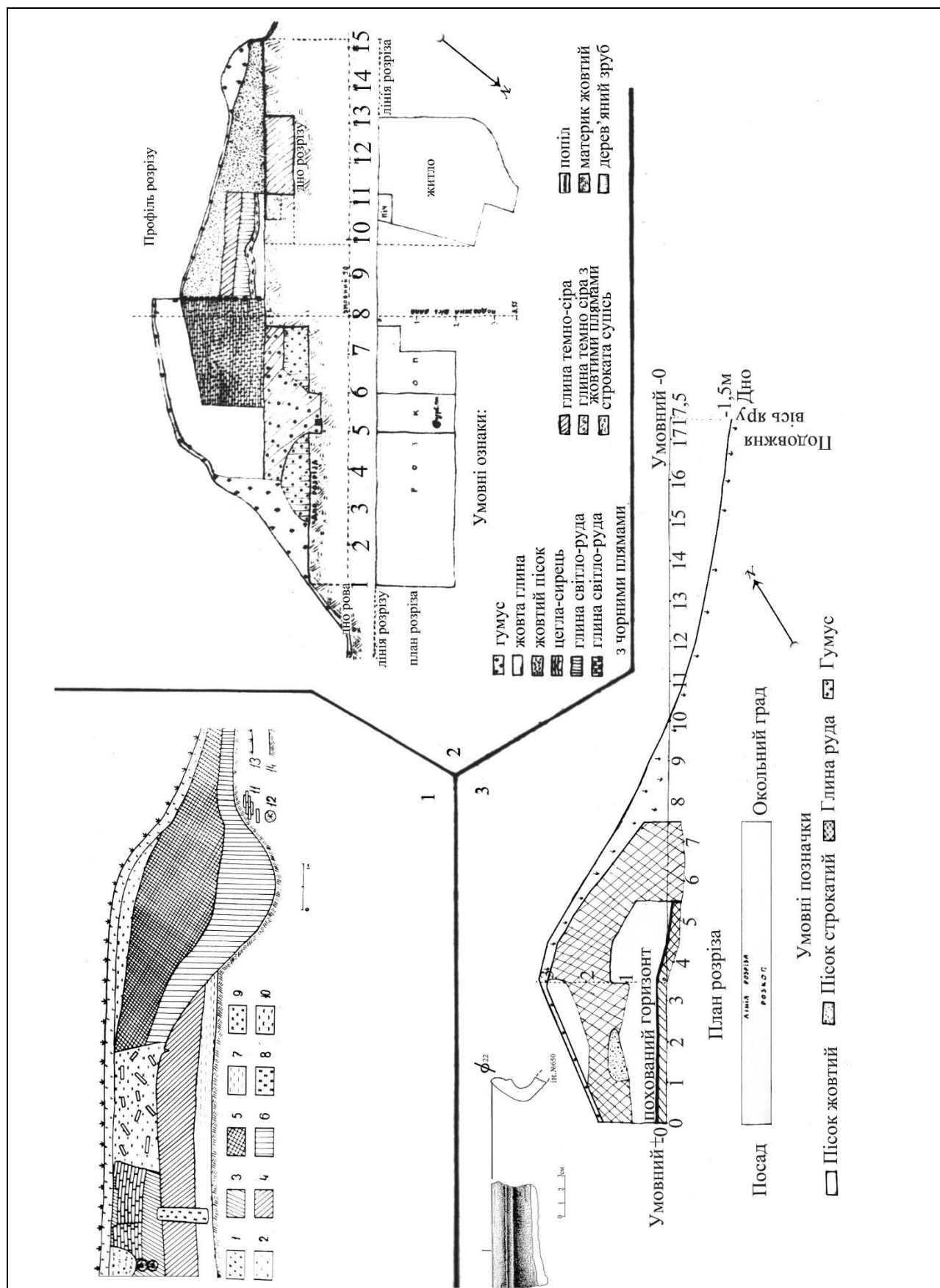

Рис. 15. Розрізи оборонних валів Білгорода. 1. План-креслення східного валу. 2. План розрізу валу «окольного граду» поблизу водонапірної вежі. 3. Розріз валу «окольного граду» поблизу «нового клубу».

Рис. 16. А. Панорамний вид східного в'їзду на дитинець Білгорода.
Б. Професор Г.Г. Мезенцева поблизу східного валу дитинця Білгорода.

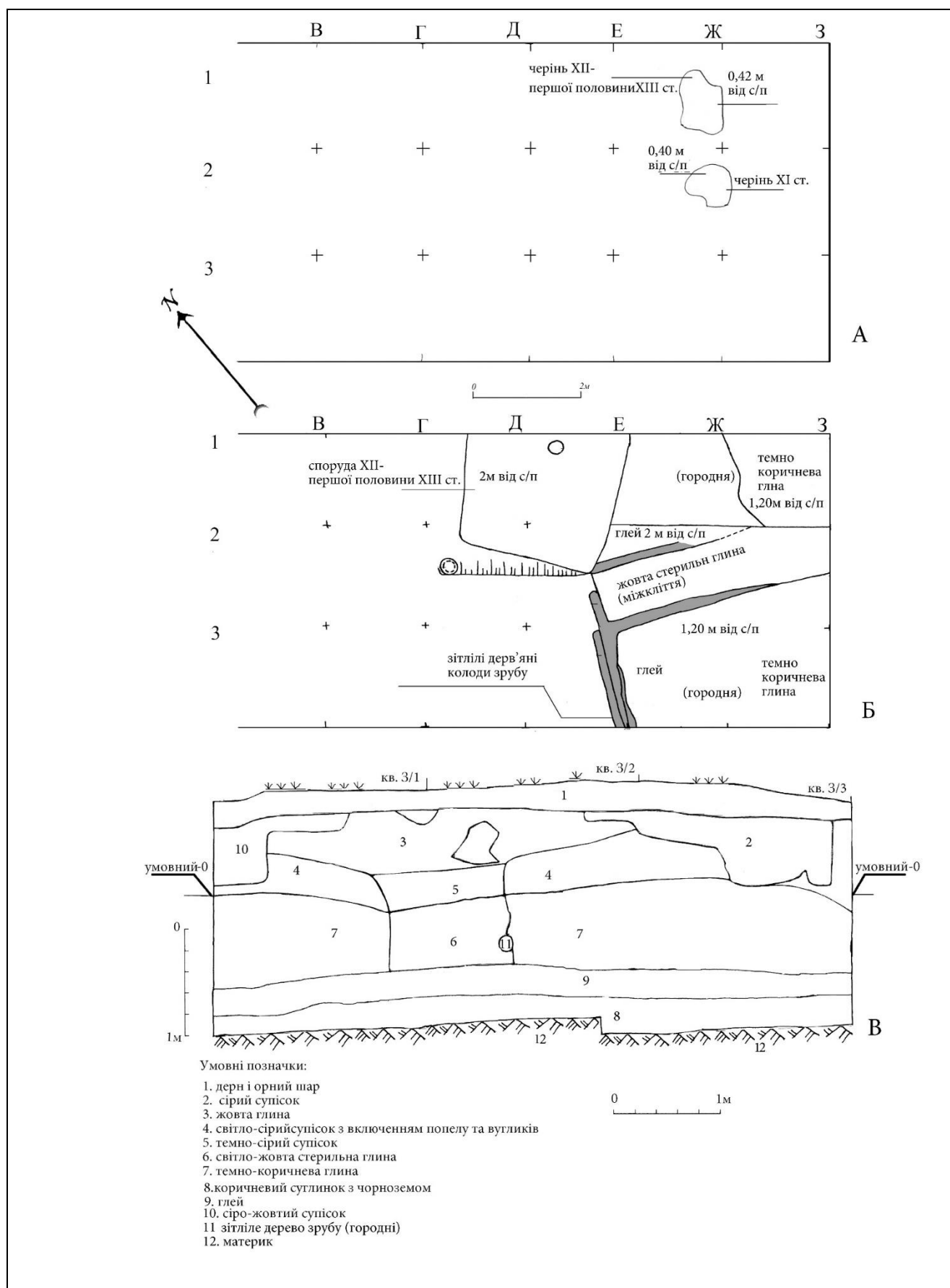

Рис. 17. План-креслення розкопу «1» 2008-2009 рр.
(за В.Ю. Непомящих)

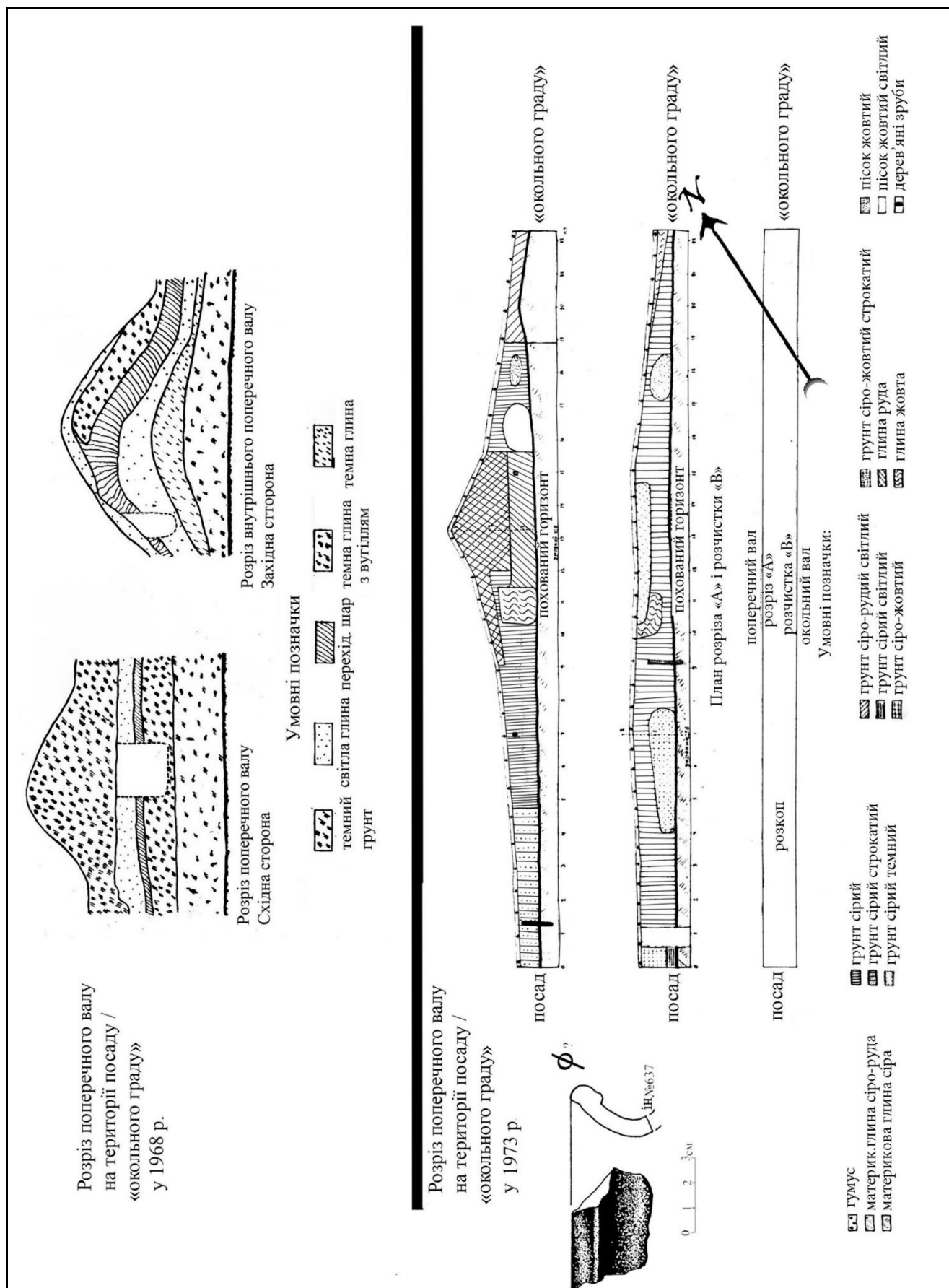

Рис. 18. Креслення розрізу поперечного валу на посаді у 1968 та 1973 рр.
(за Г.Г. Мезенцевою)

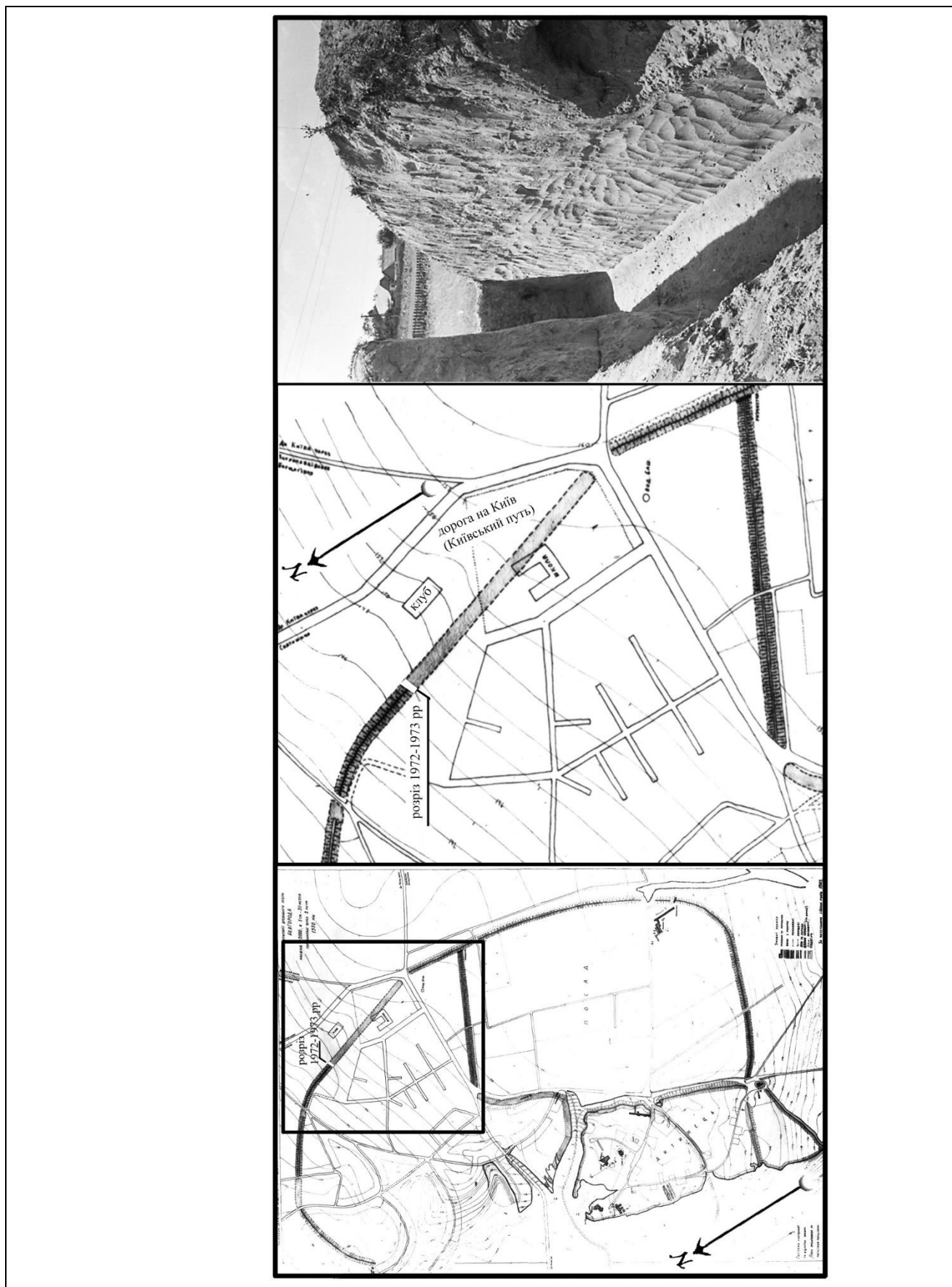

Рис. 20. План-креслення розташування східного валу північного поселу Білгорода поблизу «Київського путі». (за Г.Г. Мезенцевою)

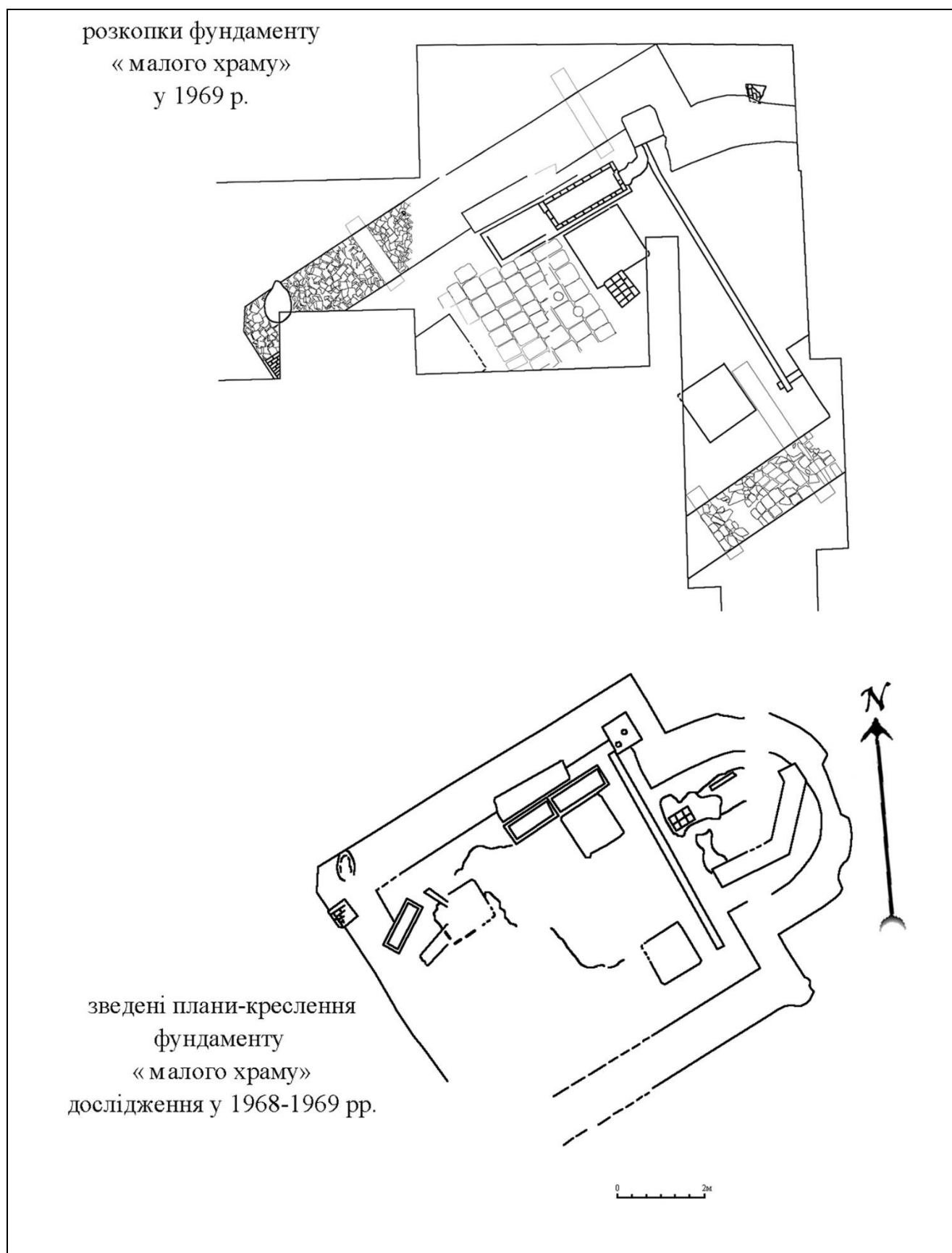

Рис. 21. План-креслення розкопаного кам'яного фундаменту «малого храму» у 1968—1969 рр. під керівництвом Рибаківа Б.О.

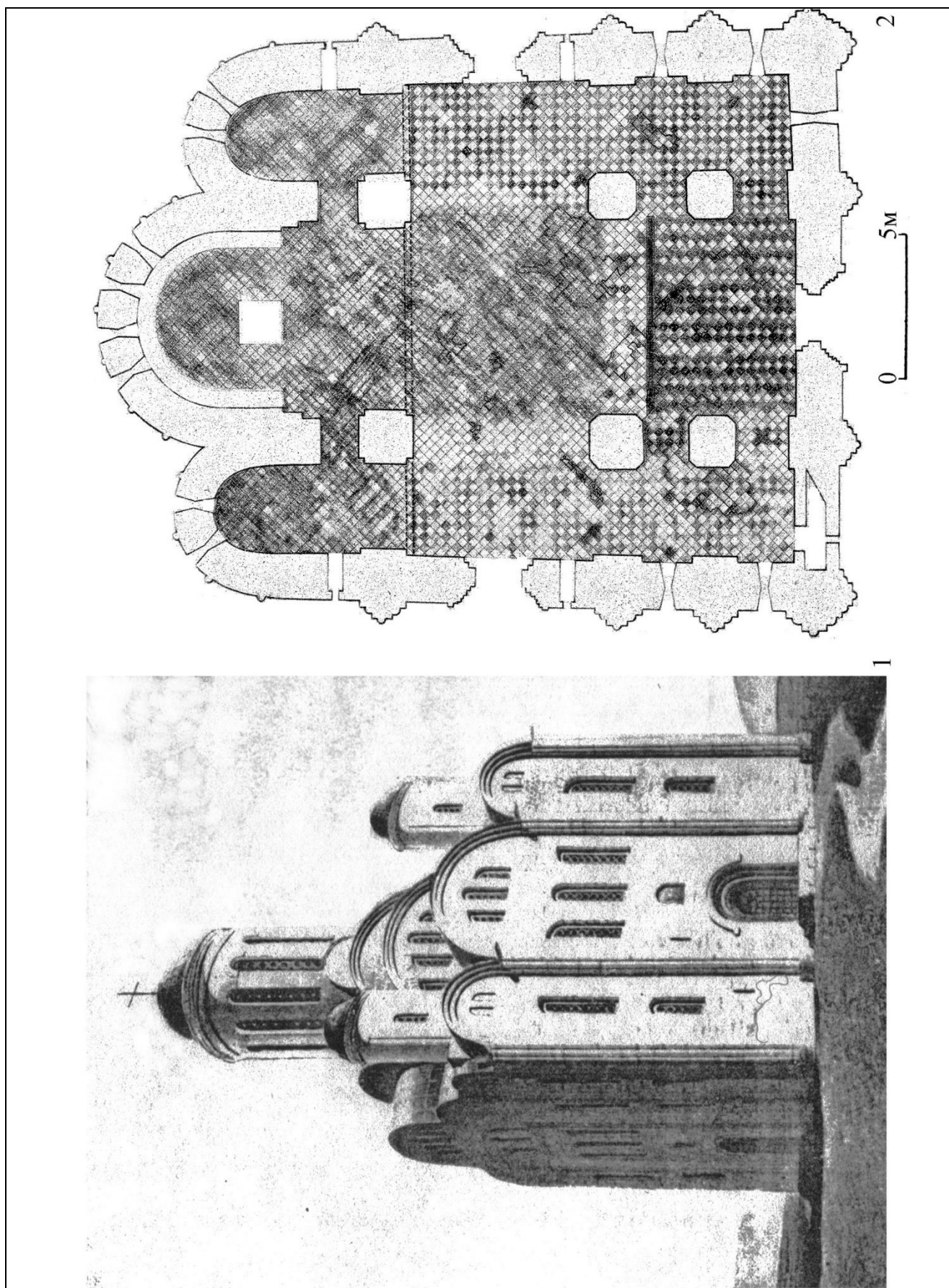

Рис. 22. Храм Апостолів кінець XII ст. 1. Реконструкція Ю.С. Асєєва.
2. План фундаменту храму кінець XII ст.

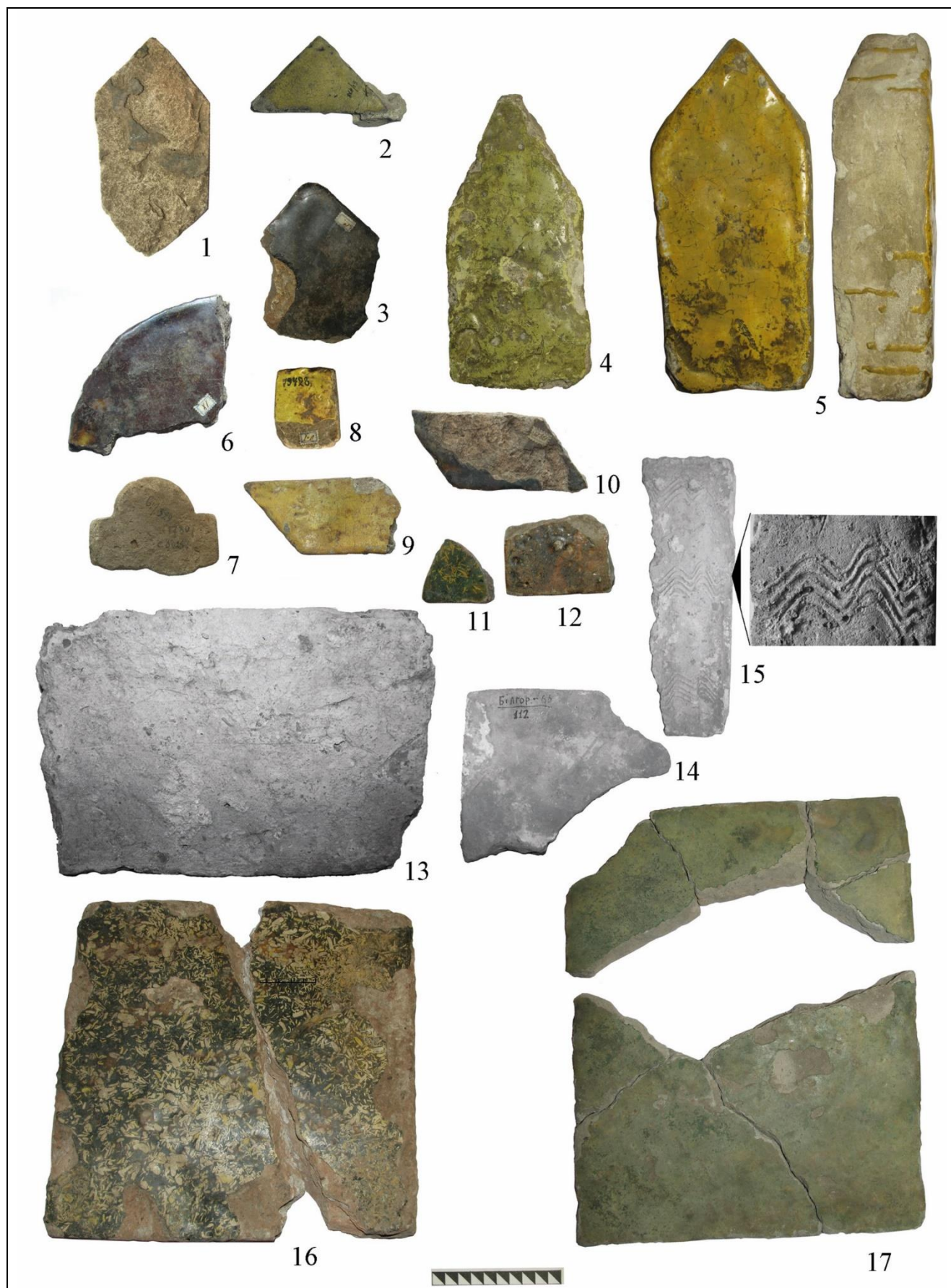

Рис. 23. Плінфа та плитка з поливою із храму Апостолів XII ст.

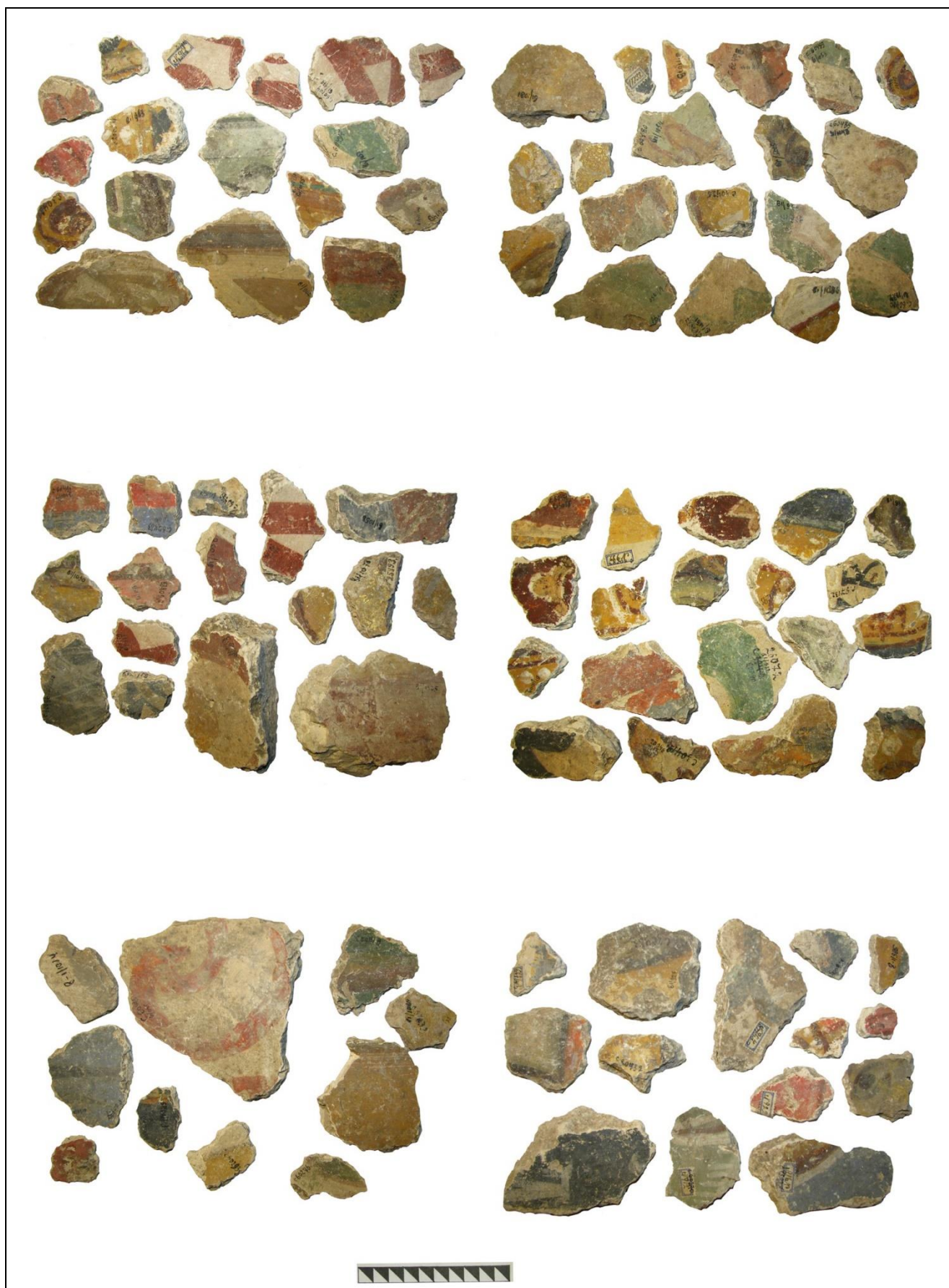

Рис. 24. Фрагменти фресок знайдених під час розкопок фундаментів храму святих Апостолів у 1909—1910 рр.

Рис. 25. Фрагменти фресок із графіті знайдені під час розкопок храму Апостолів у 1909—1910 рр.

Рис. 26. Плитка з поливою. А. Рослинний орнамент. Б. Орнамент дужок.
 В. Плитки інших геометричних форм та монохромною поливою.

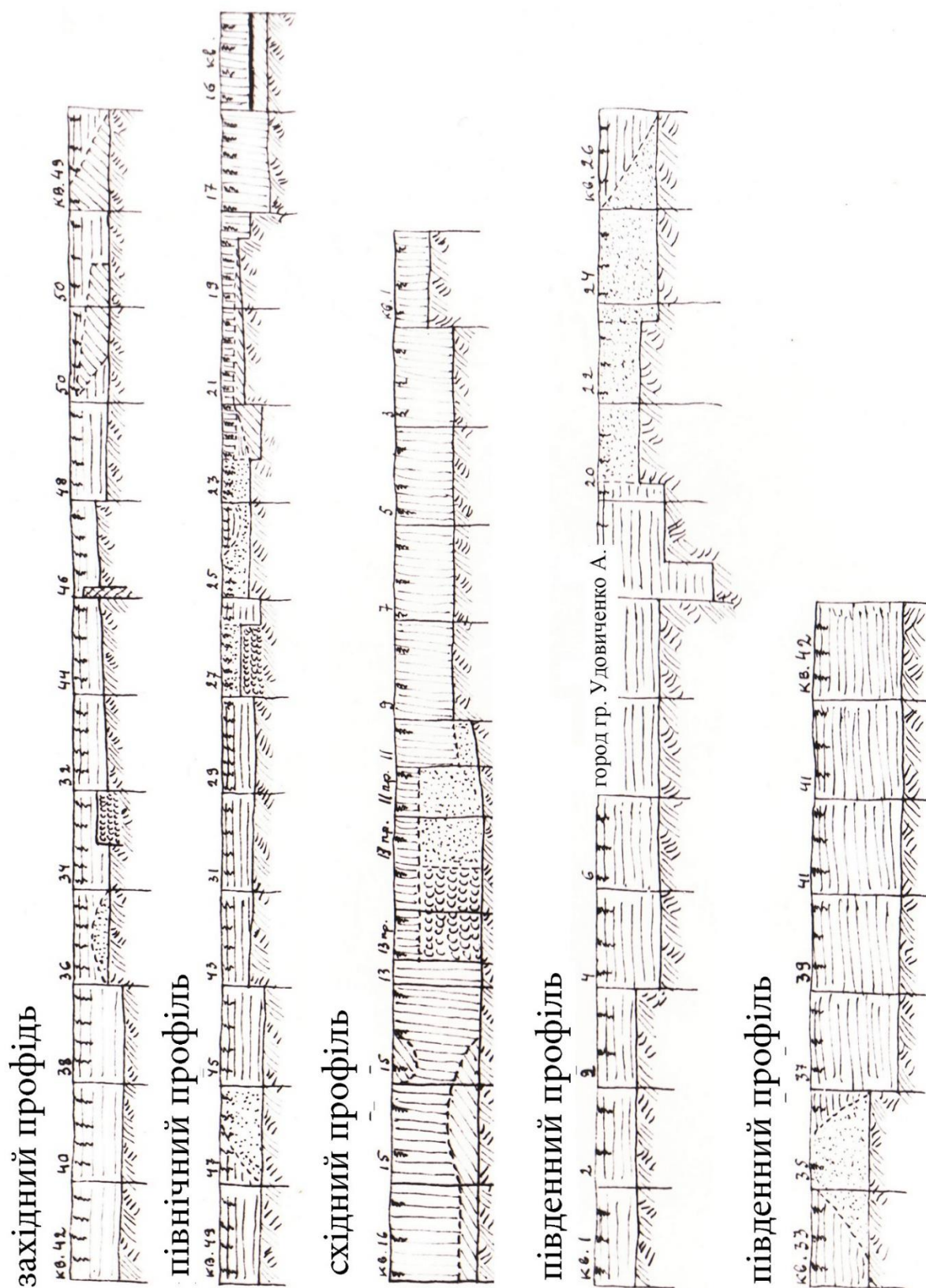

Рис. 27. Стратиграфія розкопу – «Д-7».
(за Г.Г. Мезенцевою)

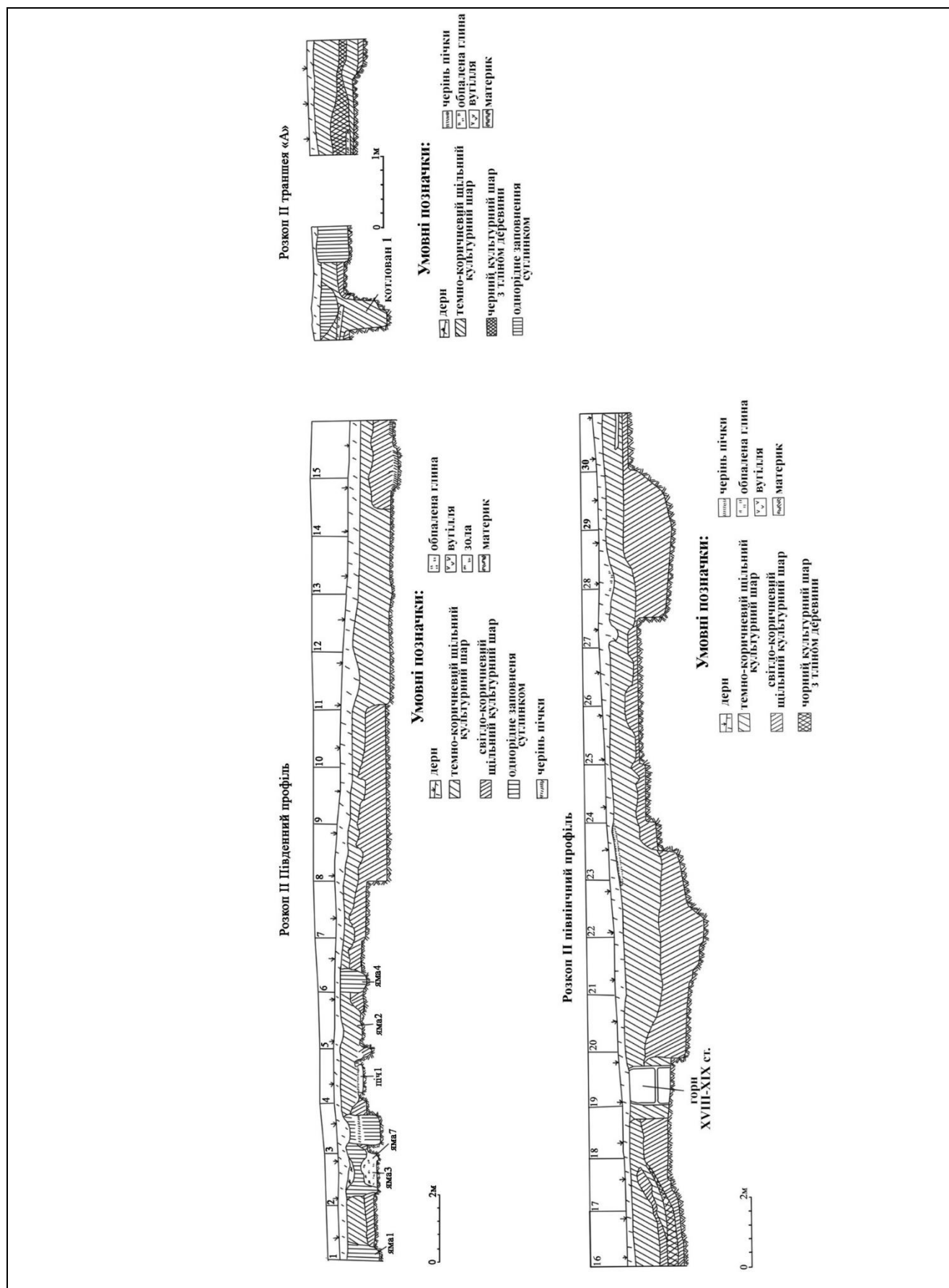

Рис. 28. Стратиграфія профілів стінок розкопу – «II».
(за Б.О. Рибаківим)

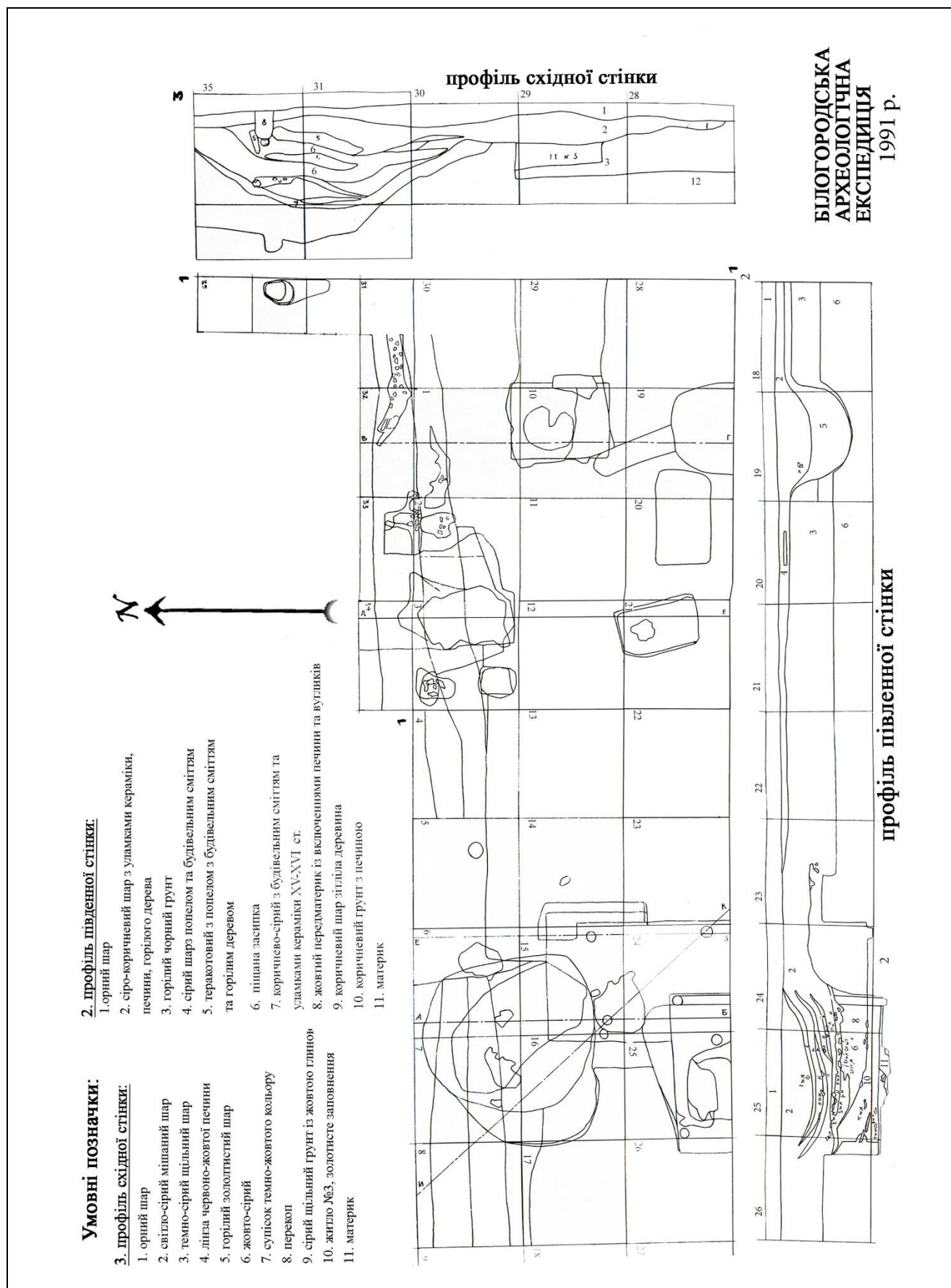

Рис. 29. Розкоп – «Д-9» та стратиграфія профілів його стінок.
(за Є.А. Ліньовою)

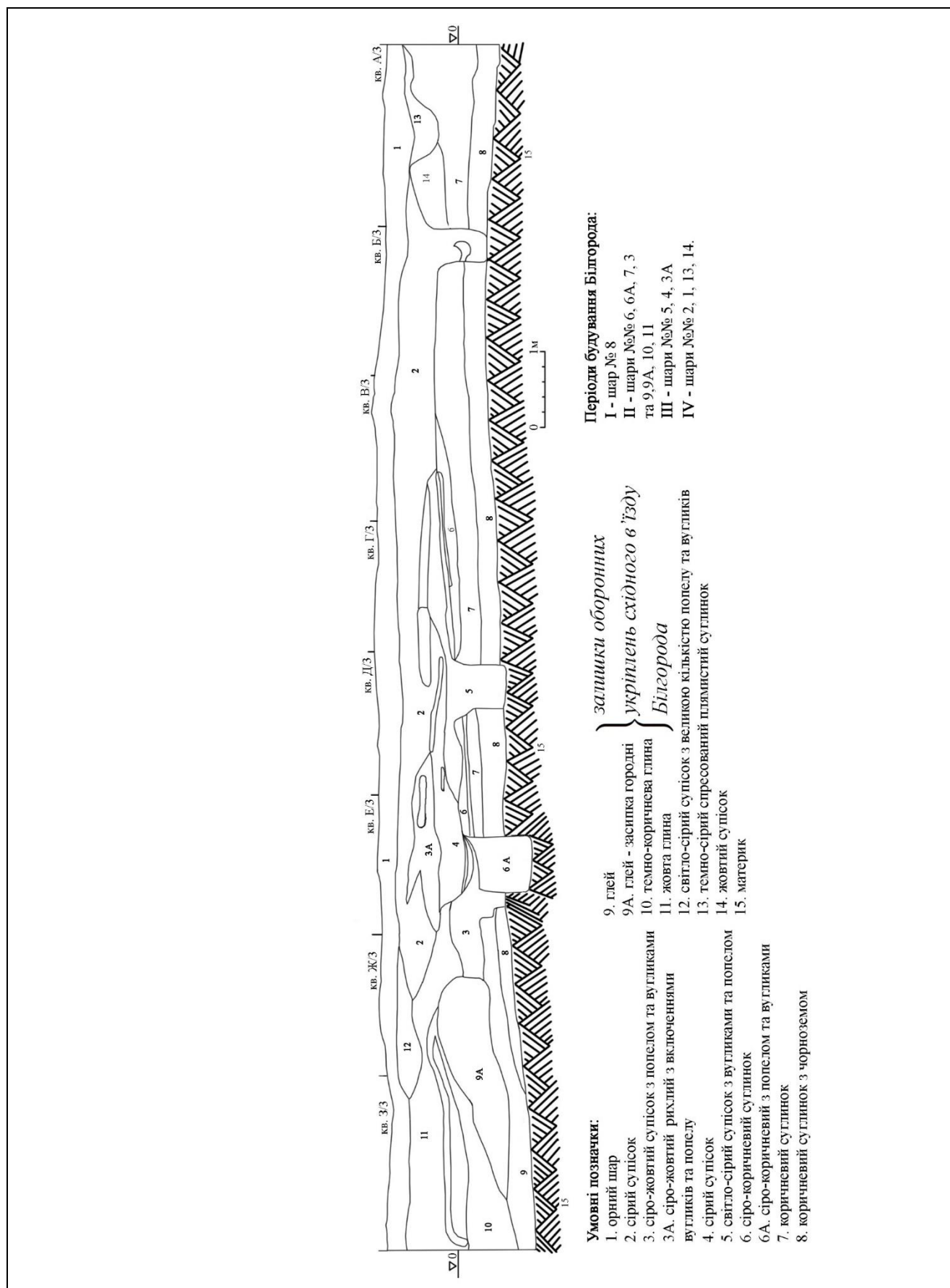

Рис. 30. Стратиграфія профілю південно-західної стінки розкопу – «1» 2008—2009 рр. з позначеними будівельними періодами Білгорода.
 (за В.Ю. Непом'ящих)

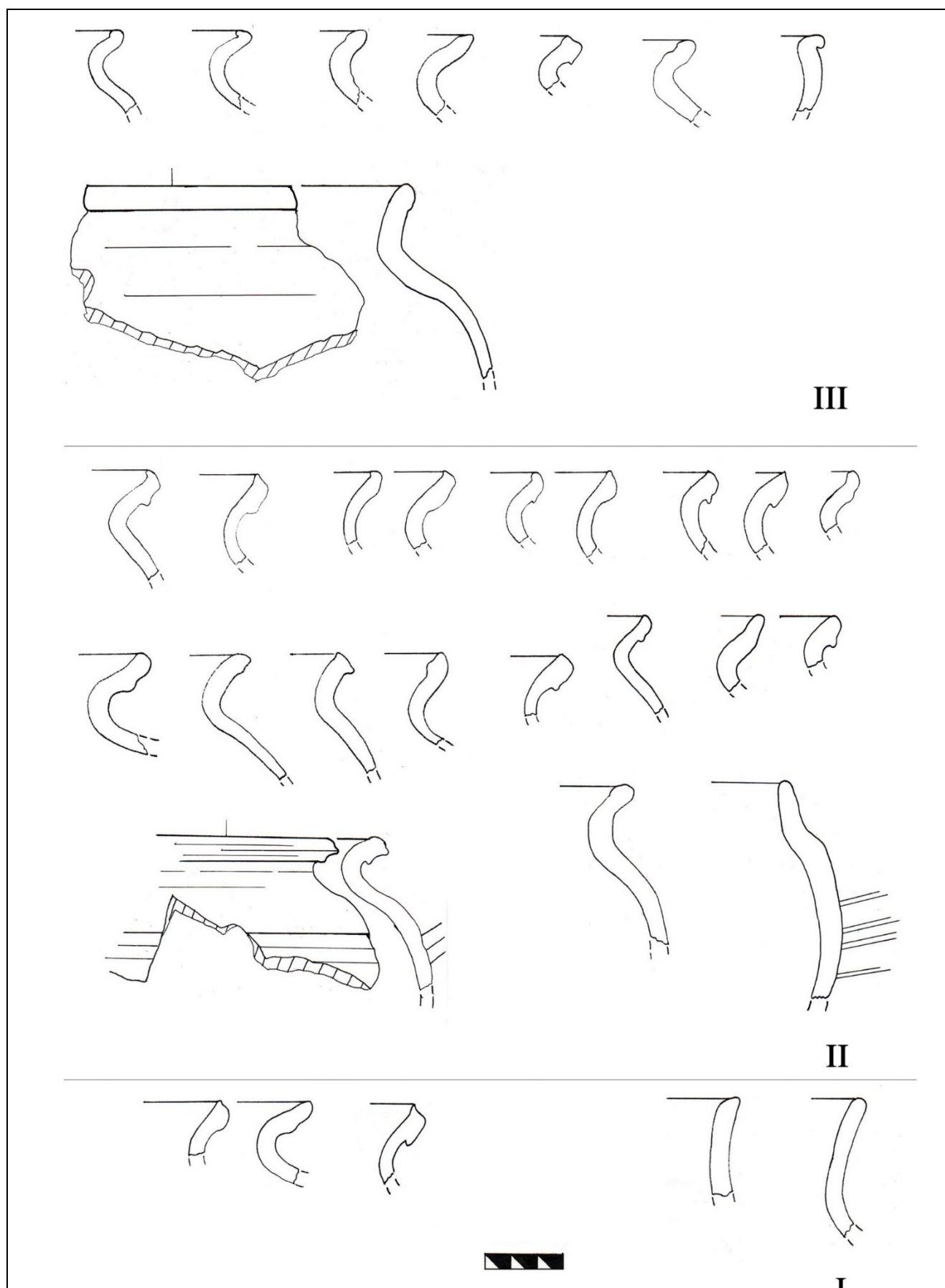

Рис. 31. Археологічний матеріал третього, другого та першого будівельних періодів Білгорода.

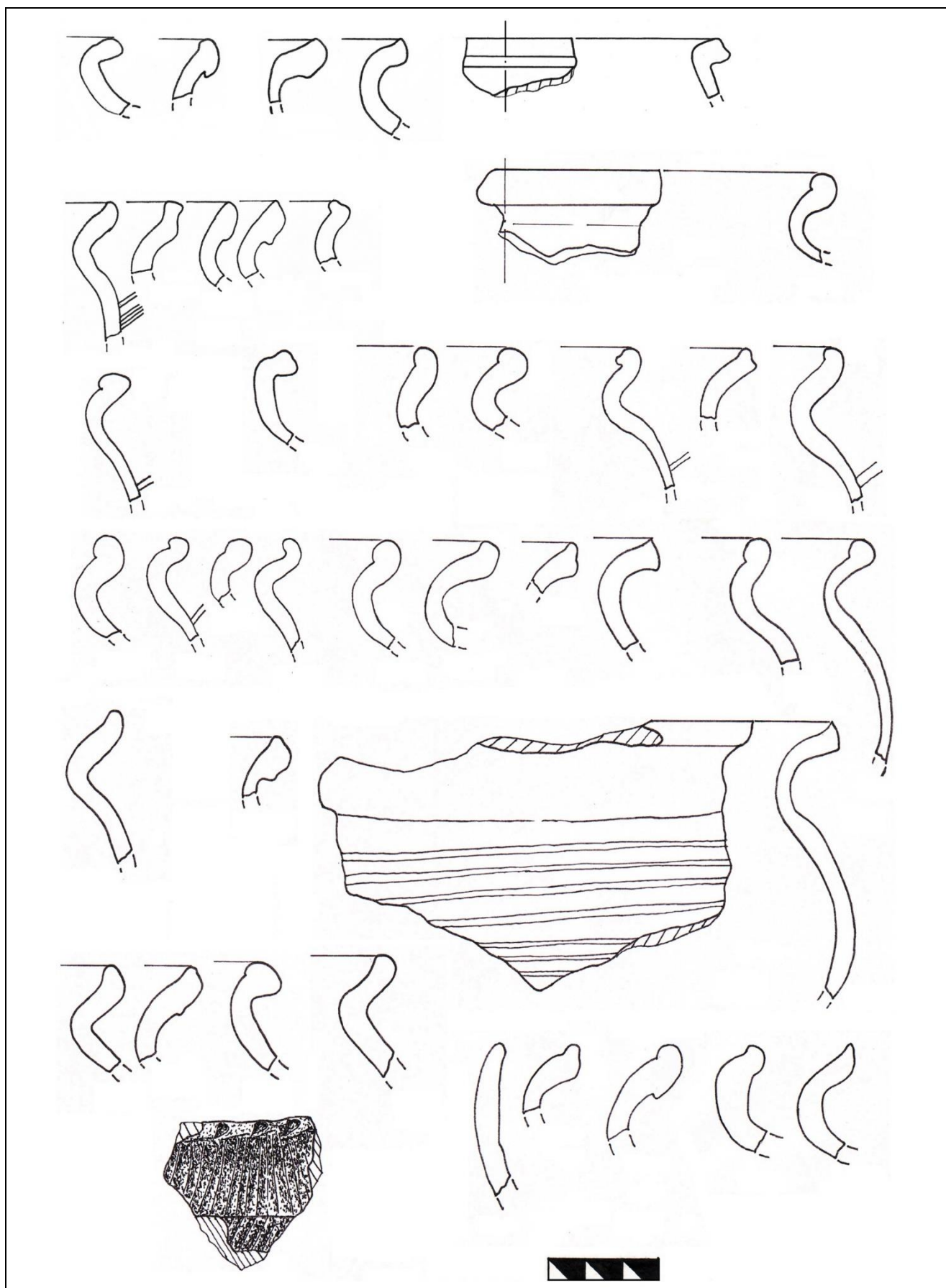

Рис. 32. Археологічний матеріал виявлений у культурних нашаруваннях четвертого будівельного періоду Білгорода.

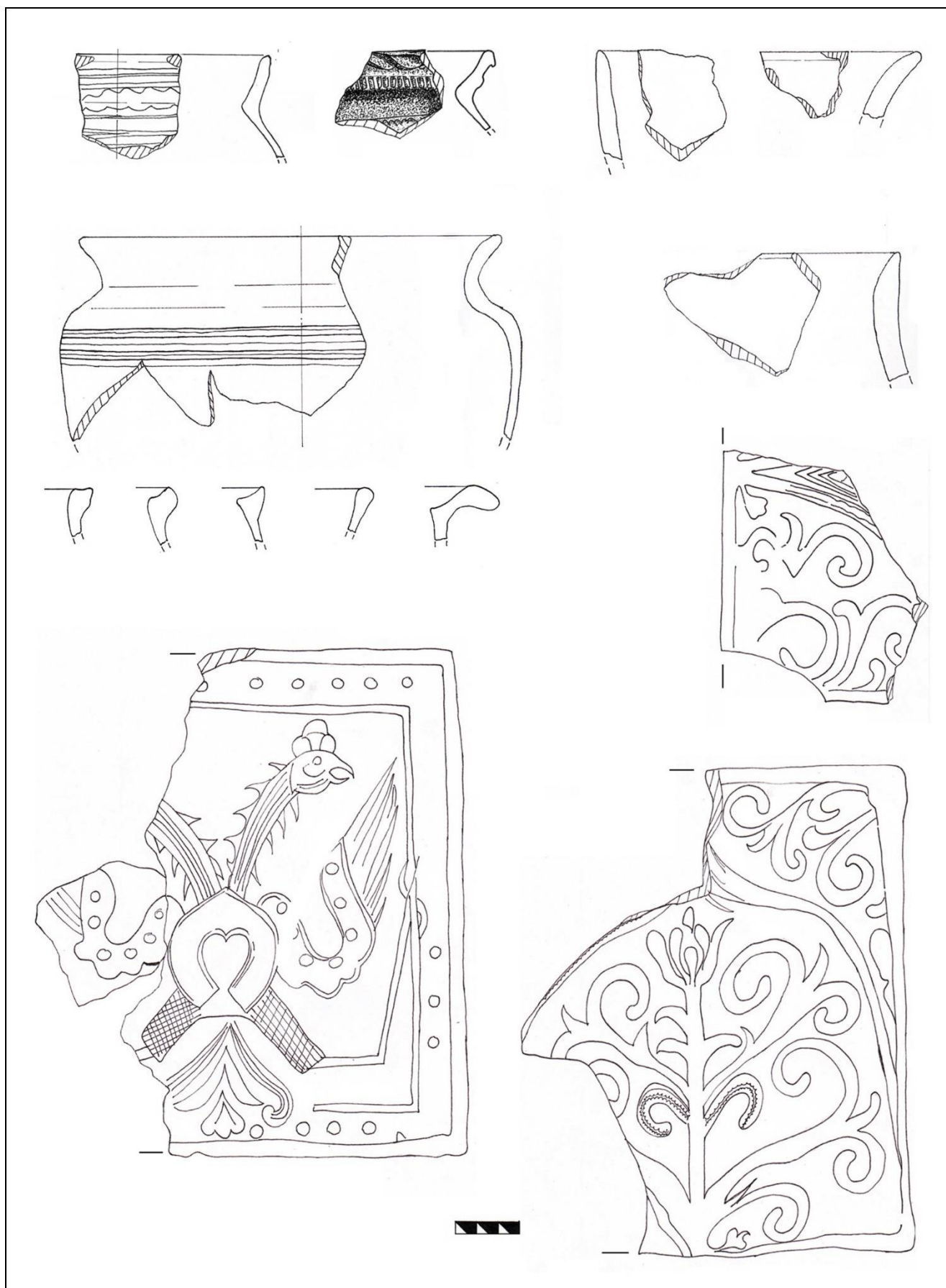
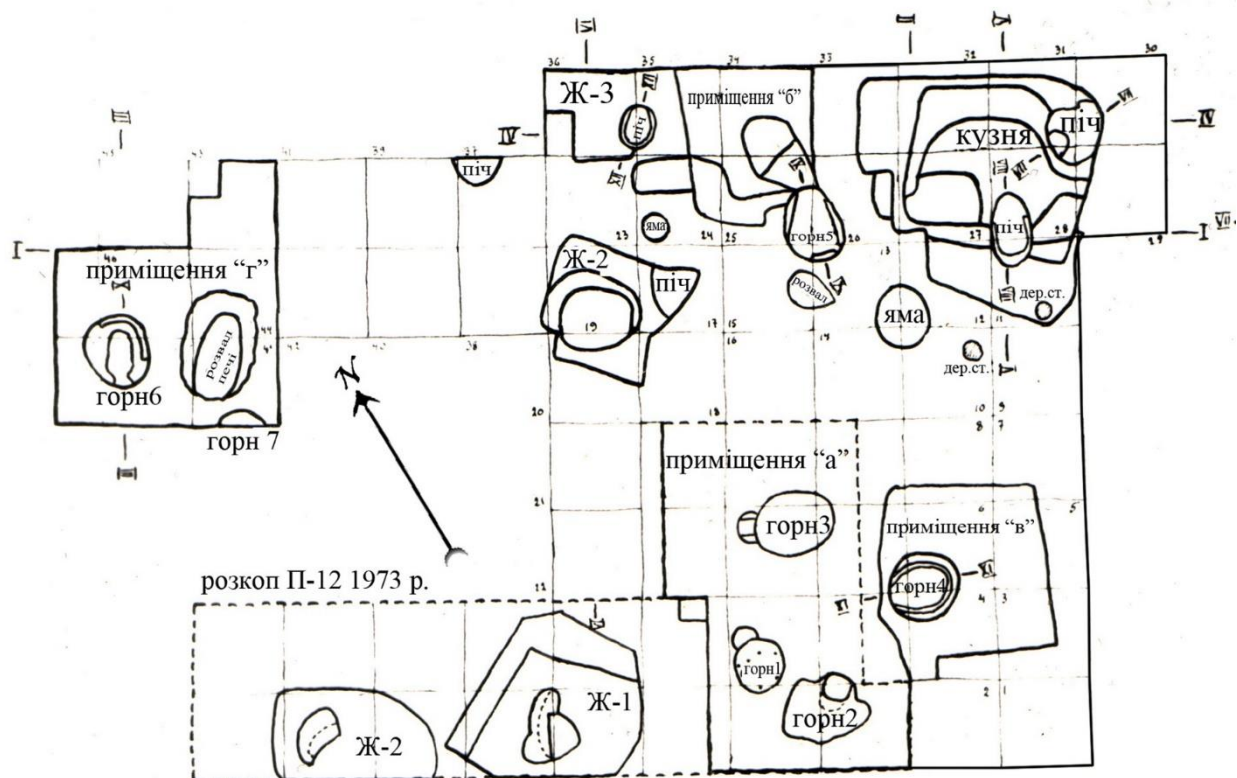
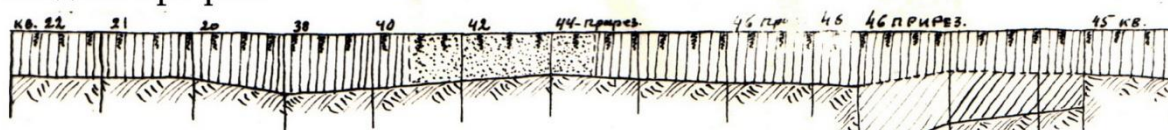

Рис. 33. Археологічний матеріал із нашарувань четвертого будівельного періоду.

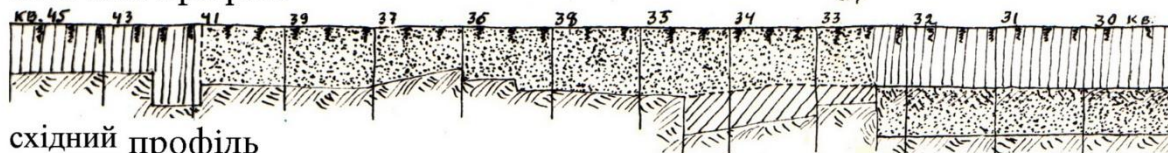

західний профіль

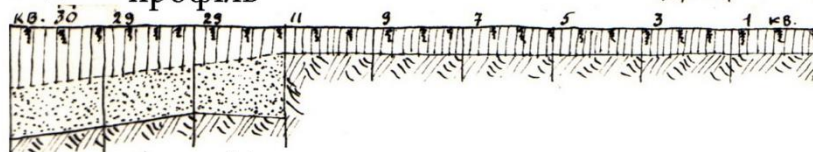
Розкоп П-14 на посаді

північний профіль

східний профіль

південний профіль

Умовні позначки

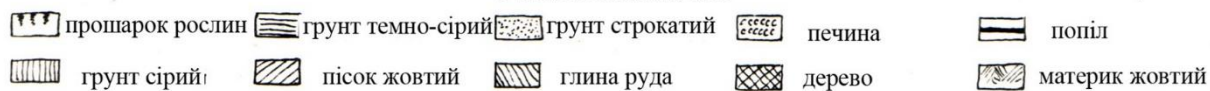

Рис. 34. Розкоп – «П-14» на посаді Білгорода та стратиграфія його стінок.
(за Г.Г. Мезенцевою)

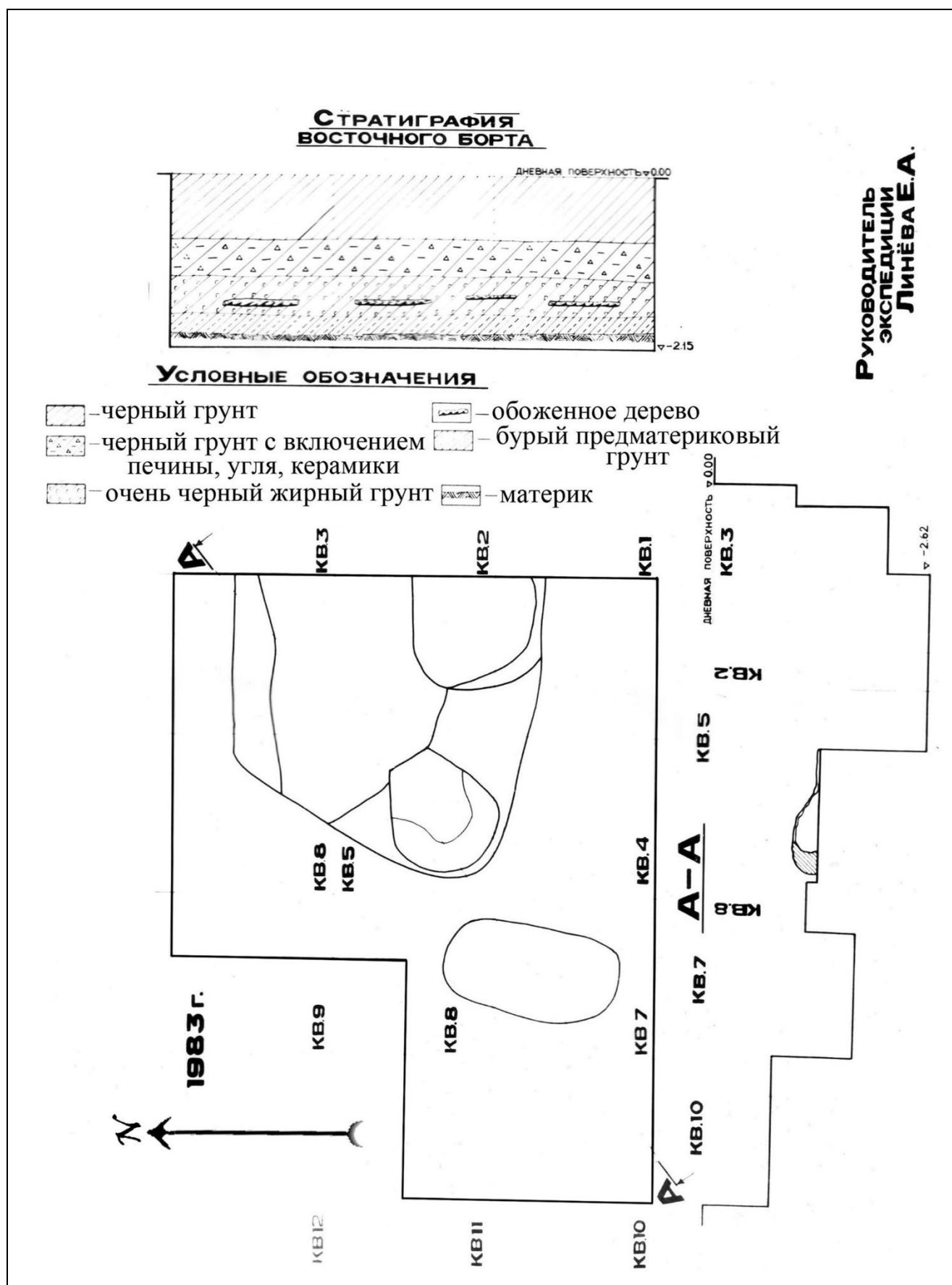

Рис. 35. Розкоп – «С-5» та стратиграфія профілю східної стінки
(за Є.А. Ліньовою)

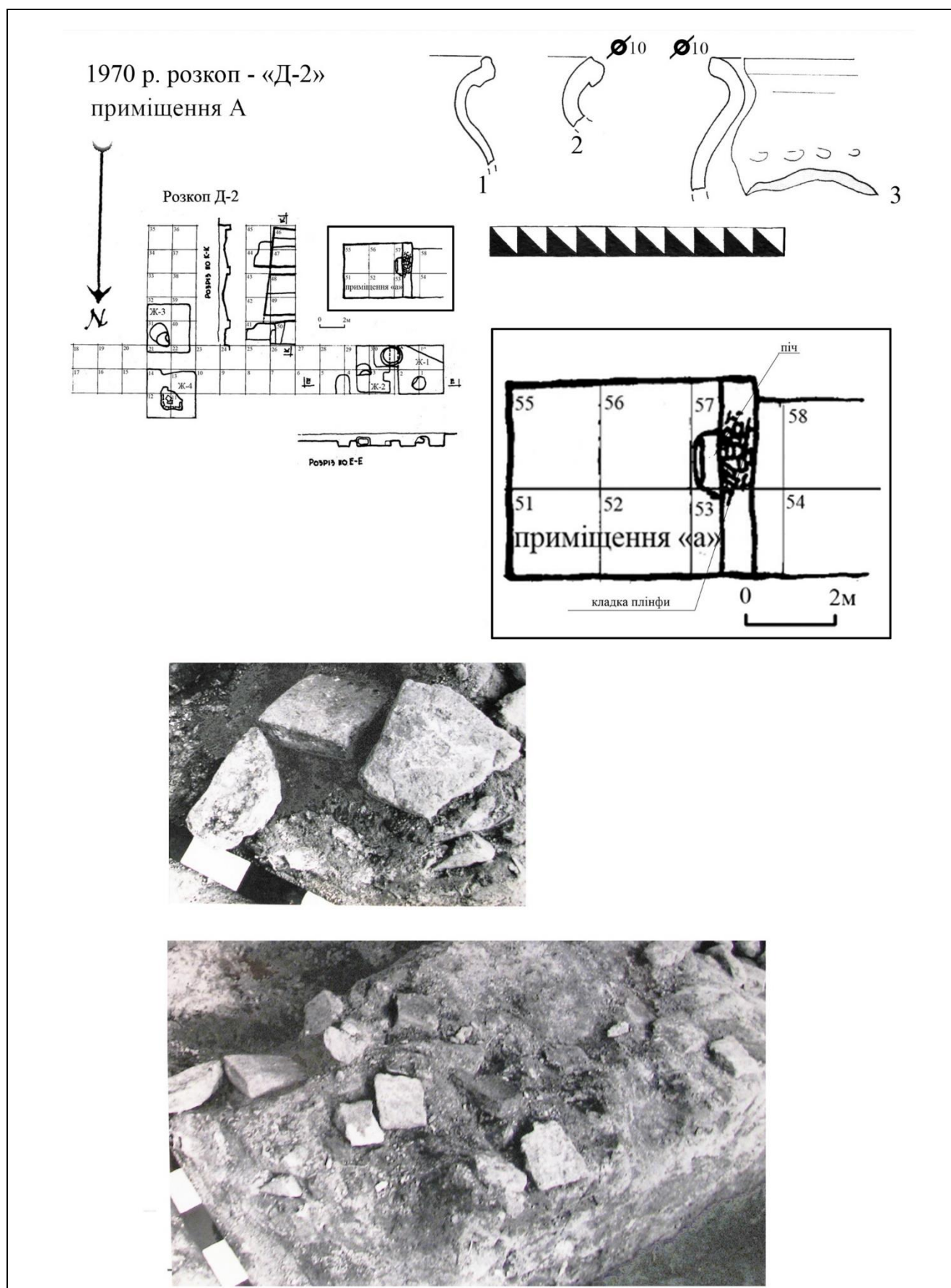
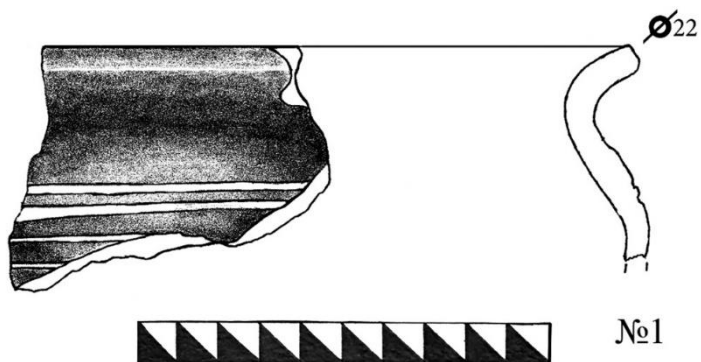
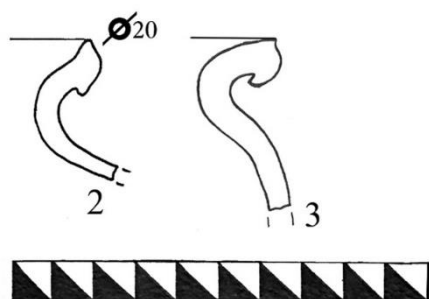

Рис. 36. Археологічний матеріал із заповнення приміщення «А» рубіж X-XI—
XI ст. (за Г.Г. Мезенцевою)

1967 р. Розкоп - «В»
житло № 2

1970 р. Розкоп «Д-2»
житло №2

1971 р. Розкоп «Д-3»
житло № 1

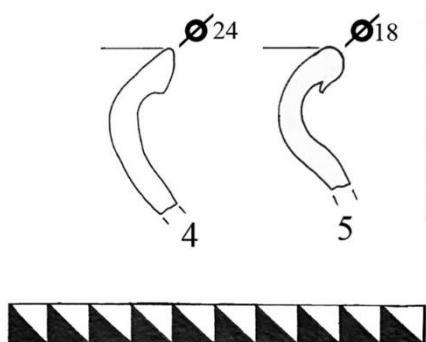
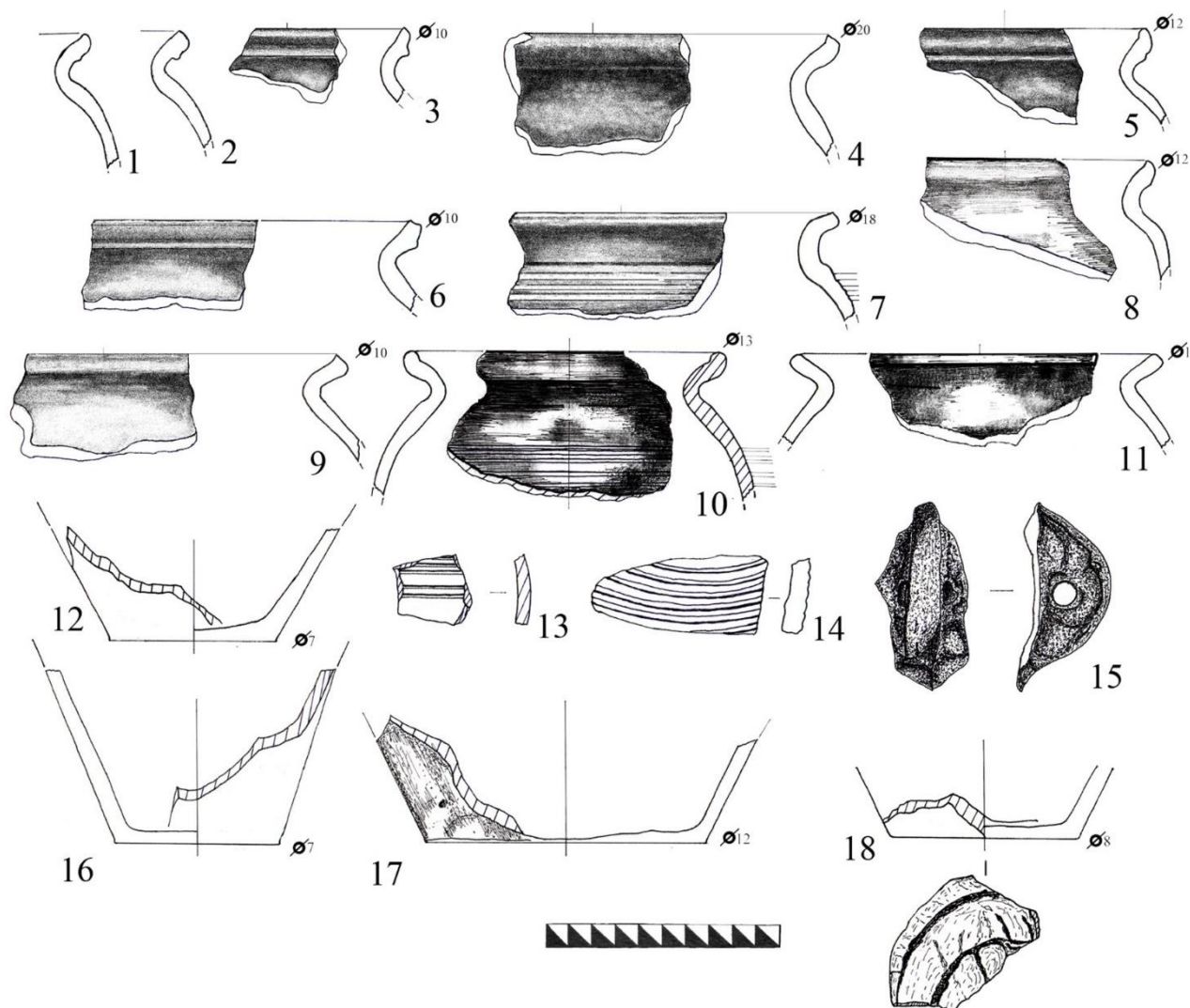

Рис. 37. Археологічний матеріал виявлений у житлах на території дитинця рубежу X-XI—XI ст.

1968 р. Розкоп - «П»
житло № 3

житло №7

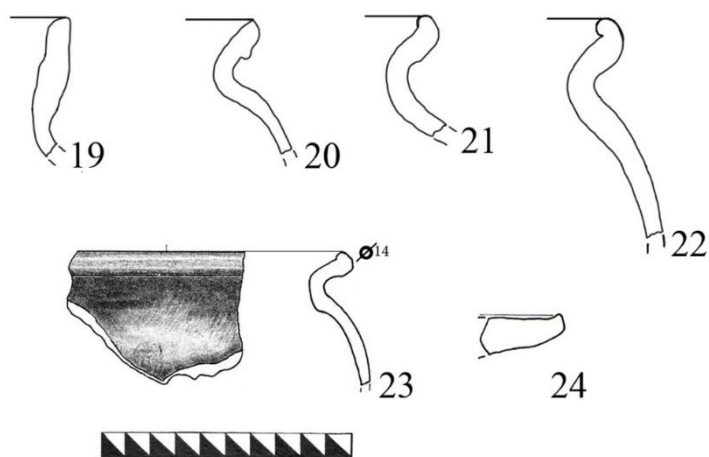

Рис. 38. Гончарний посуд із заповнення жител рубежу X-XI—XI ст. на посаді Білгорода.

1968 р. Розкоп - «П»
житло № 6

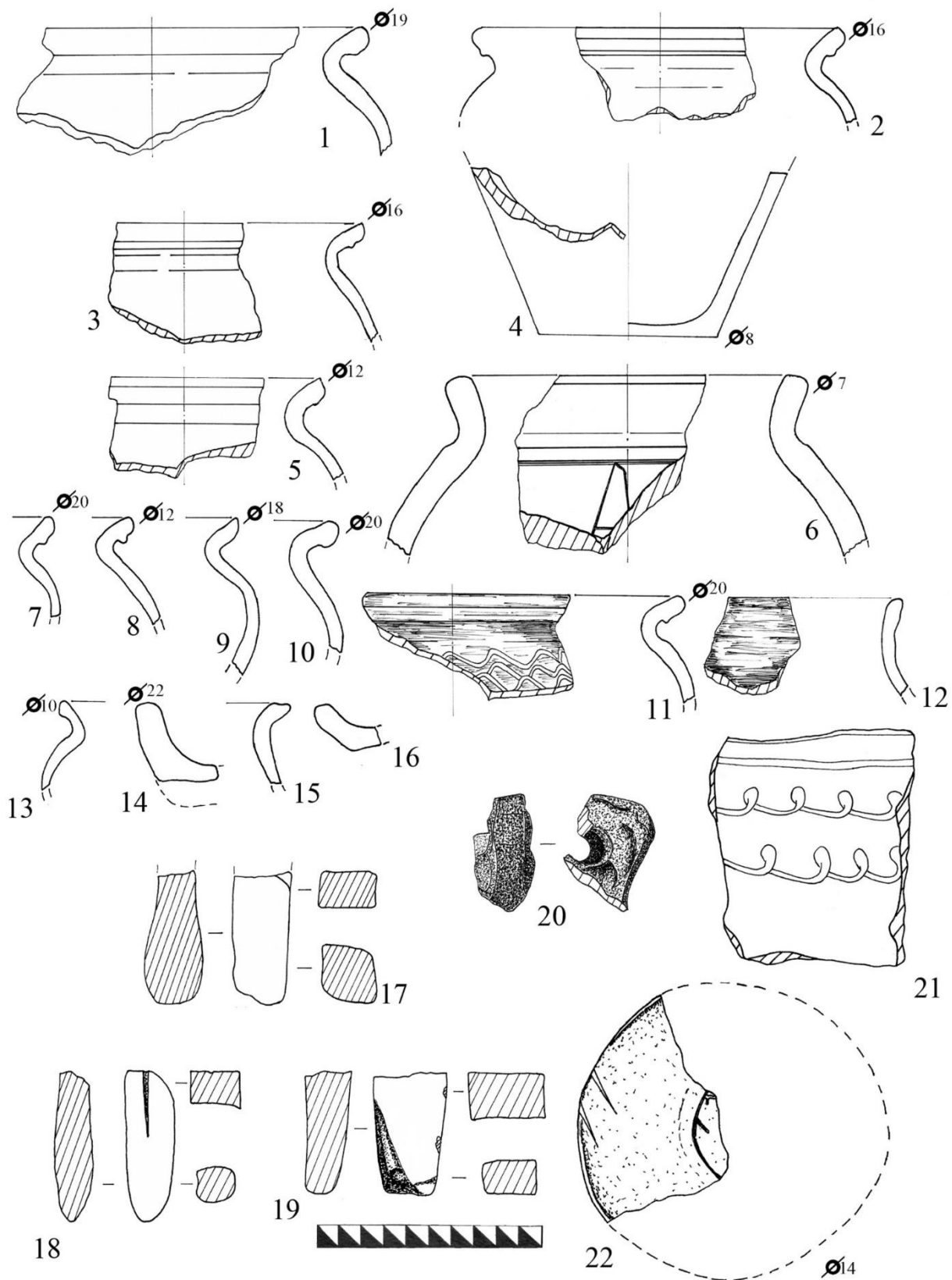

Рис. 39. Артефакти знайдені у заповненні жител на посаді Білгорода
рубежу X-XI—XI ст.

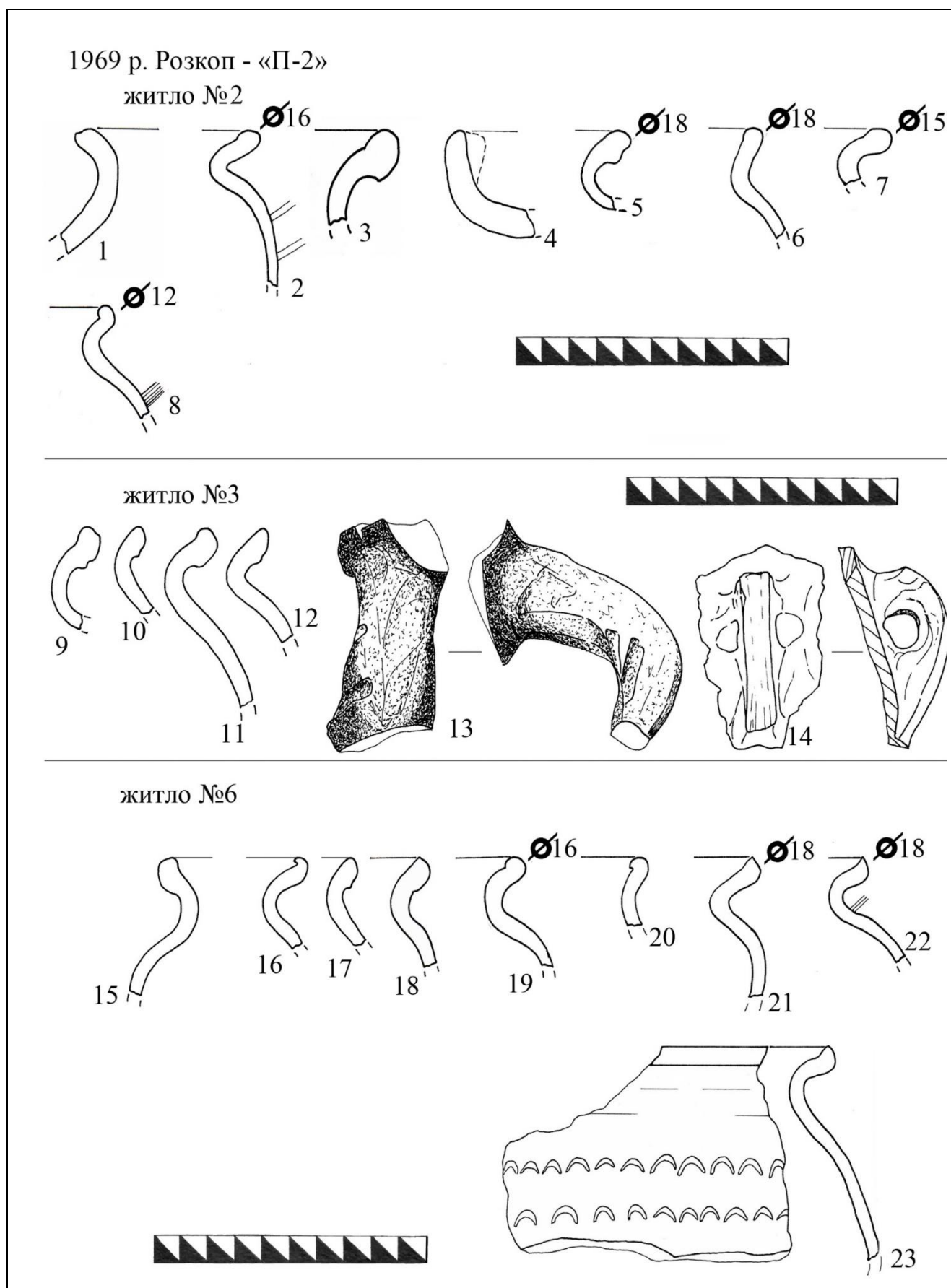
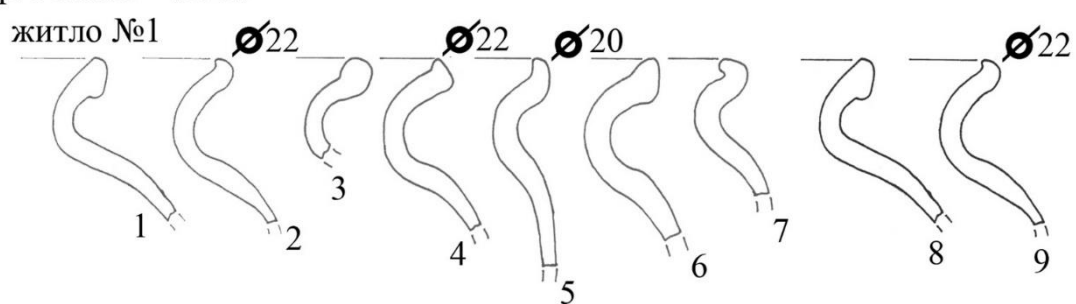

Рис. 40. Археологічний матеріал виявлений у заповненні жител першого будівельного періоду на посаді Білгорода.

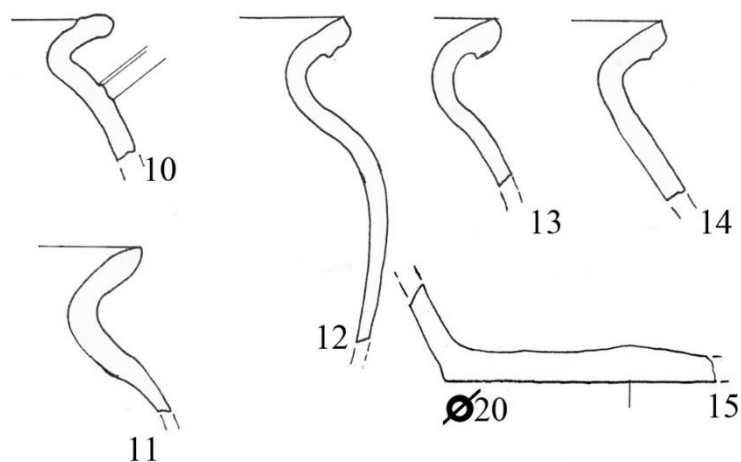
1970 р. Розкоп - «П-3»

житло №1

1972 р. Розкоп «П-10»

житло №1

1973 р. Розкоп - «П-12»

житло №1

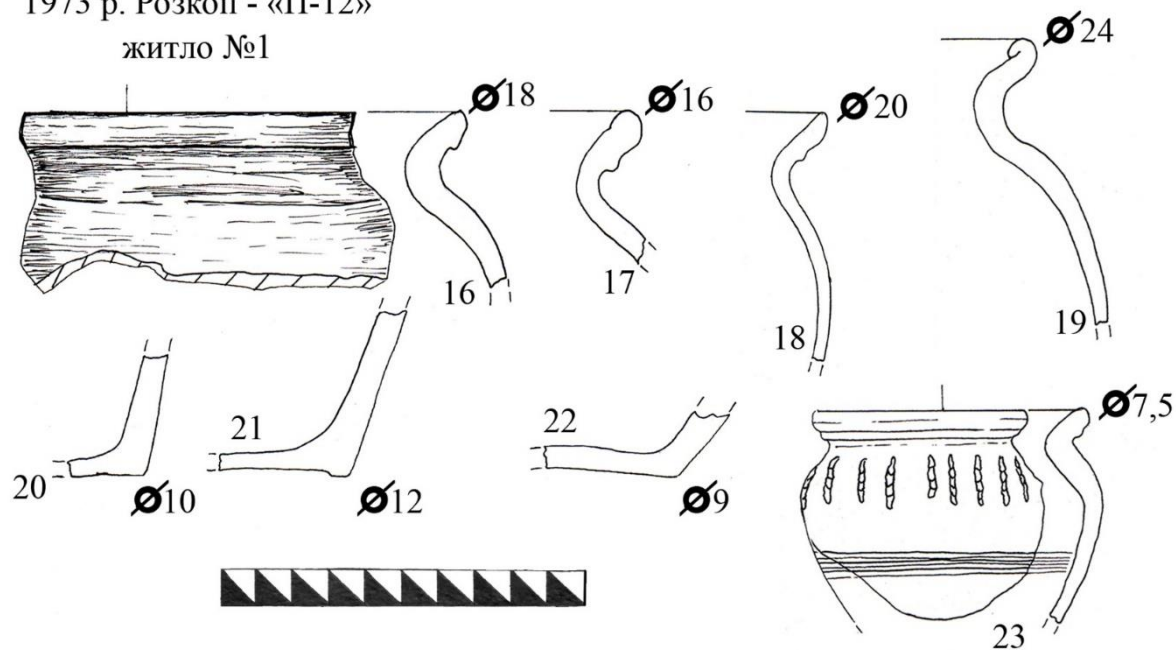

Рис. 41. Археологічний матеріал знайдений у заповненні жител рубежу X—XI—XI ст. на посаді Білгорода.

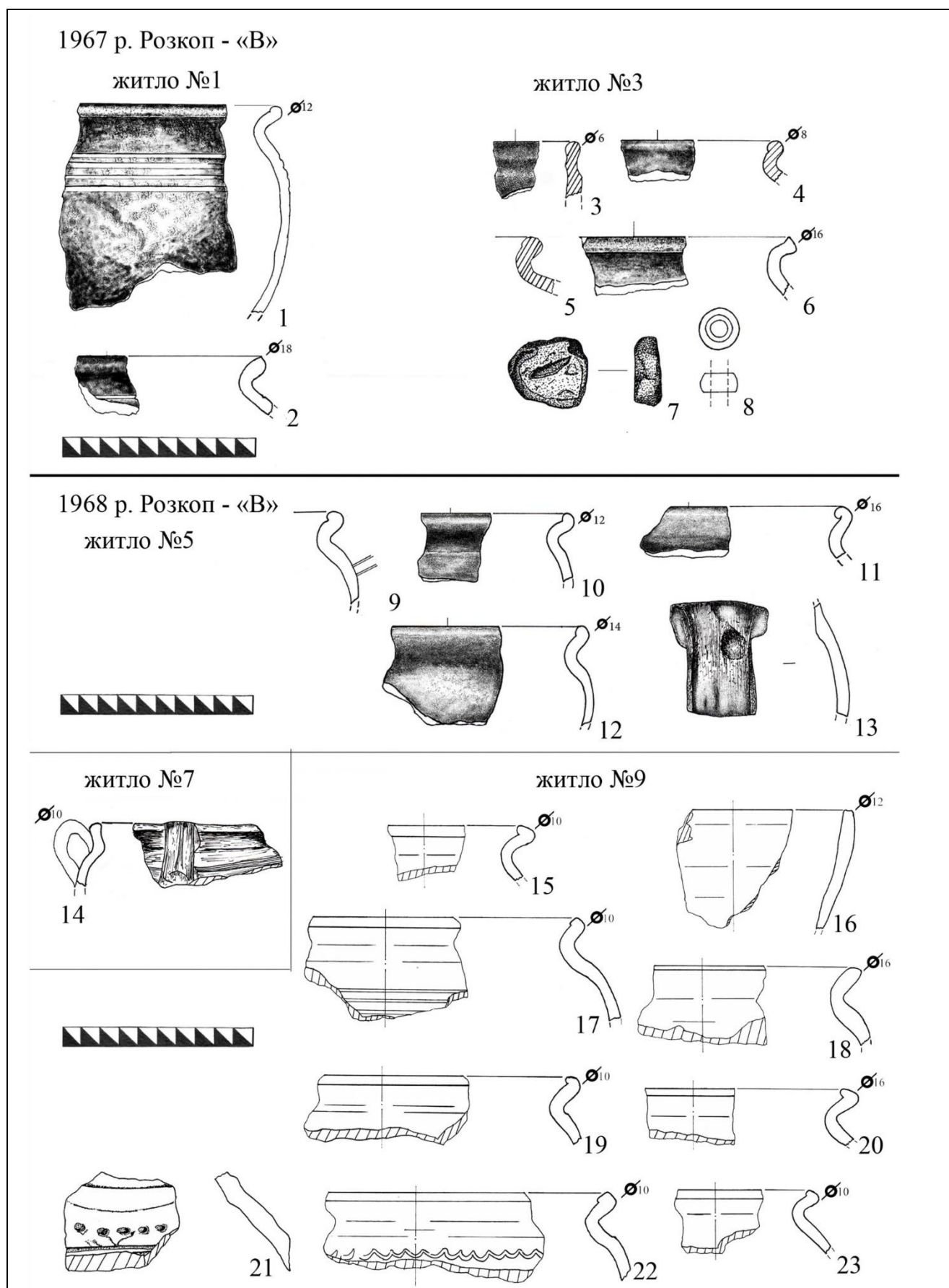

Рис. 42. Артефакти знайдені у заповненні жител на дитинці Білгорода
XI-XII—XII ст.

1970 р. Розкоп «Д-2»
житло №1

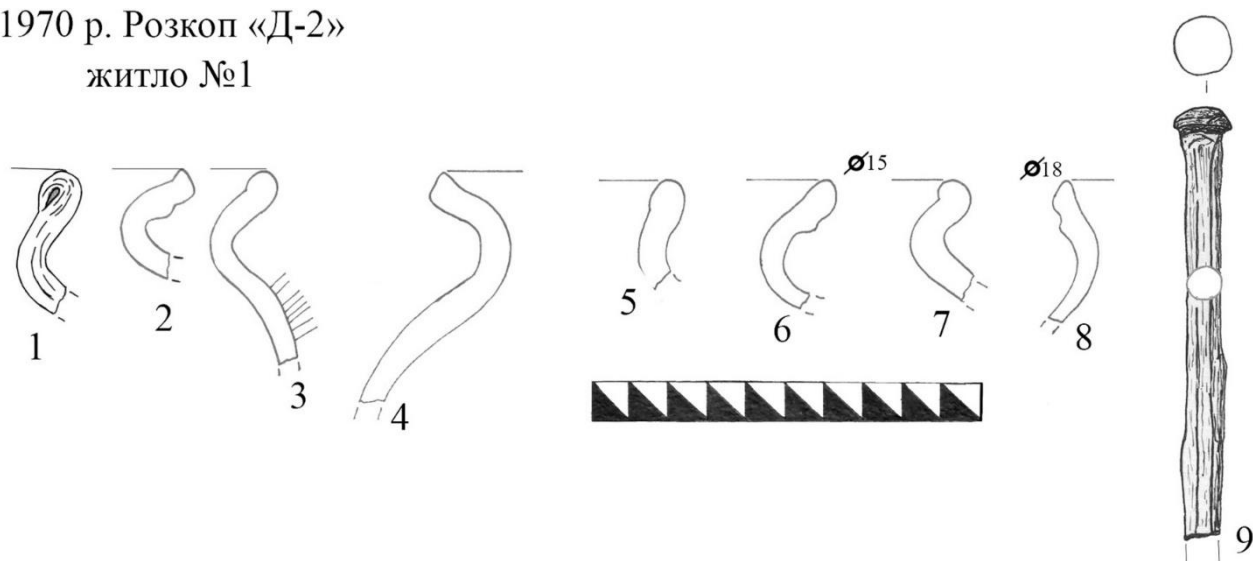
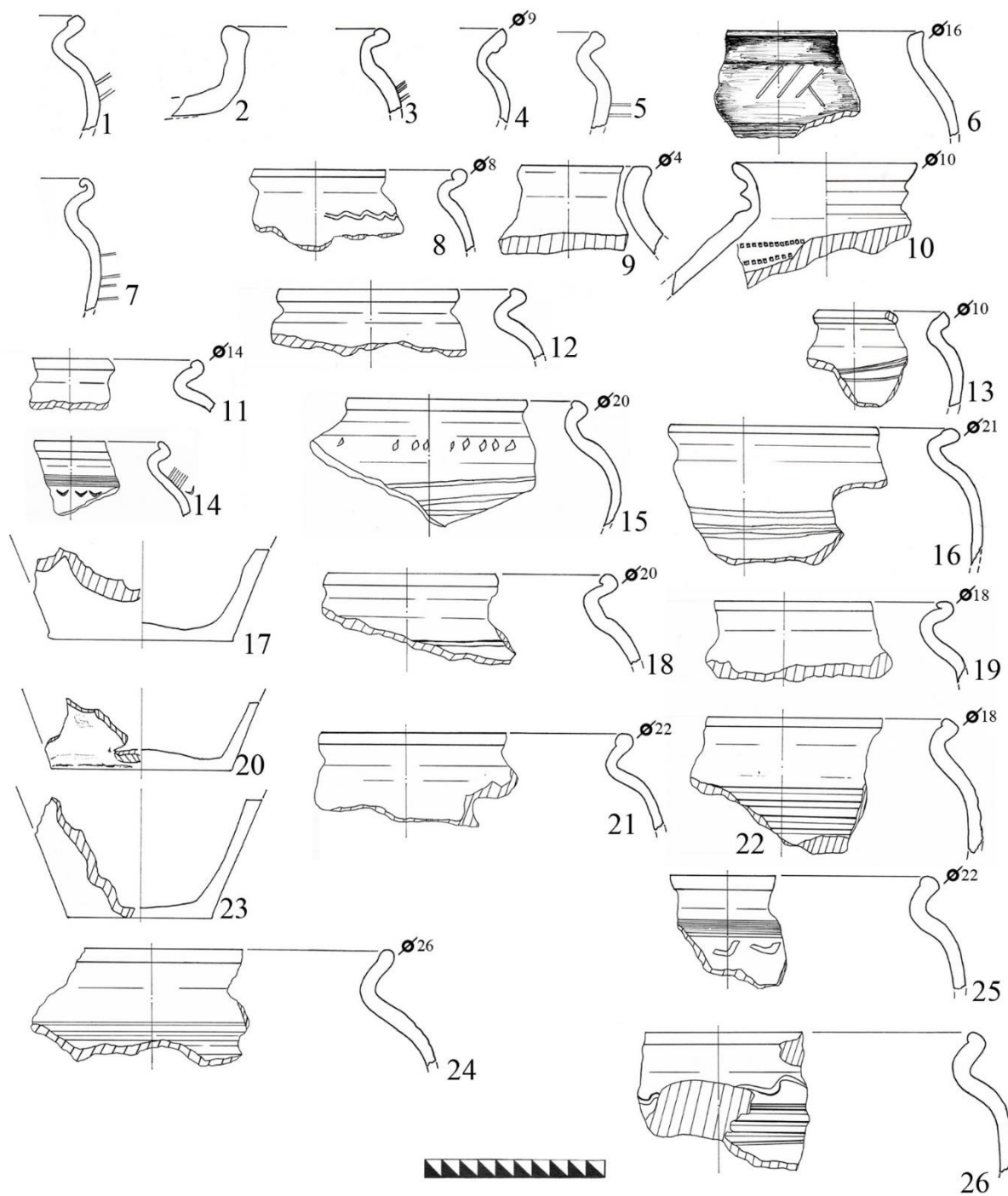

Рис. 43. Археологічний матеріал знайдений під час розкопок житла рубежу
XI-XII—XII ст. на дитинці Білгорода.

1968 р. Розкоп - «П»

житло №4

1969 р. Розкоп - «П-2»

житло №5

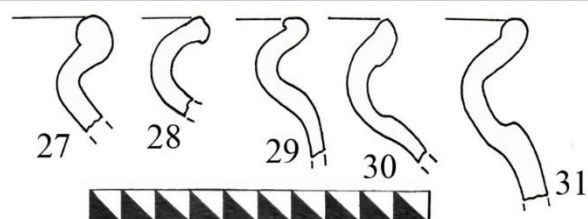
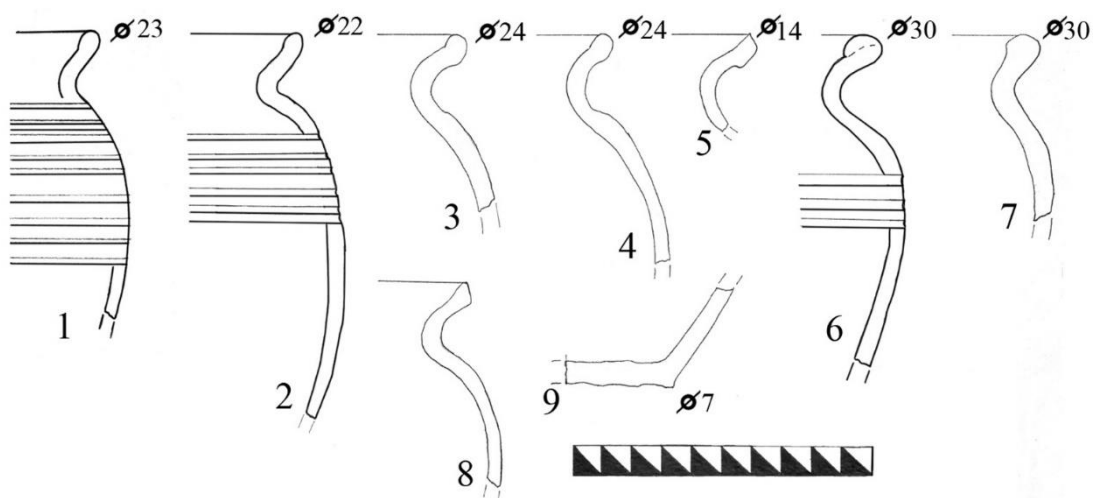

Рис. 44. Гончарний посуд із заповнення жител на посаді Білгорода рубежу
XI-XII—XII ст.

1974 р. Розкоп - «П-14»
житло № 2

1974 р. Розкоп - «П-14»
житло №3

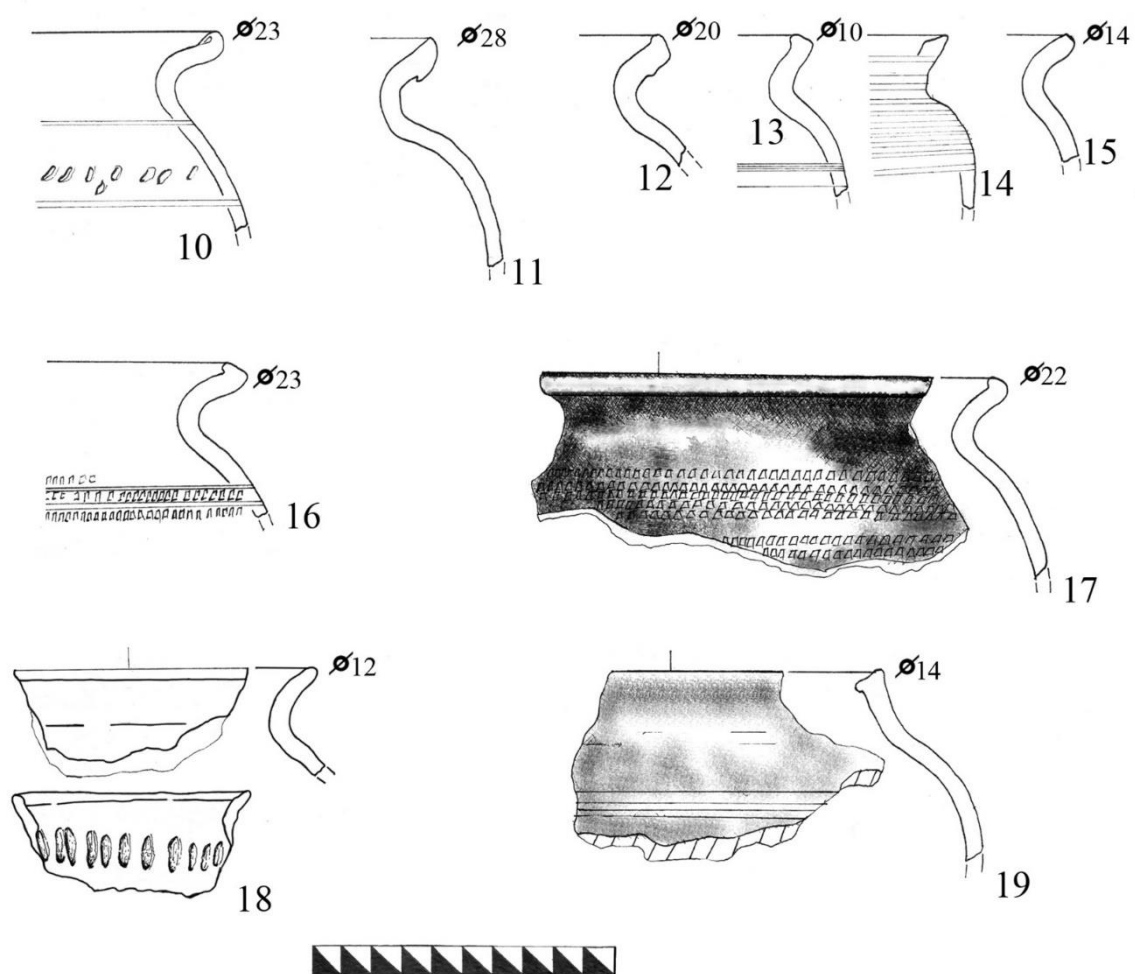
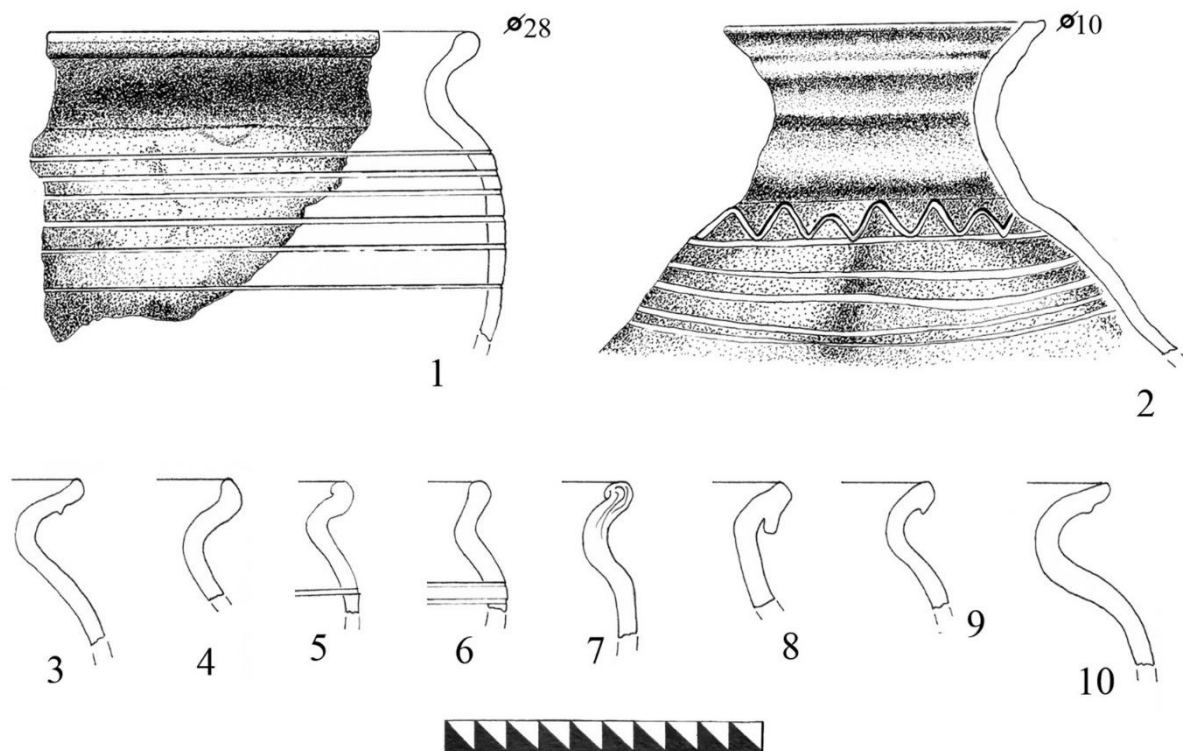

Рис. 45. Археологічний матеріал з розкопок жител рубежу XI-XII—XII ст.
на посаді Білгорода.

1975 р. Розкоп - «П-16»
житло №2

1975 р. Розкоп - «П-16»
житло №3

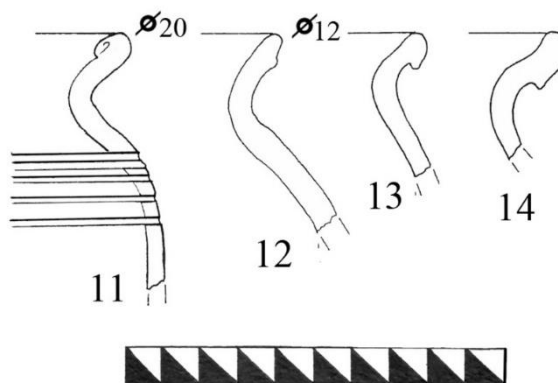

Рис. 46. Артефакти із заповнення жител рубежу XI-XII—XII ст. на посаді Білгорода.

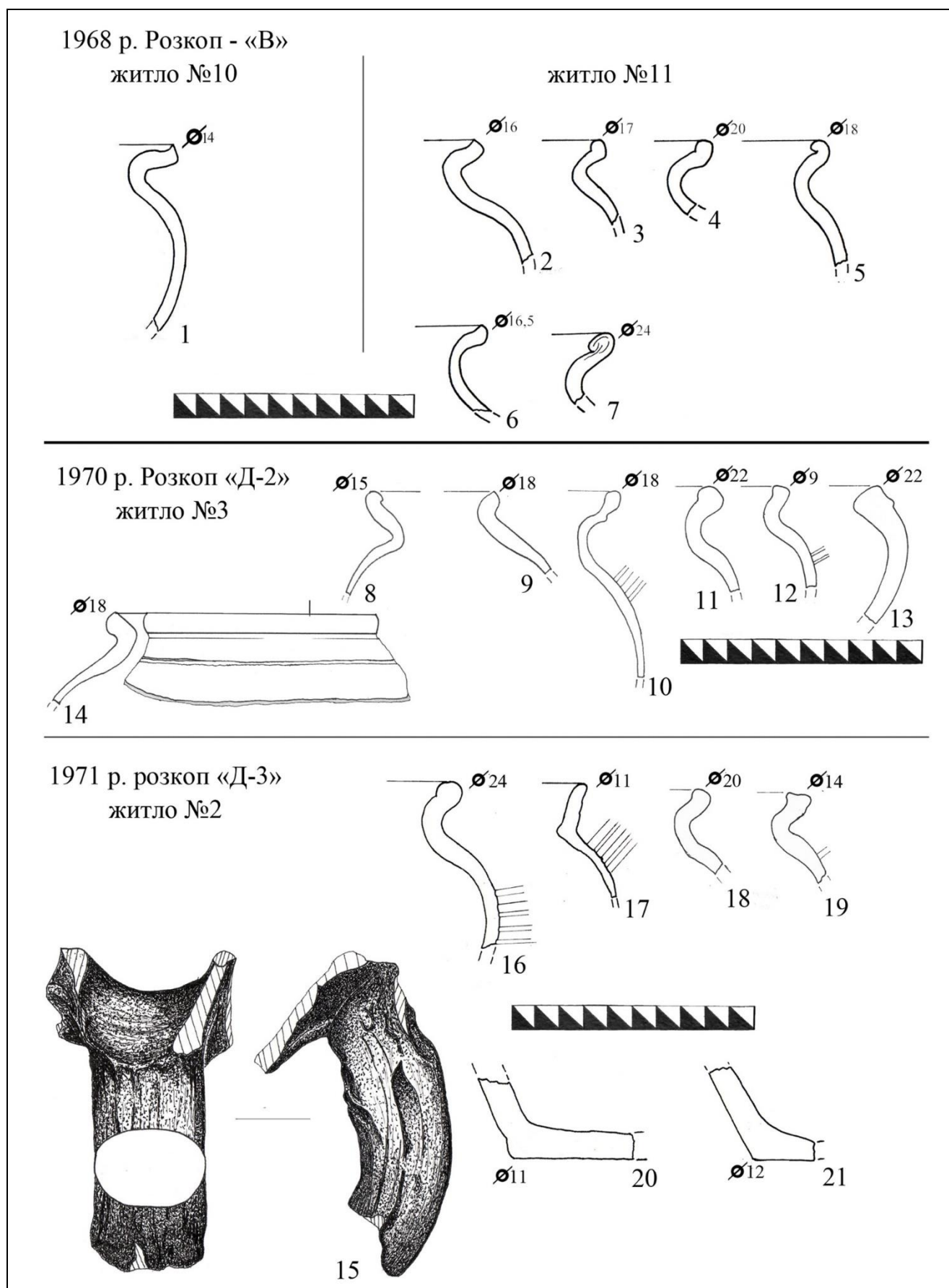
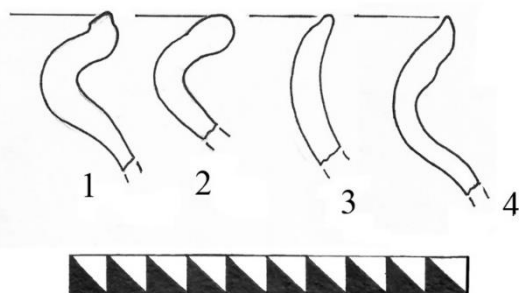

Рис. 47. Археологічний матеріал виявлений у заповненні жител на дитинці
Білгорода рубежу XII-XIII— перша половина XIII ст.

1971 р. Розкоп «Д-3»

житло №3

1972 р. Розкоп «Д-4»

житло №3

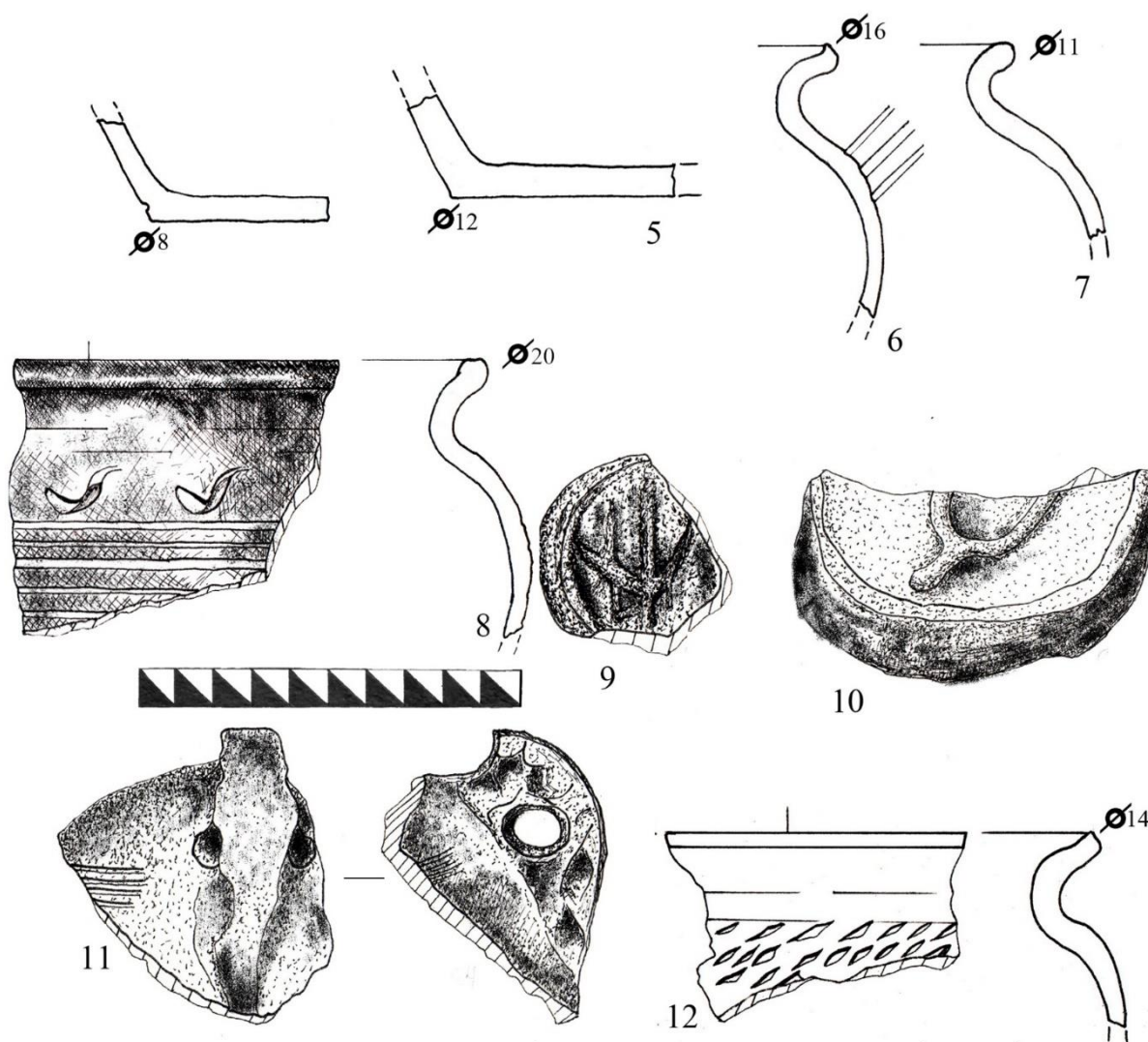

Рис. 48. Знахідки гончарного посуду із заповнення жител на дитинці Білгорода рубежу XII-XIII — першої половини XIII ст.

1968 р. Розкоп - «П»
житло №5

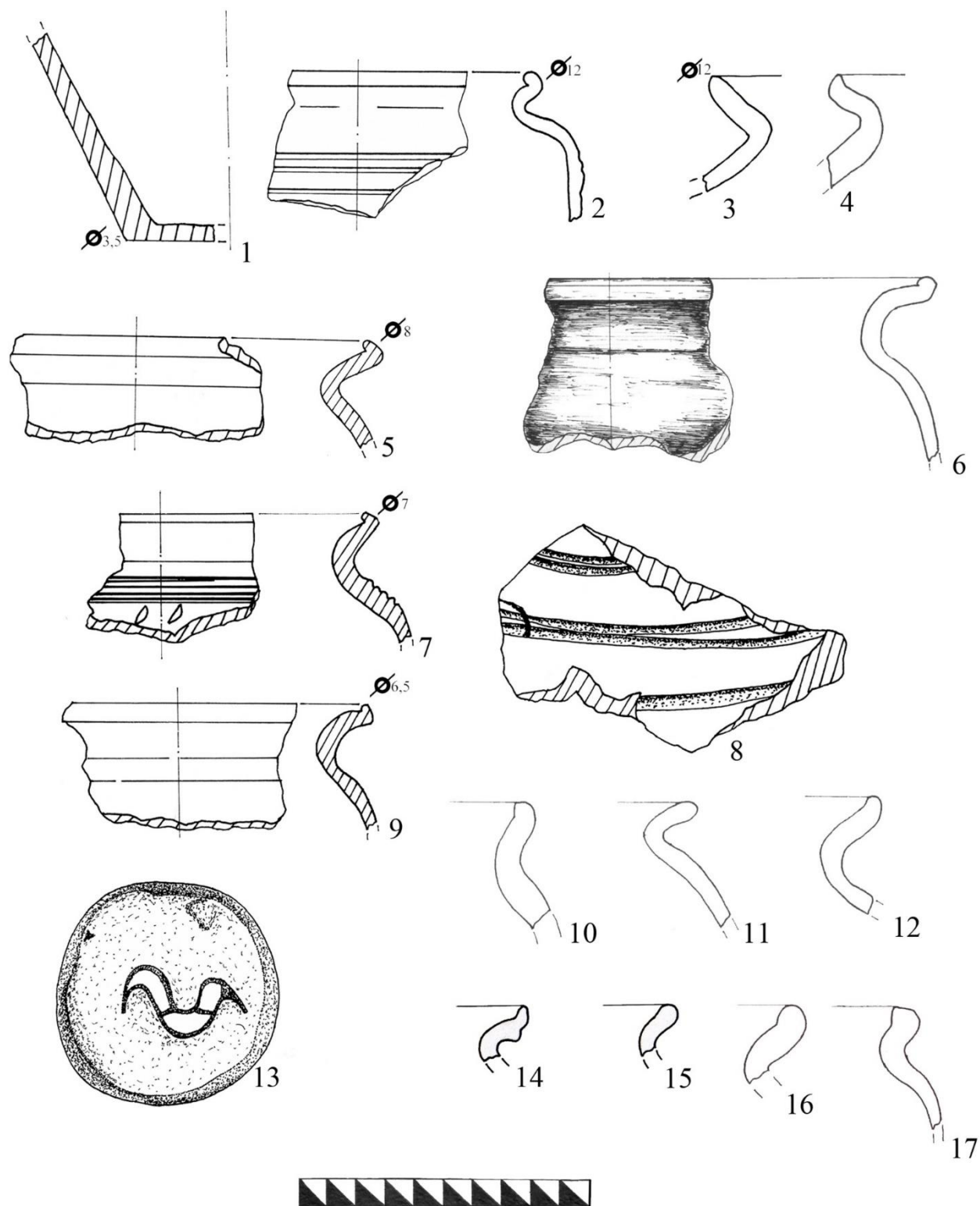
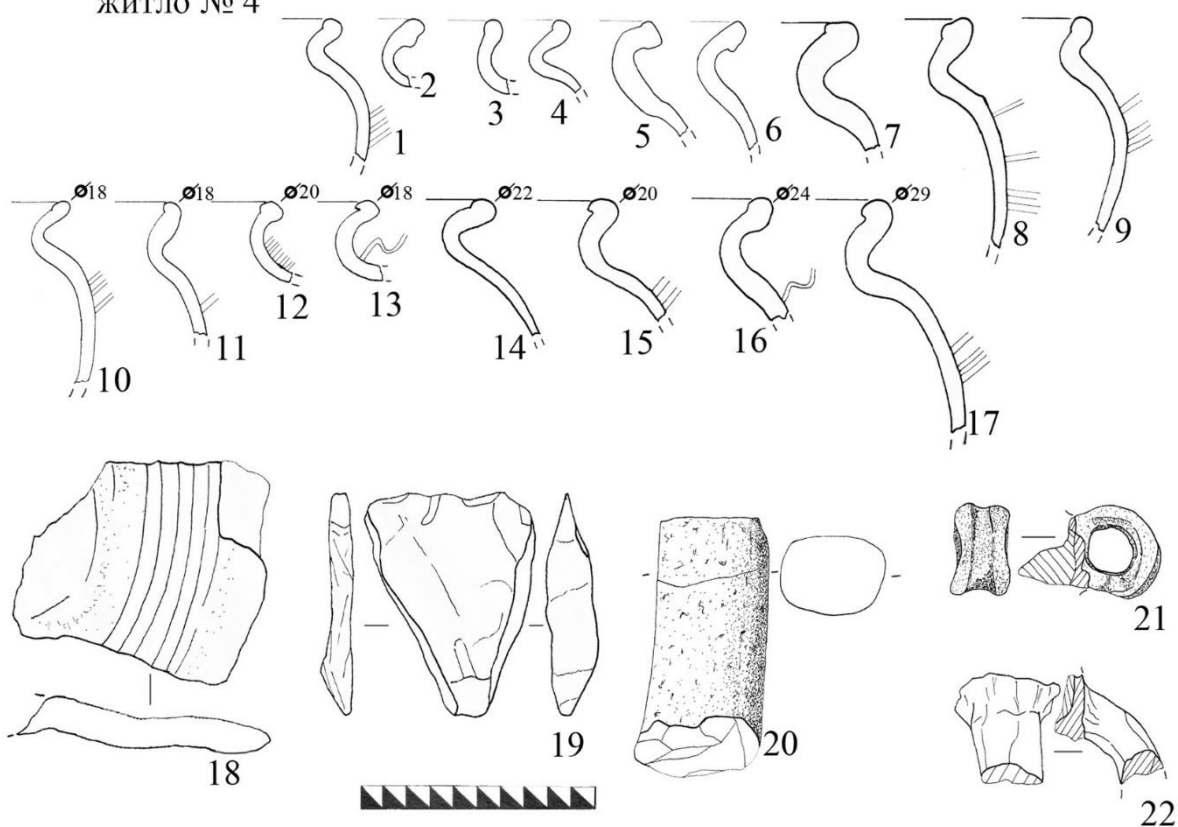

Рис. 49. Археологічний матеріал знайдений у заповненні жител рубежу XII-
XIII — першої половини XIII ст. на посаді Білгорода.

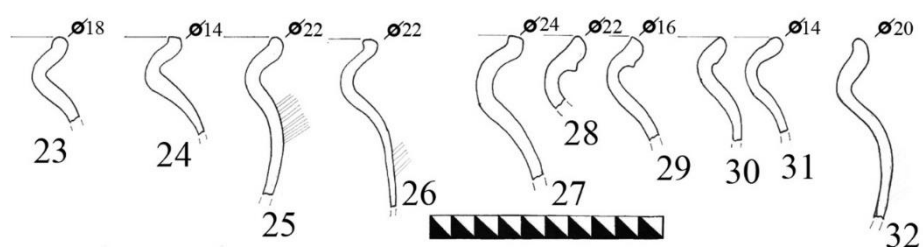
1969 р. Розкоп - «П-2»

житло № 4

1970 р. Розкоп - «П-4»

житло №1

1972 р. Розкоп «П-7»

жило №1

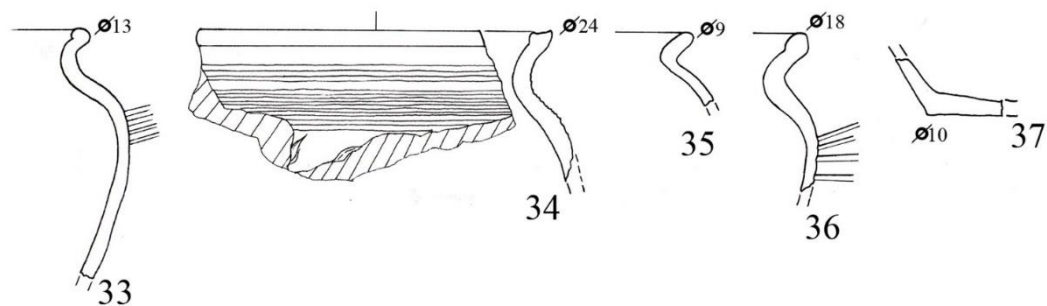

Рис. 50. Гончарний посуд знайдений у заповненні жител рубежу XII-XIII — першої половини XIII ст. на посаді Білгорода.

1975 р. Розкоп «П-16»

житло №1

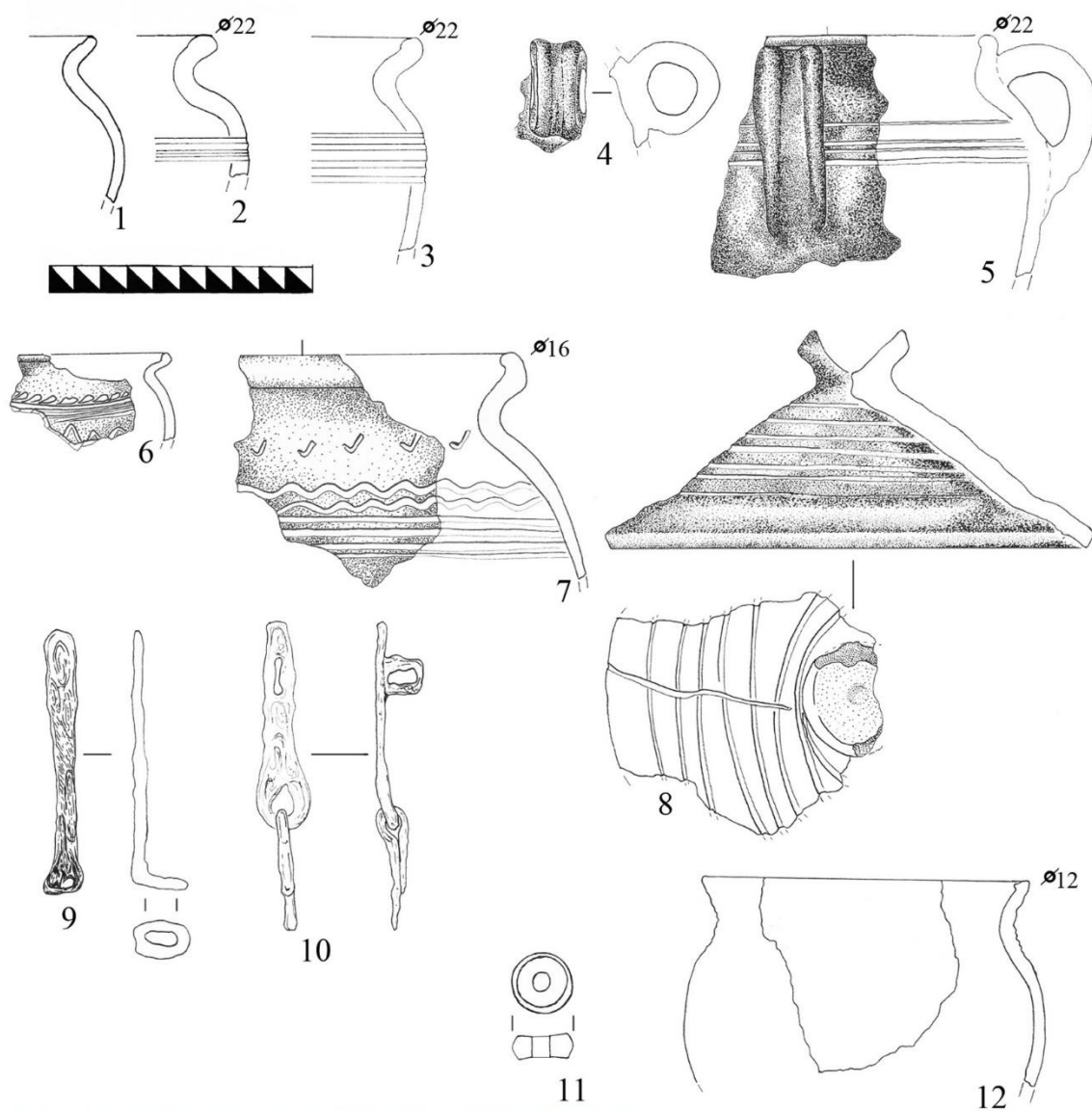

Рис. 51. Артефакти виявлені у заповненні жител третього будівельного періоду на посаді Білгорода.

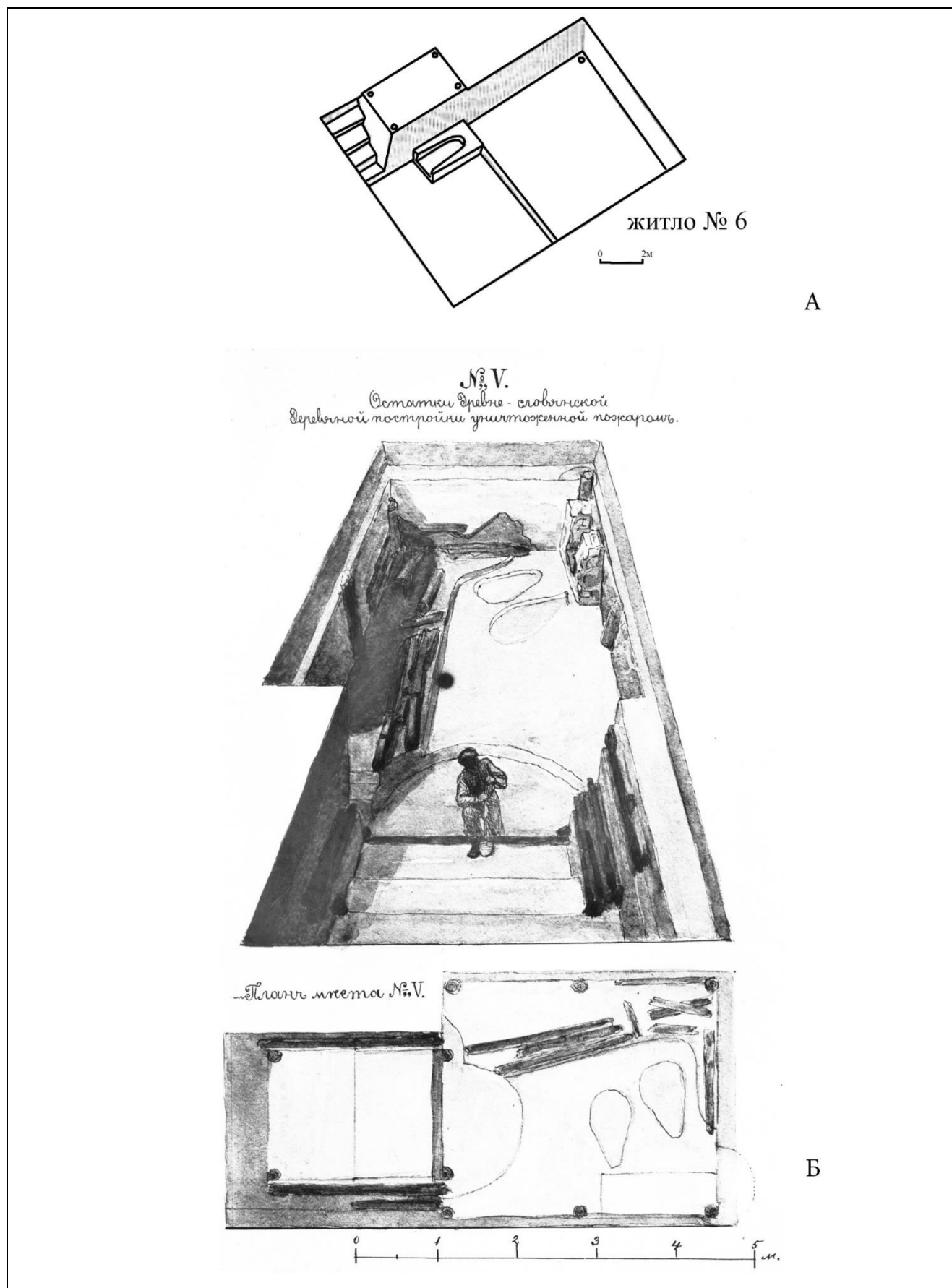

Рис. 52. План-креслення котлованів жител розкопаних на дитинці Білгорода під керівництвом В.В. Хвойко.

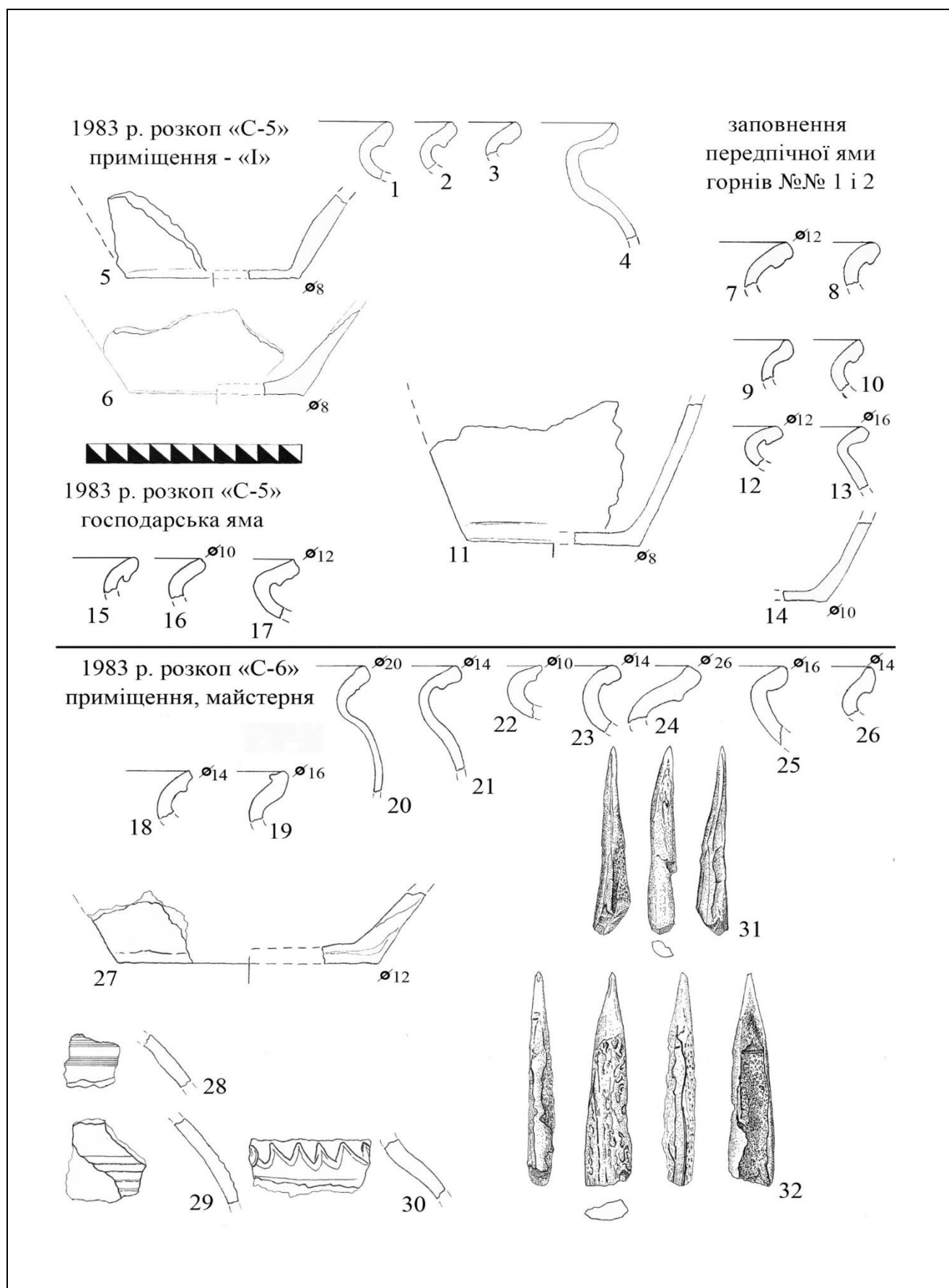
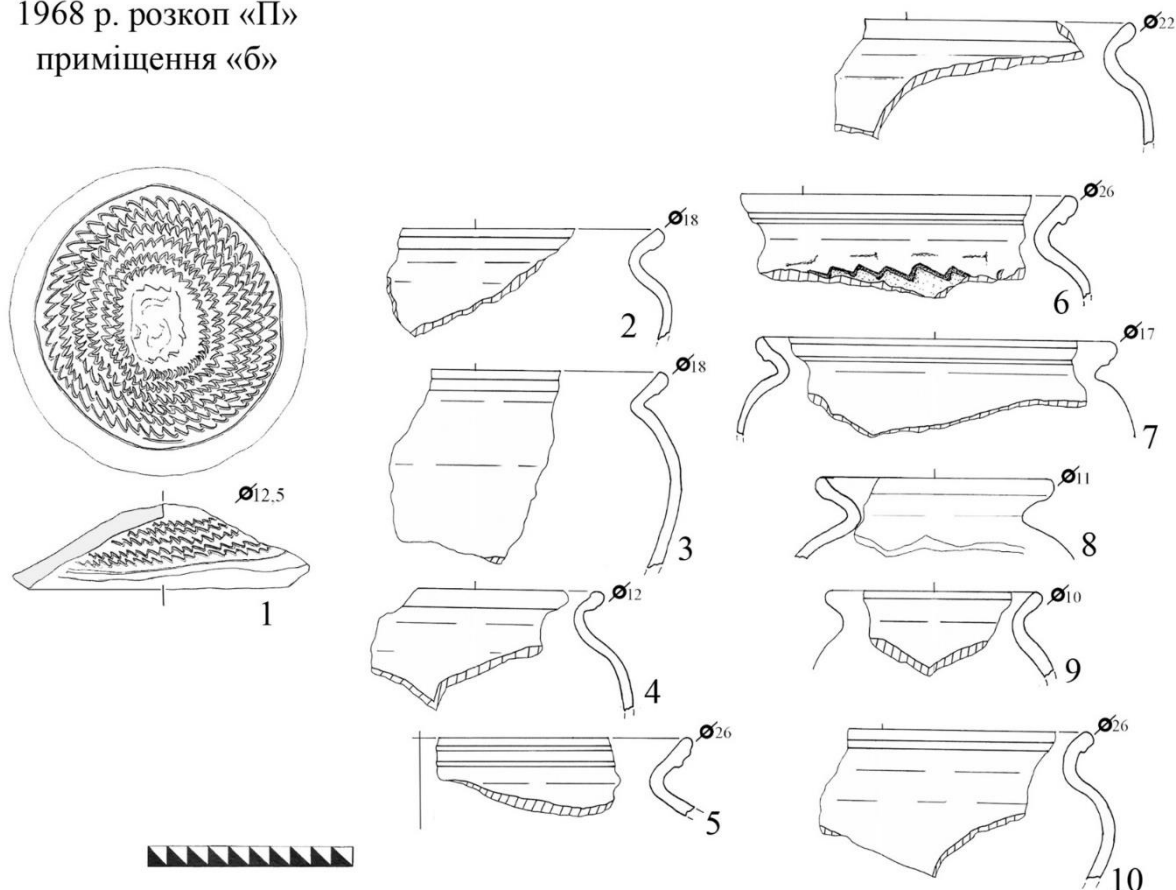

Рис. 53. Археологічні знахідки виявлені у заповненні виробничих приміщень рубежу X-XI—XI ст. на посаді Білгорода.

1968 р. розкоп «П»
приміщення «б»

1982 р. розкоп «С-1»
приміщення - «А»

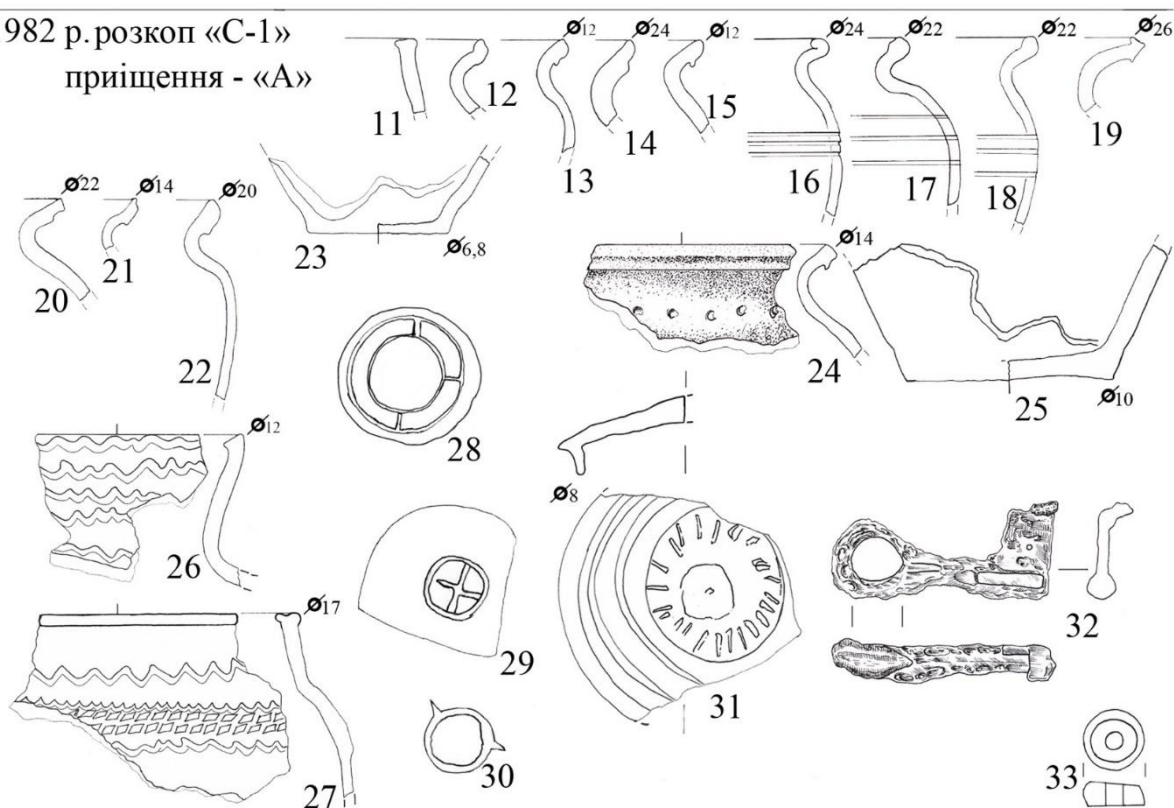

Рис. 54. Артефакти виявлені у заповненні виробничих споруд на території посаду Білгорода першого будівельного періоду.

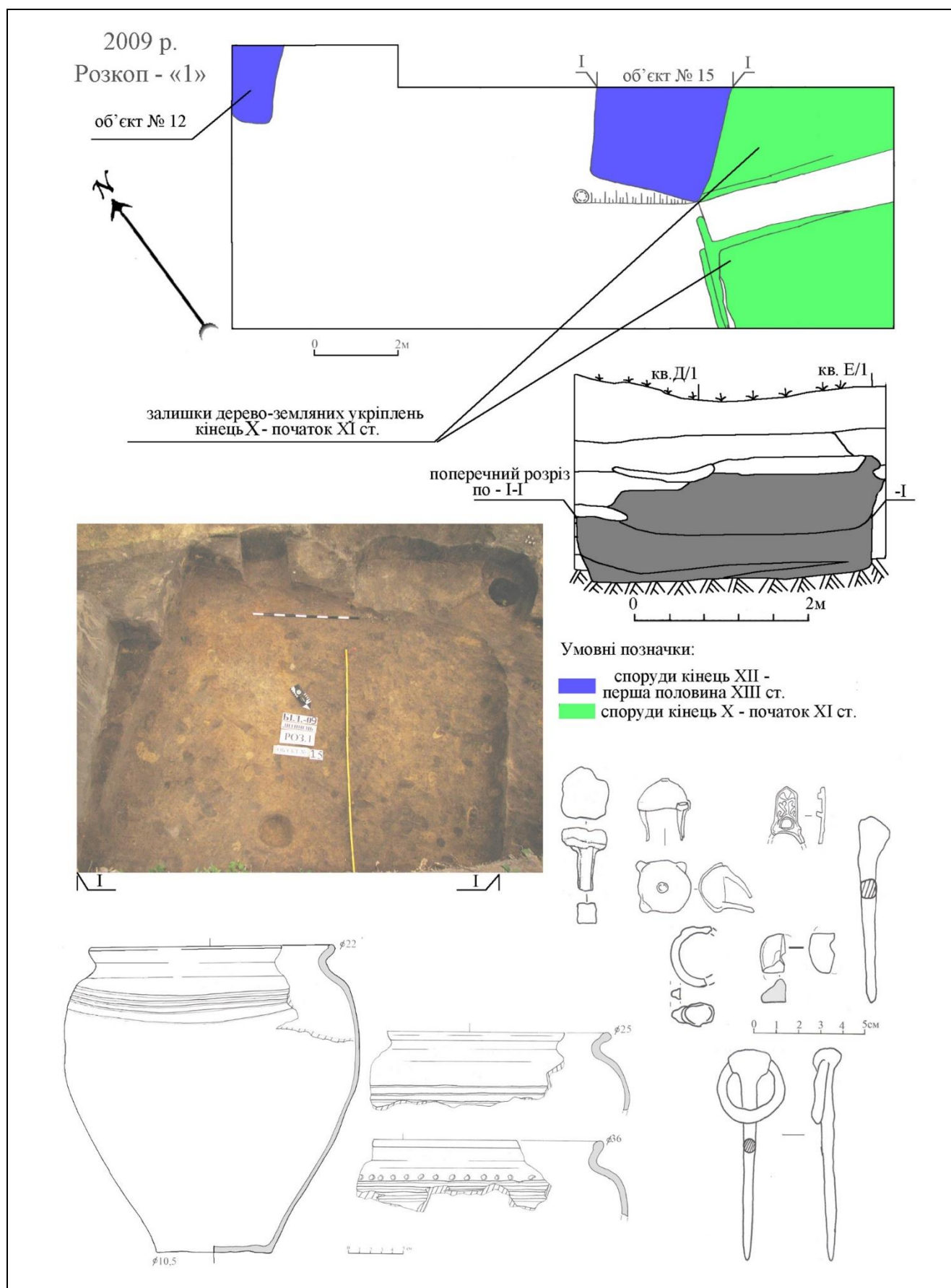

Рис. 55. План-креслення зафіксованої споруди господарського призначення та городень валу. Археологічний матеріал із заповнення першої.

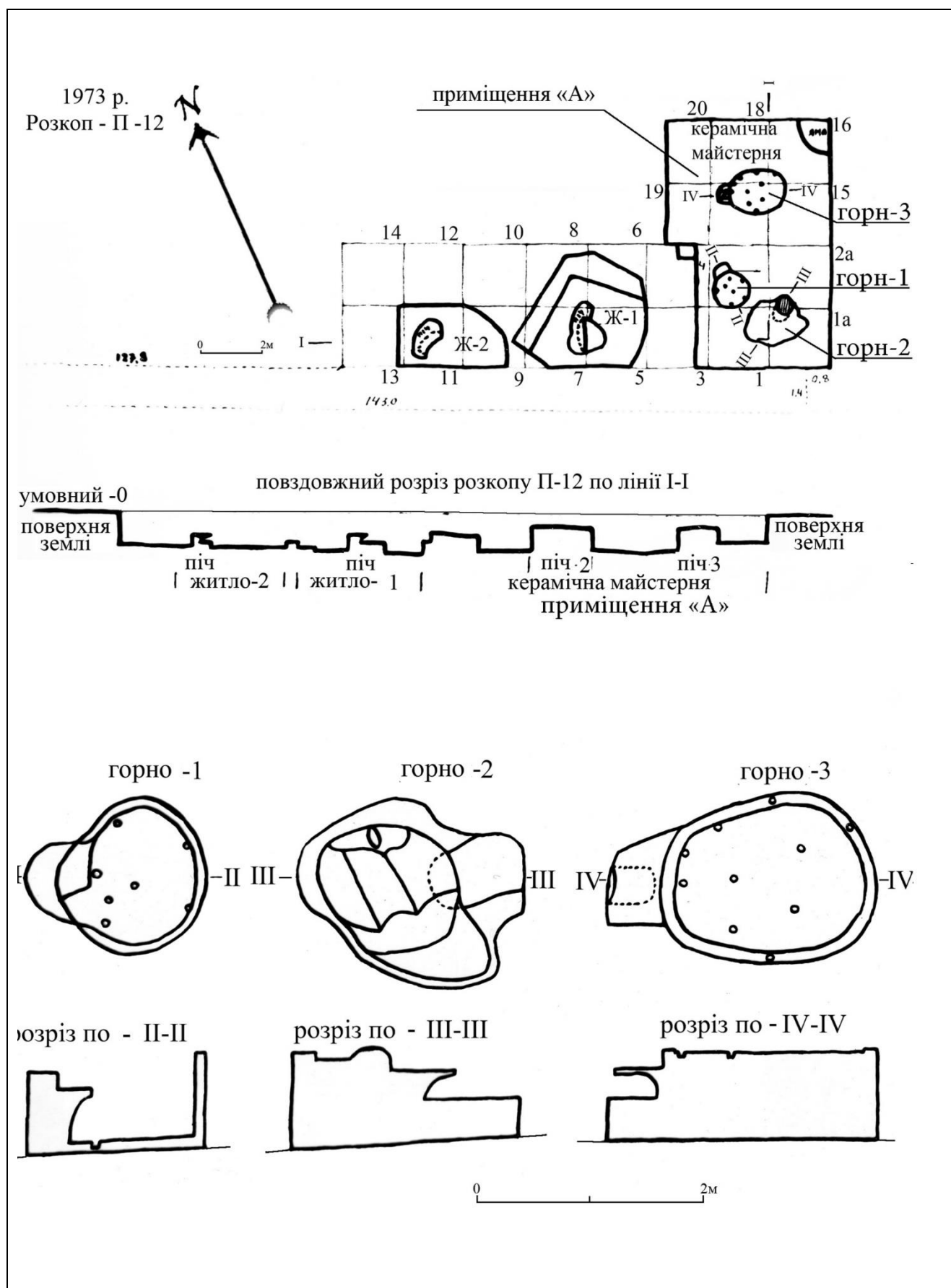

Рис. 56. План споруди з гончарними горнами кінця XI — початку XII—XII ст.

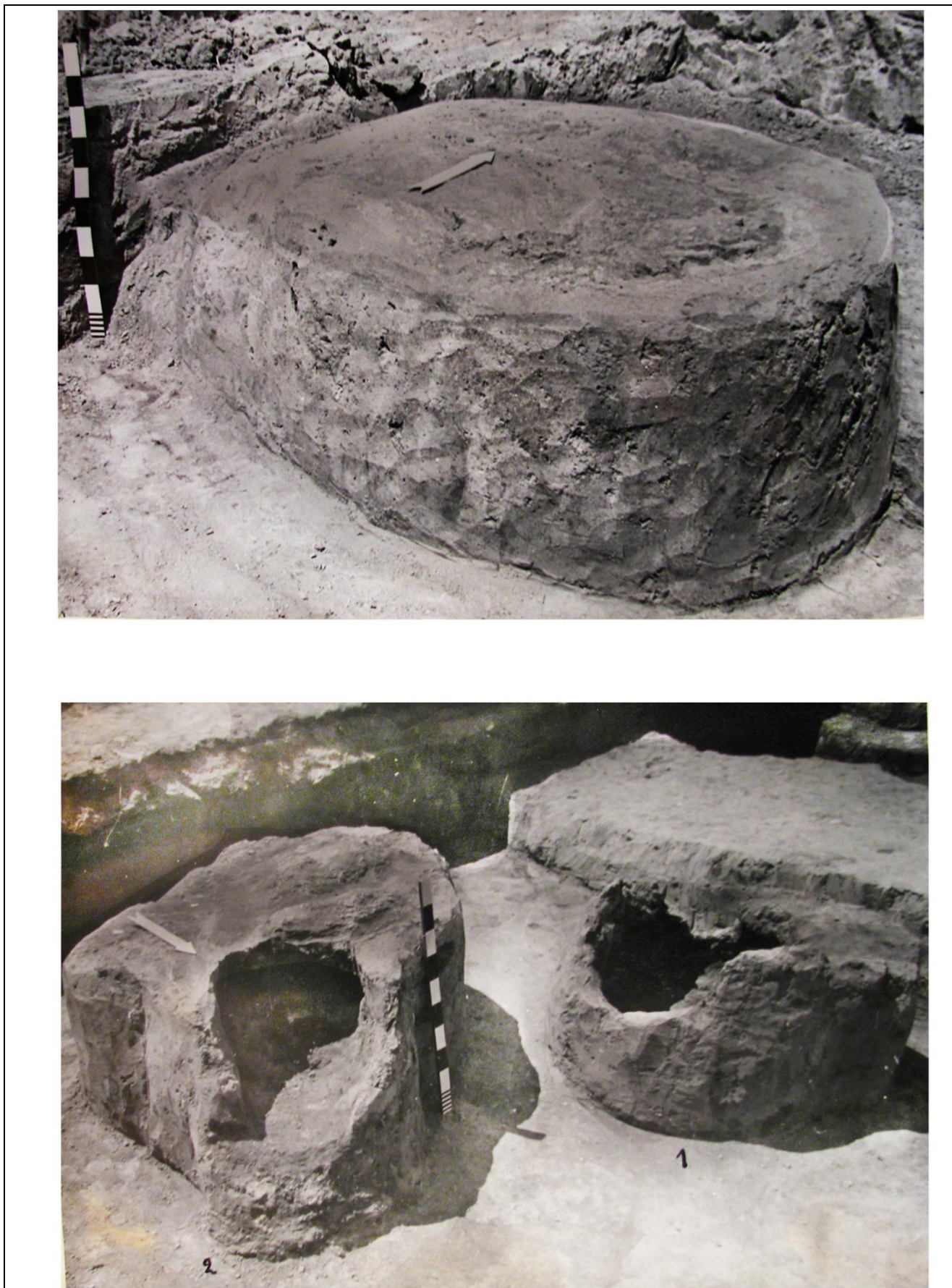

Рис. 57. Фото розкопаних горнів №№ 1, 2, 3 на території посаду кінець XI — початок XII—XII ст.

1973 р. Розкоп - «П-12»
приміщення «а»

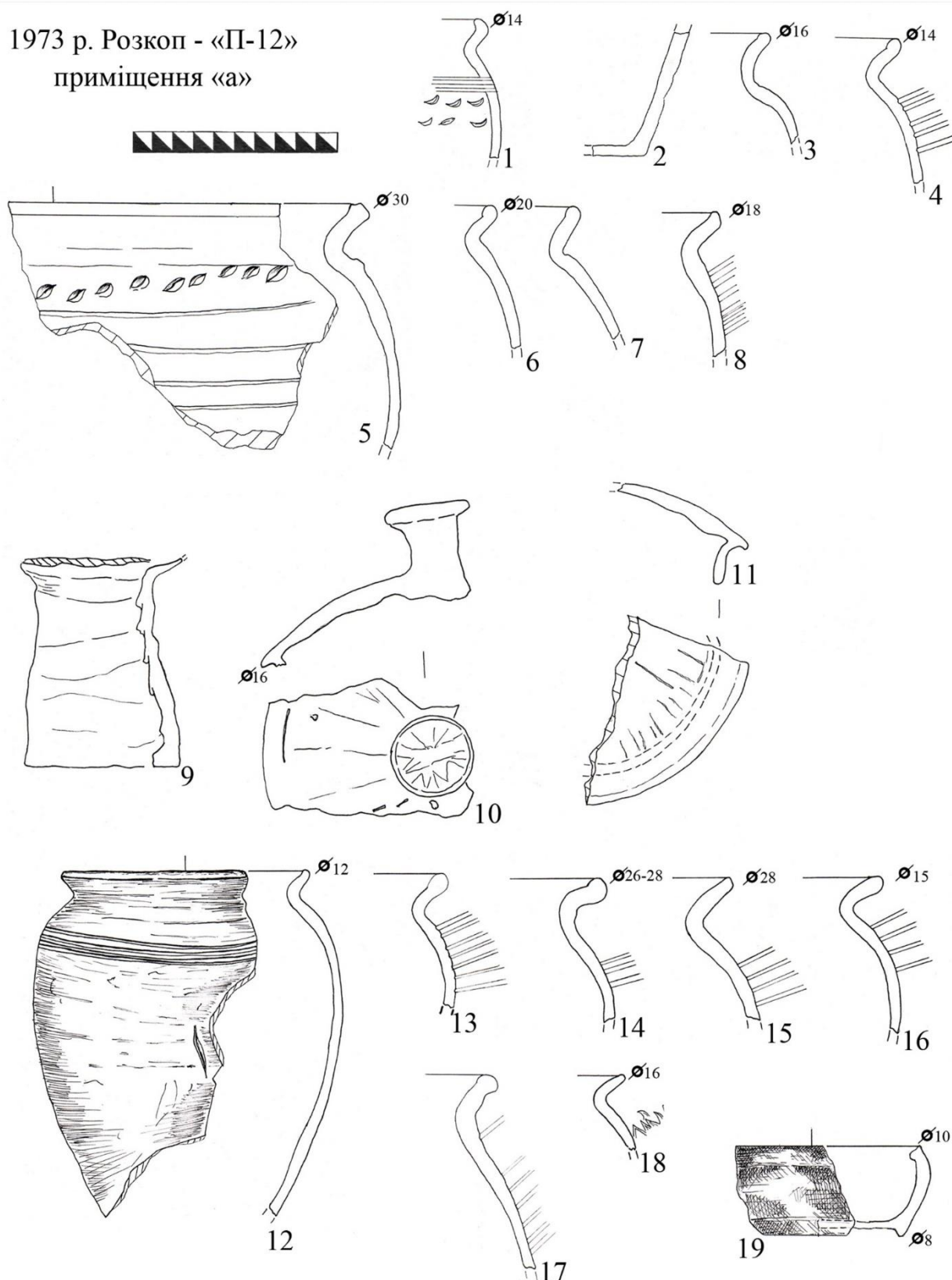

Рис. 58. Археологічний матеріал виявлений у заповненні виробничих приміщень на території посаду Білгорода у кінці XI — початку XII—XII ст.

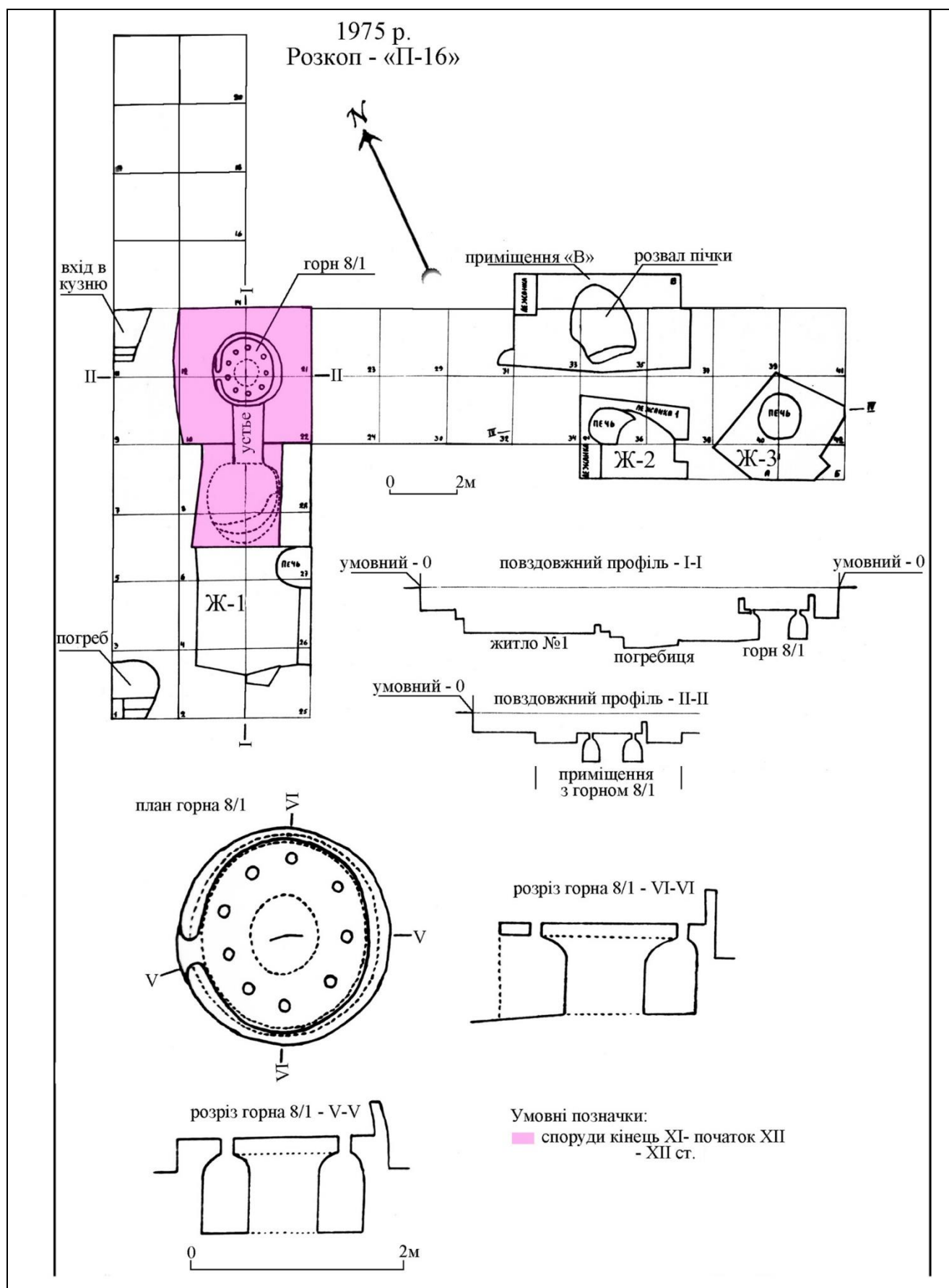

Рис. 59. План та розрізи гончарного горна рубежу XI-XII—XII ст.

горн № 3/7

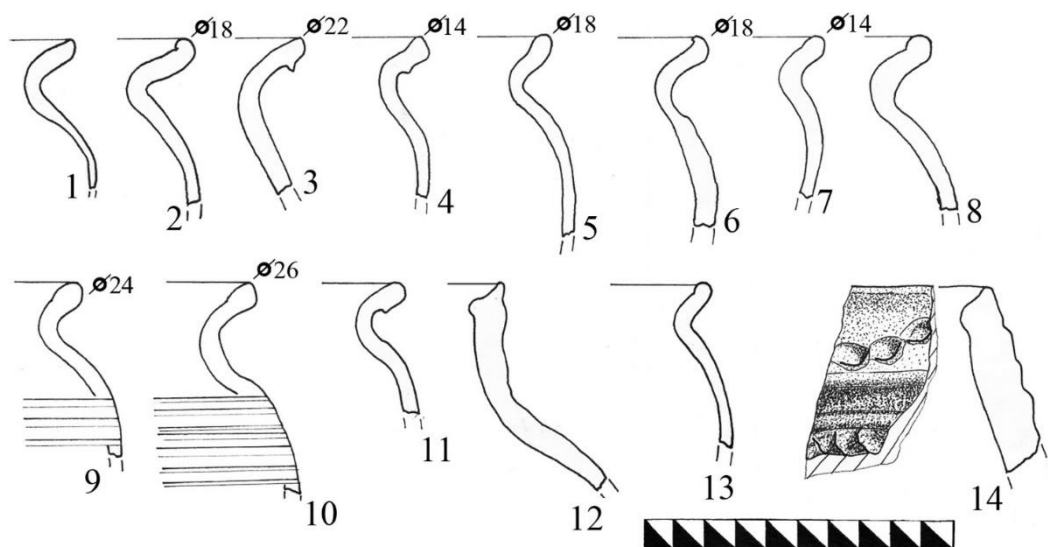

горн №8/1

Рис. 60. Фото гончарних горнів №№ 1, 2, 3 рубежу XI-XII—XII ст. досліджені на посаді Білгорода.

1974 р. Розкоп - «П-14»
приміщення «Г»

1975 р. Розкоп - «П-16»
Горно №1/8

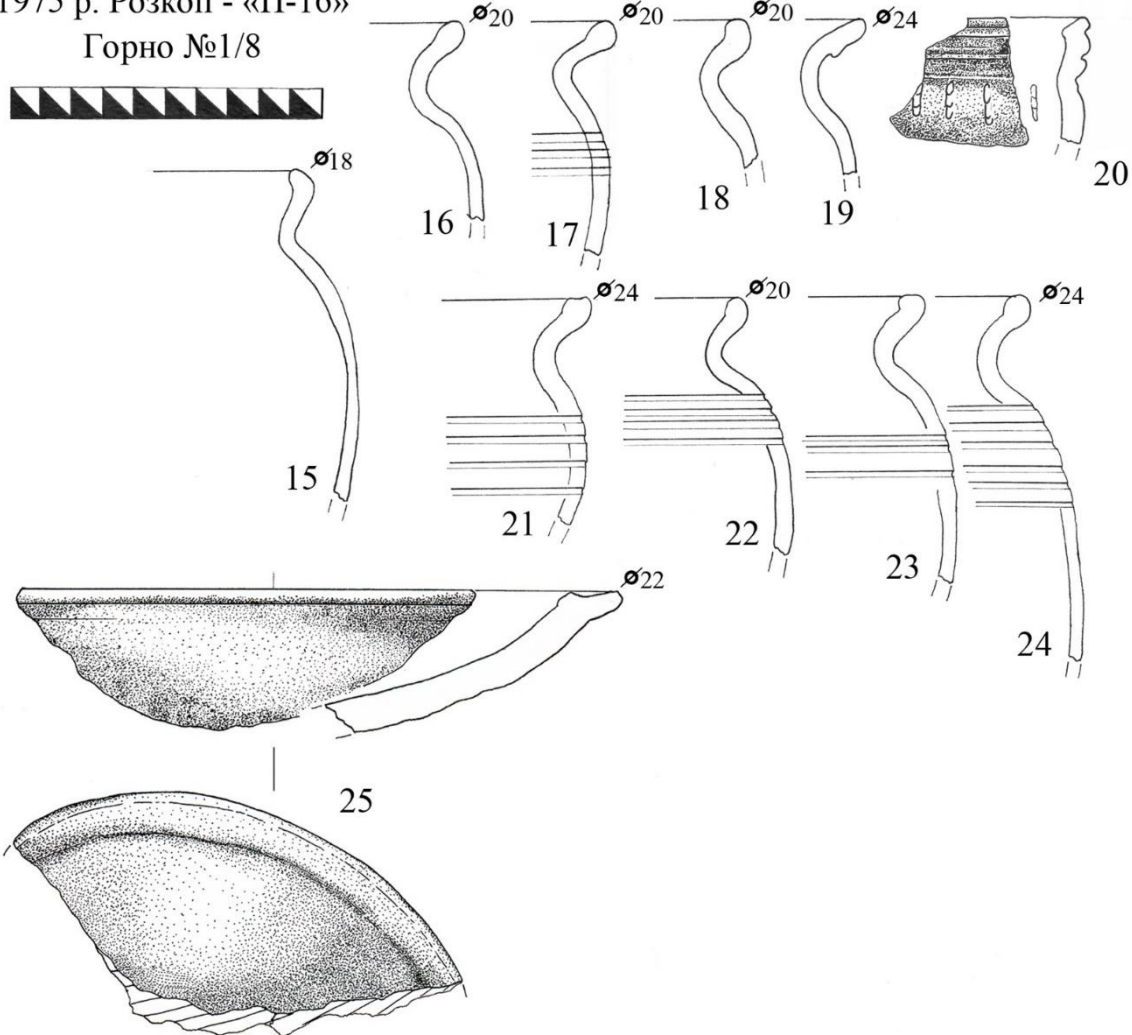
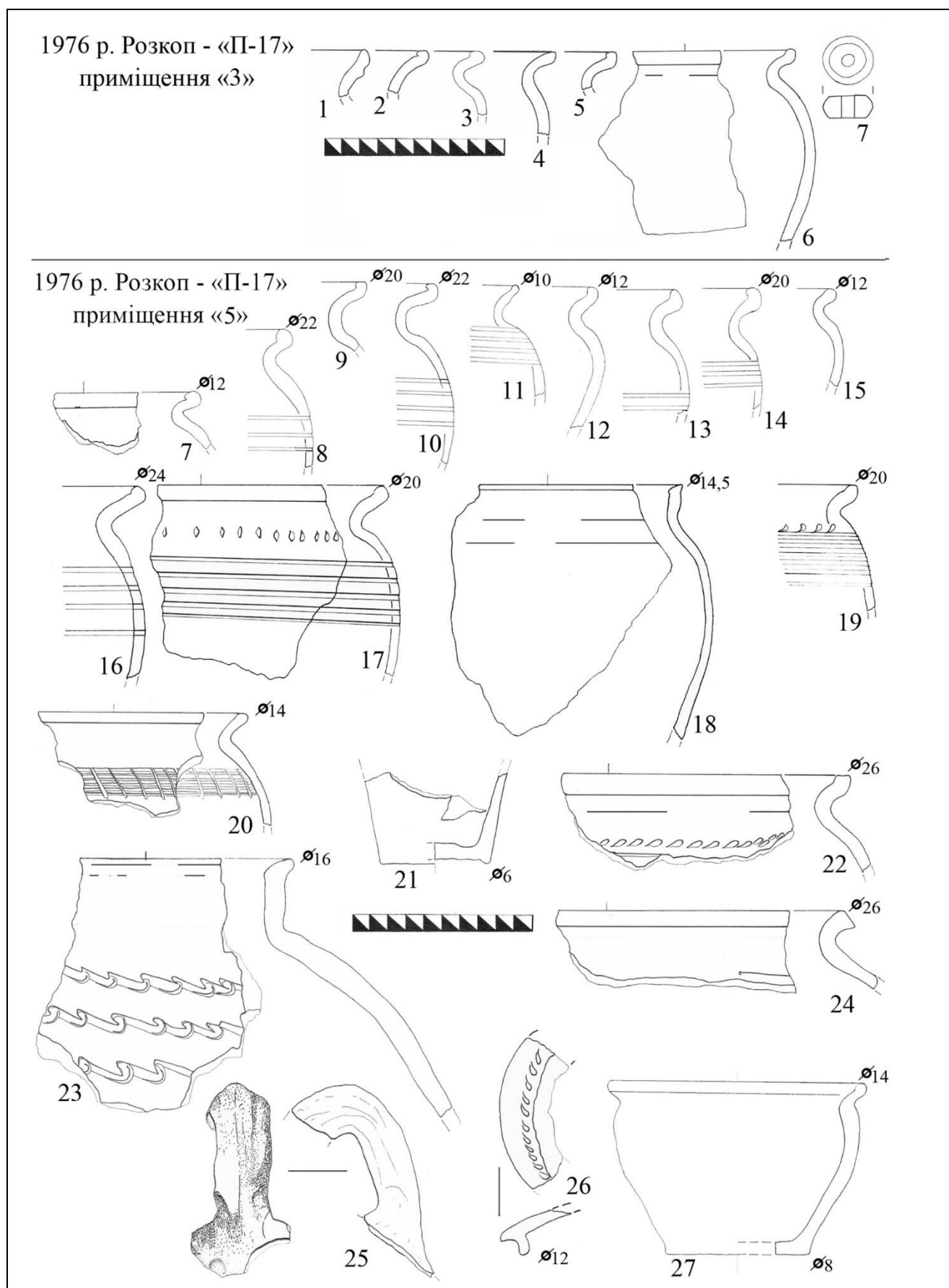
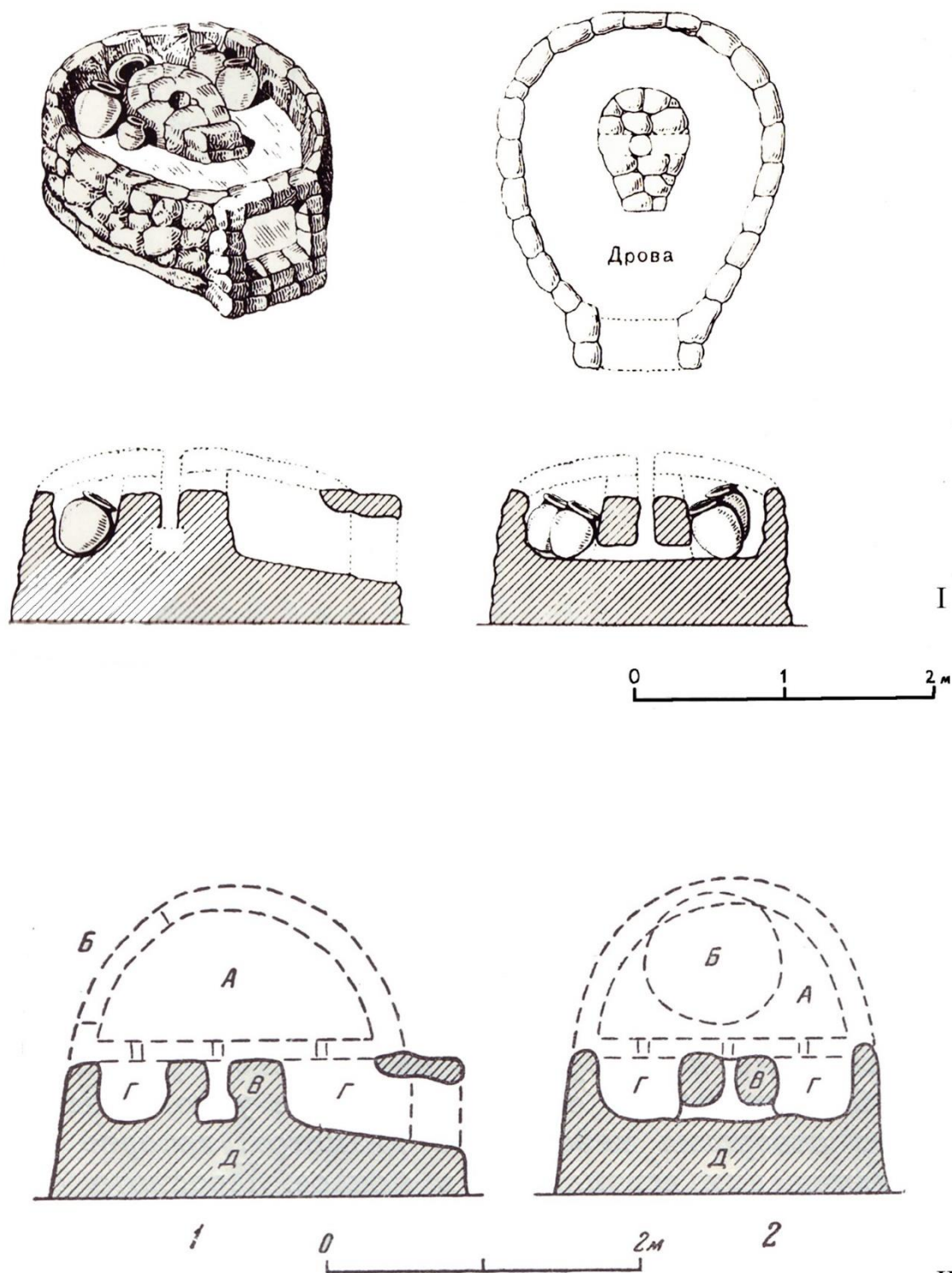

Рис. 61. Археологічний матеріал виявлений у заповненні виробничих приміщень на посаді Білгорода рубежу XI-XII—XII ст.

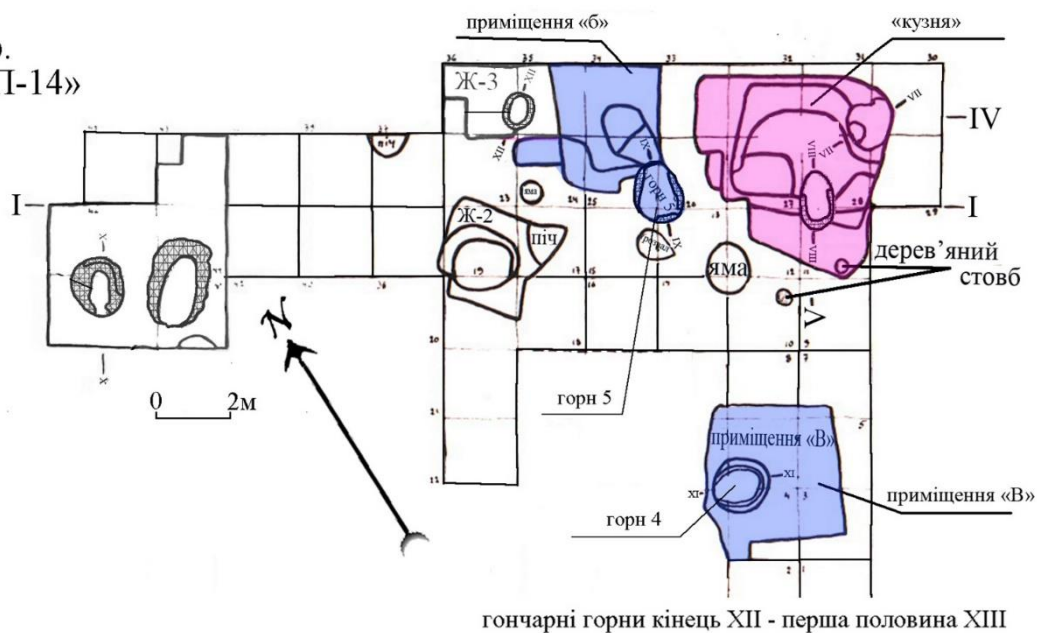

Умовні позначки:
 1- повздовжний розріз
 2 - поперечний розріз
 А - обпалювальна камера Б - завантажувальний отвір
 В- «козел» з продухами в ньому Г - топкова камера
 Д - частина горна що збереглася, стінки топкової камери і «козел»
 показані штриховою

Рис. 63. Гончарний горн XII ст. розкопаний В.В. Хвойком на посаді Білгорода.
 I – реконструкція за Б.О. Рибаківим, II – реконструкція за Р.Л. Розенфельдтом.

1974 р.
Розкоп - «П-14»

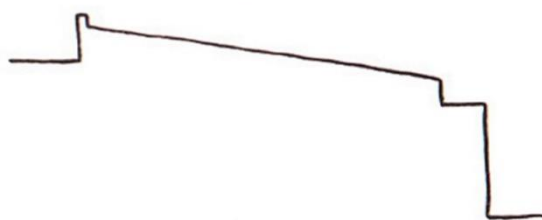

гончарні горни кінець XII - перша половина XIII

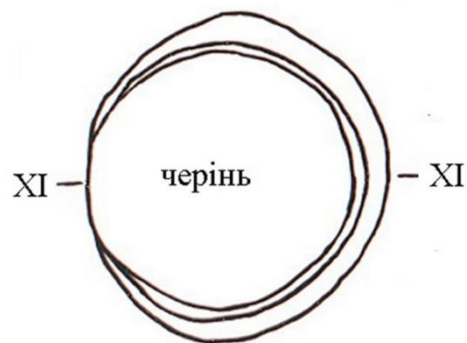
горн 5
приміщення «б»

розріз по лінії IX-IX

горн 4
приміщення «в»

розріз по лінії XI-XI

0 1м

Умовні позначки:

■ споруди кінець XI- початок XII
- XII ст.

■ споруди кінець XII - перша половина XIII ст.

Рис. 64. План-креслення споруд з гончарними горнами та «кузня» досліджені Г.Г. Мезенцевою.

1974 р.
Розкоп - «П-14»

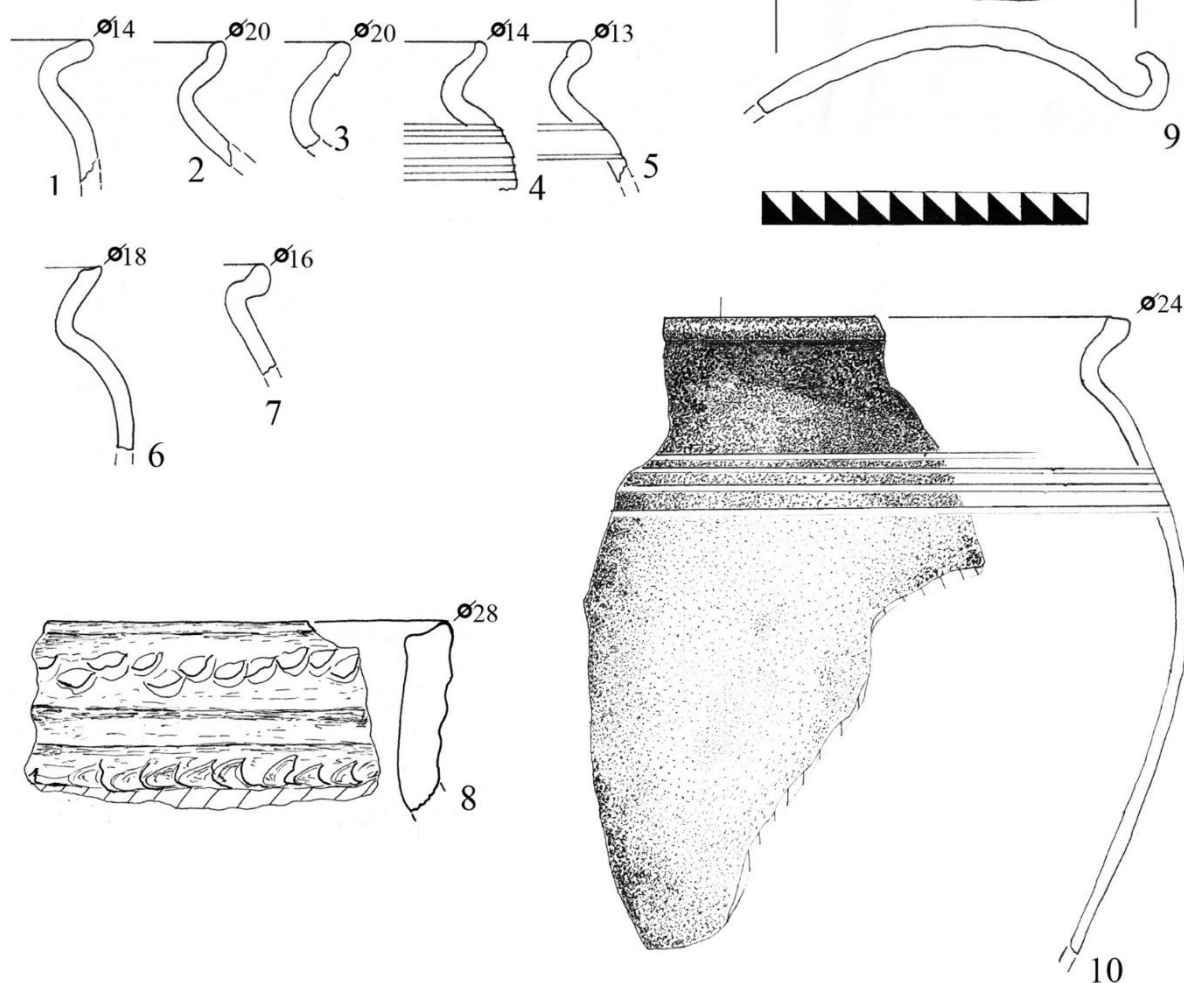
горн № 4

горн № 5

Рис. 65. Фото гончарних горнів №№ 4 та 5. (за Г.Г. Мезенцевою)

1974 р. Розкоп - «П-14»
приміщення «б»

1974 р. Розкоп - «П-14»
приміщення «в»

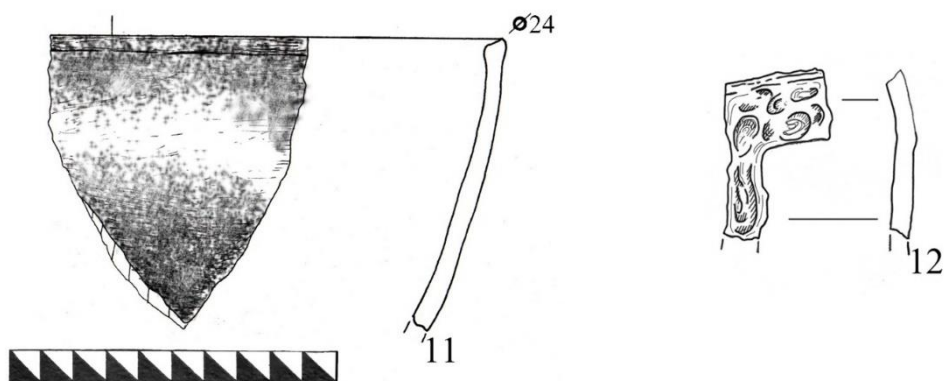

Рис. 66. Археологічні знахідки виявлені у заповненні котловану виробничих приміщень кінця XII — першої половини XIII ст. на посаді Білгорода.

1975 р. Розкоп - «П-16»

приміщення «В»

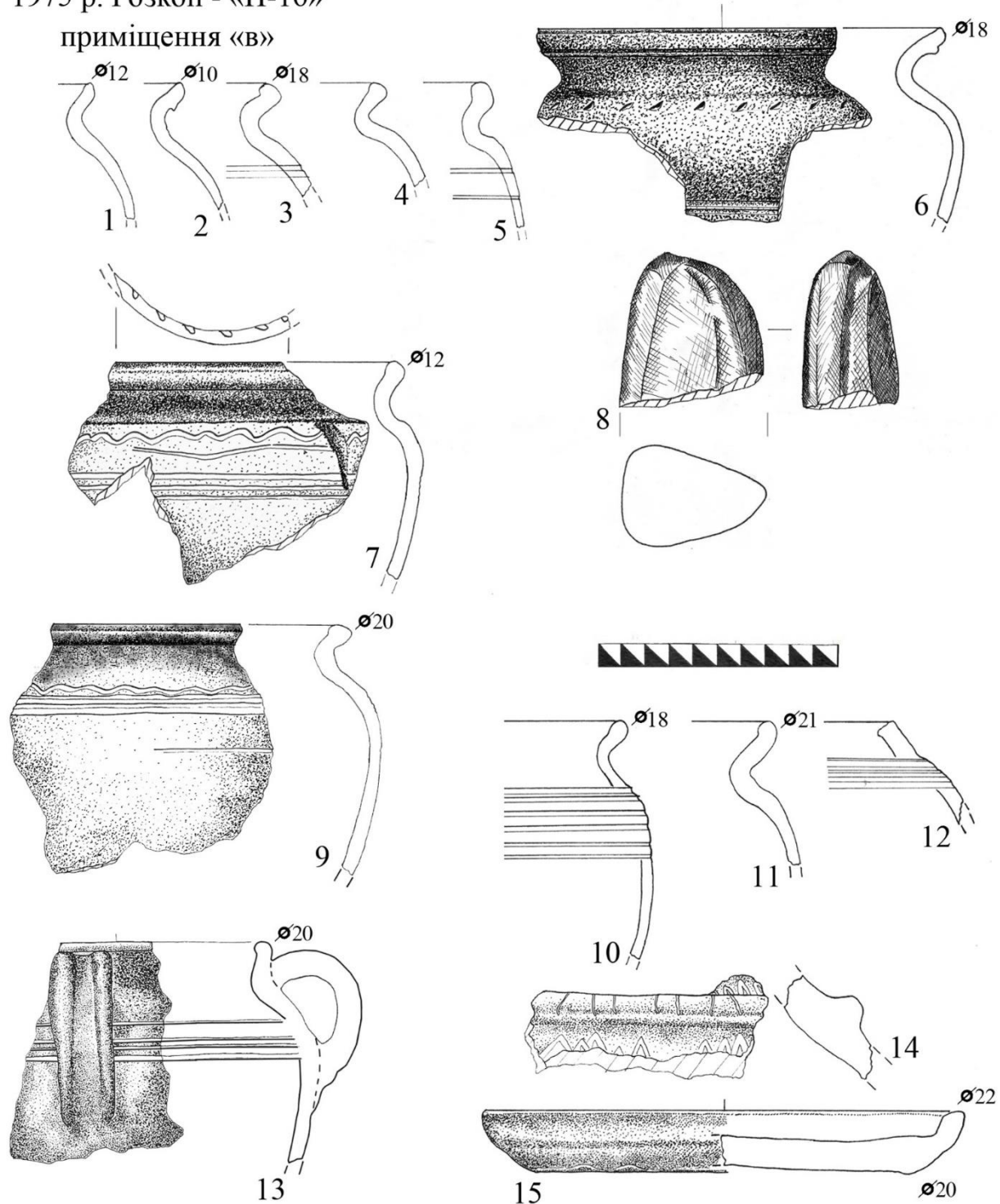

Рис. 67. Артефакти знайдені у заповненні приміщень виробничого характеру кінця XII — першої половини XIII ст. на посаді Білгорода.

1975 р.
Розкоп - «П-15»

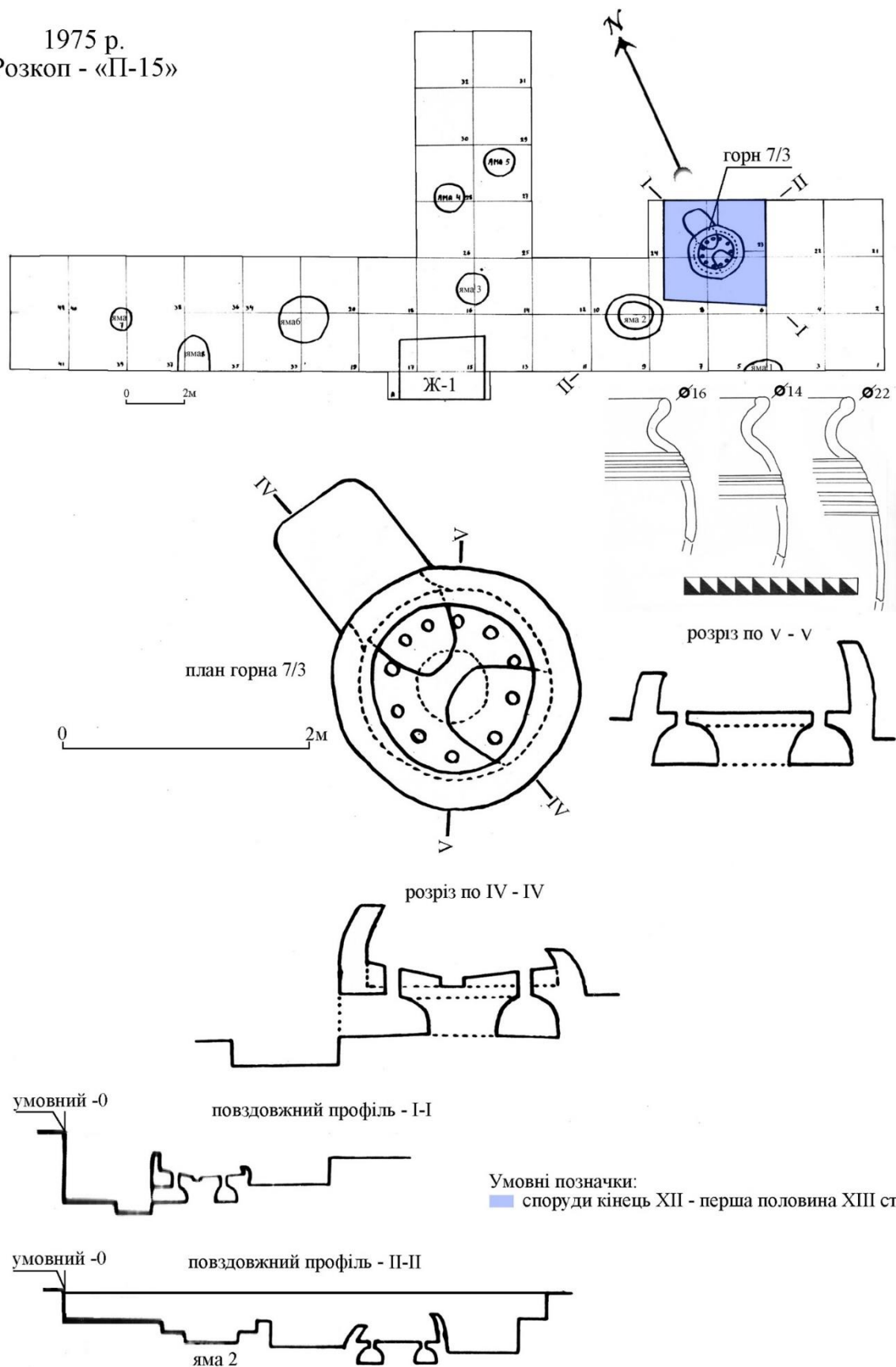
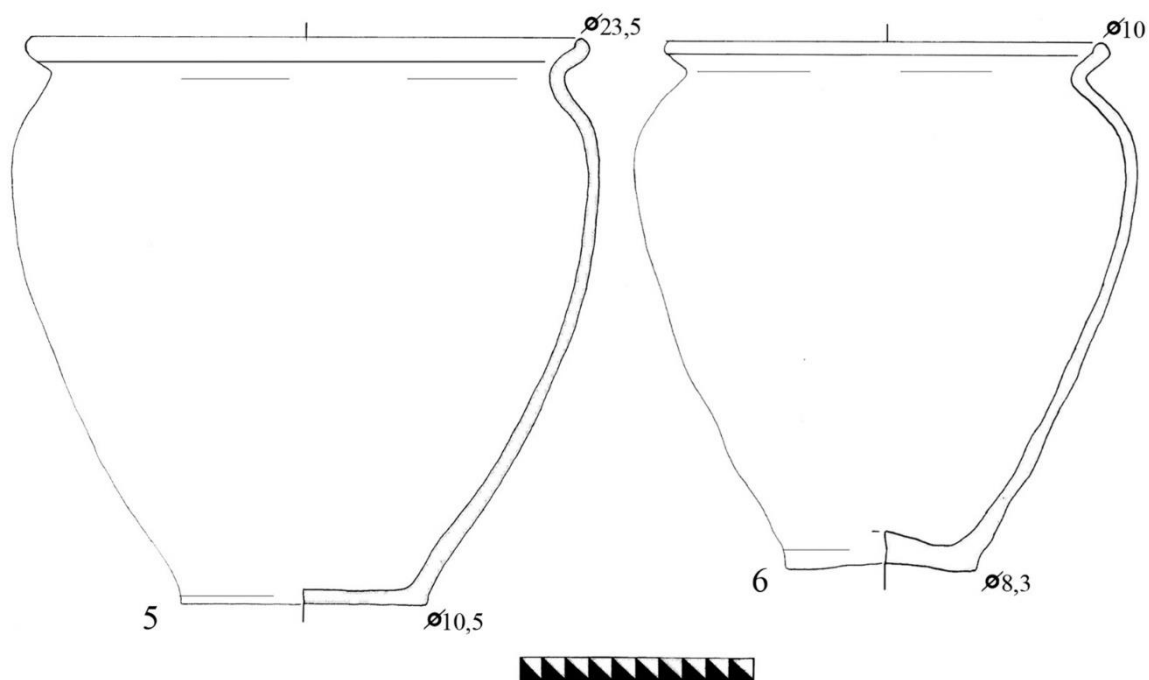
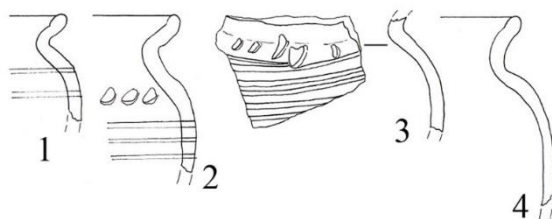

Рис. 68. План та профілі розрізів гончарного горна кінця XII — першої половини XIII ст. дослідженого Г.Г. Мезенцевою.

1974 р. Розкоп - «П-14»
яма №1

1974 р. Розкоп - «П-14»
яма №2

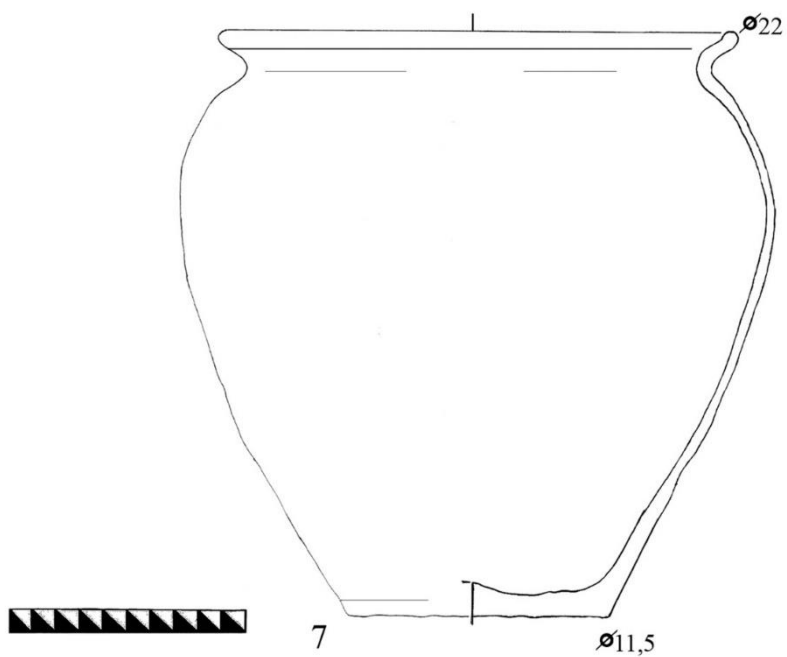

Рис. 69. Знахідки гончарного посуду кінця XII — першої половини XIII ст.
на посаді Білгорода.

1982 р.
Розкоп - «С-2»

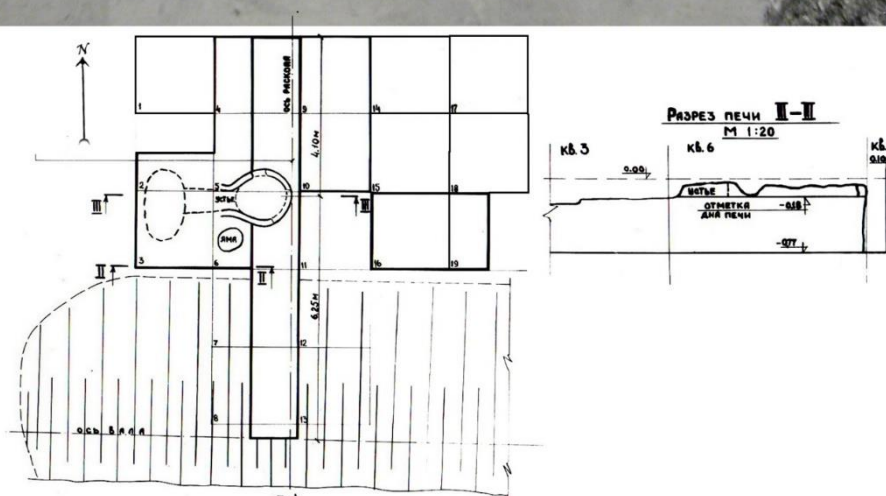
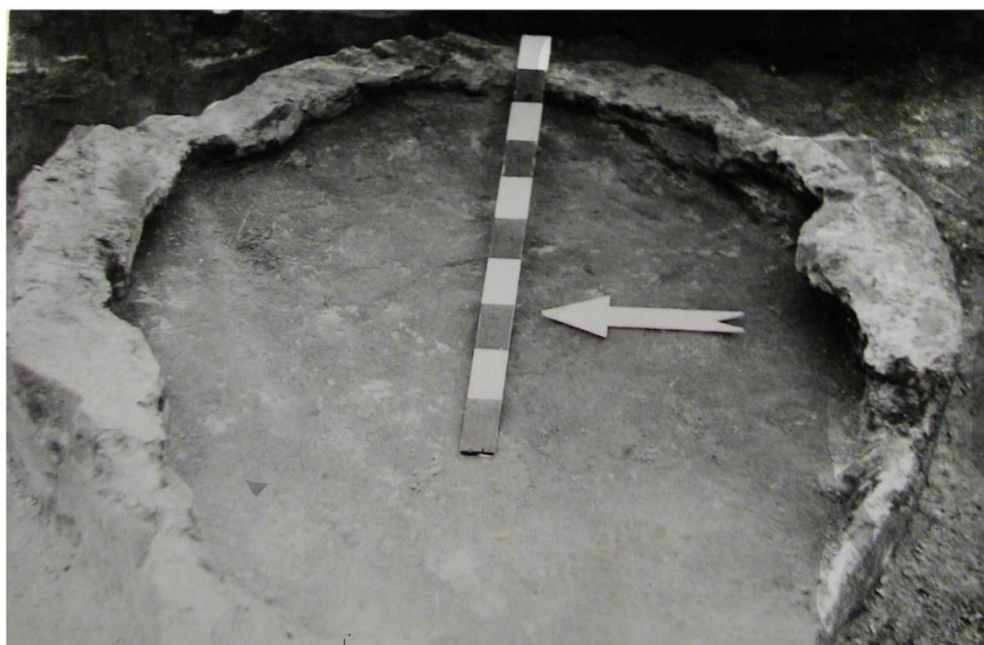

Рис. 70. «Металургійний» горн розкопаний поблизу поперечного валу посаду.
(за Є.А. Ліньовою)

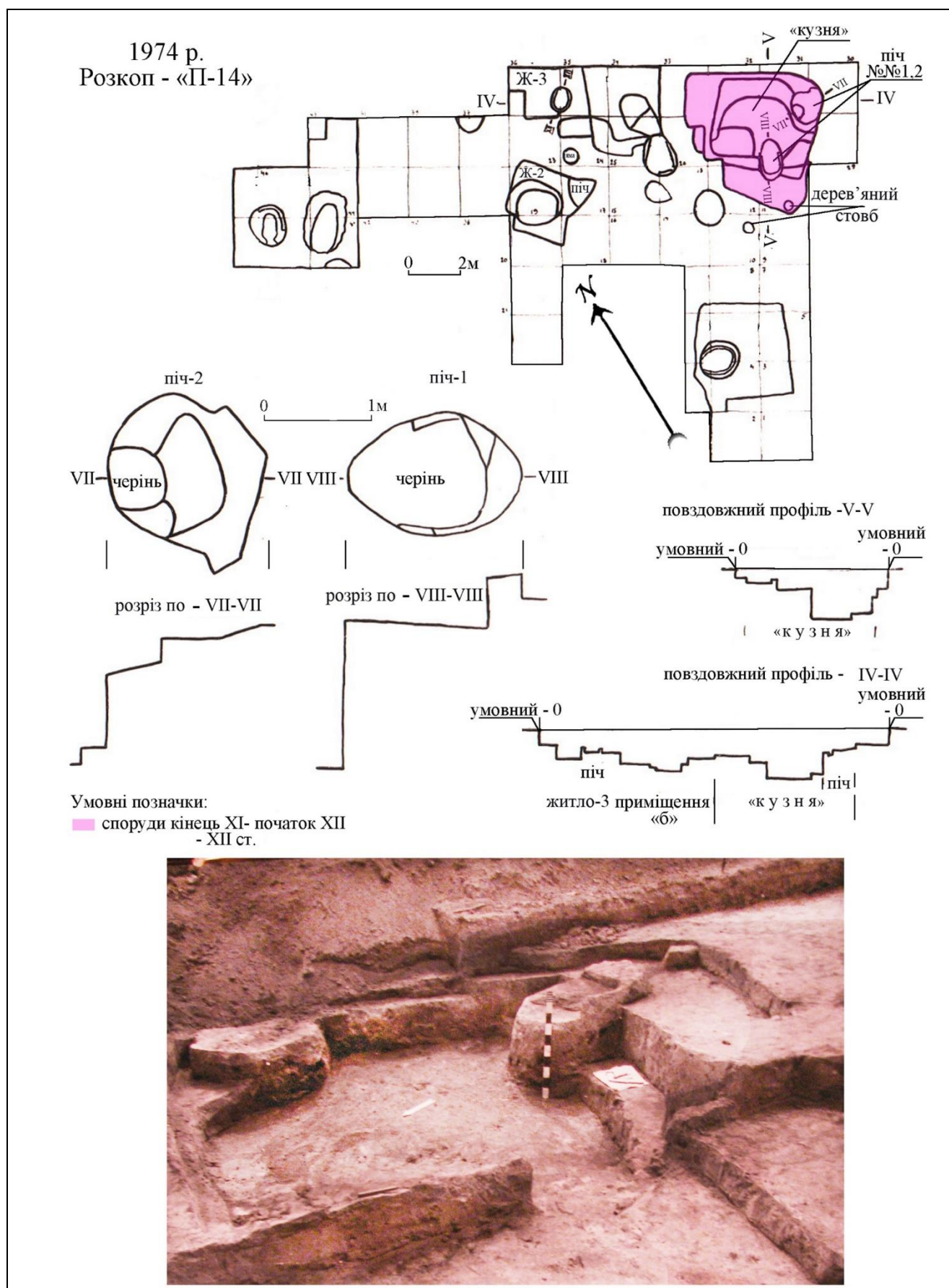

Рис. 72. План-креслення «кузні» кінця XI — початку XII—XII ст.
(за Г.Г. Мезенцевою)

1974 р. Розкоп - «П-14»
кузня (житло №1)

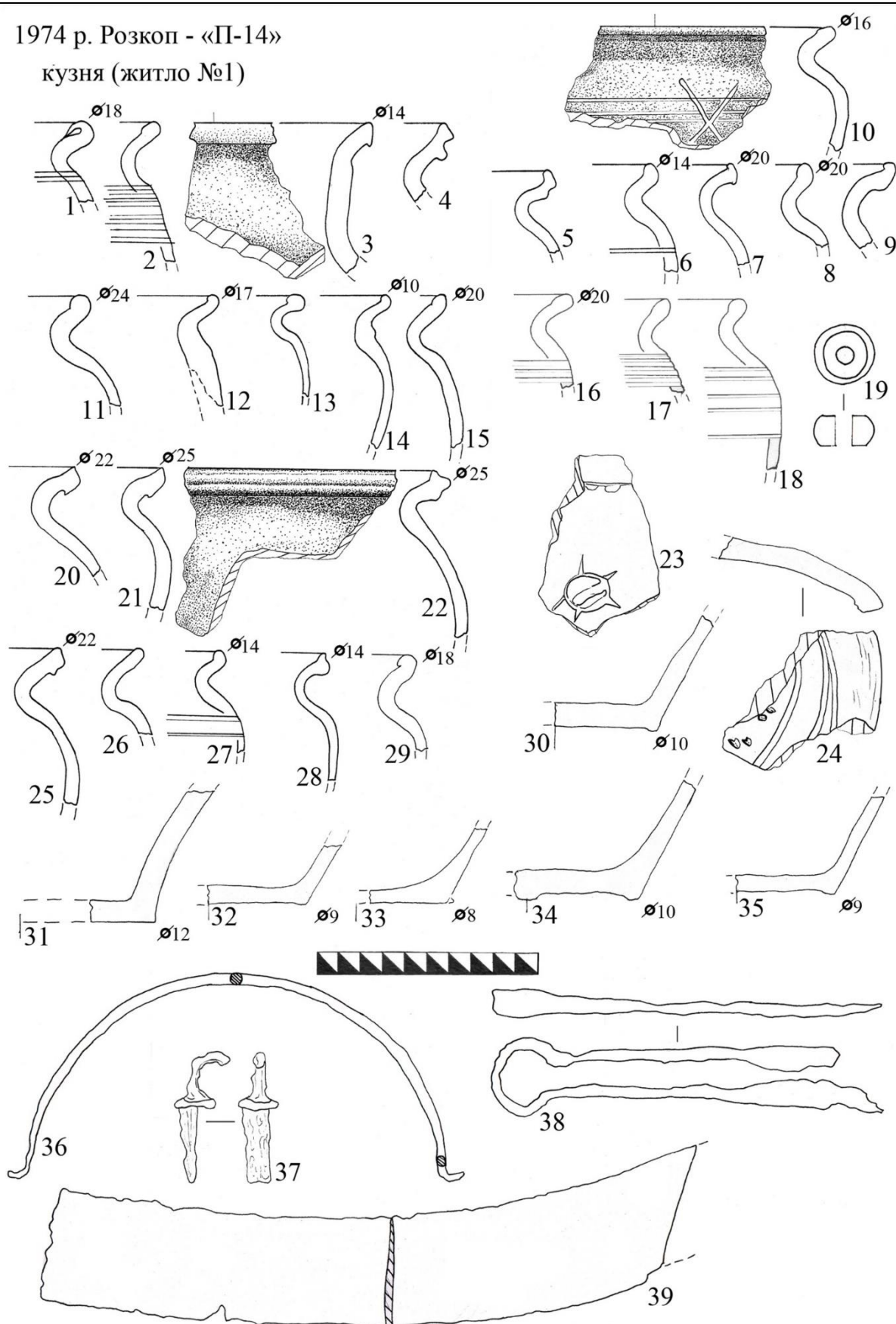

Рис. 73. Археологічні знахідки виявлені у заповненні котловану «кузня».

1971 р.
Розкоп - «Д-3»

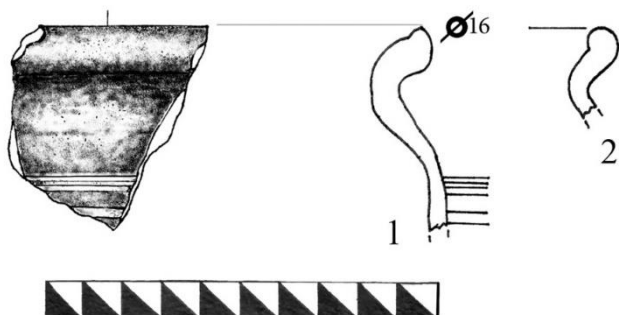
приміщення - «І» - поварня

приміщення - «ІІ»
поварня

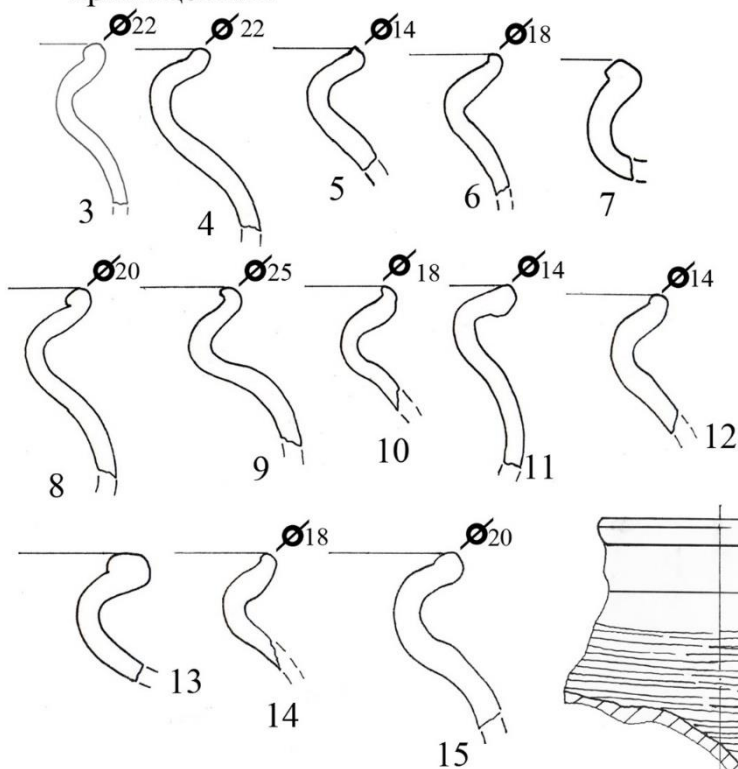

Рис. 74. Поварні рубежу XI-XII—XII та кінця XII — першої половини XIII ст. досліджені Г.Г. Мезенцевою.

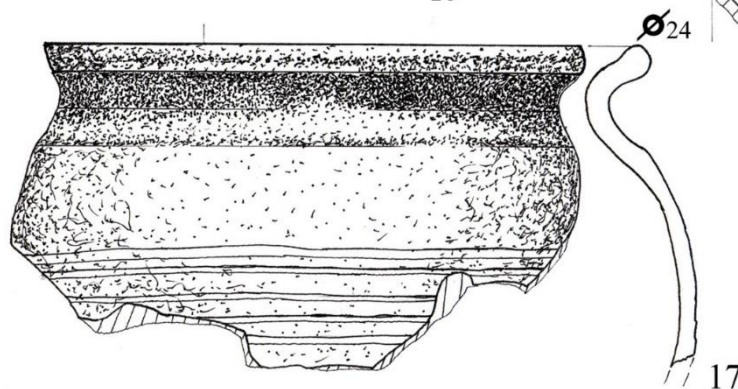
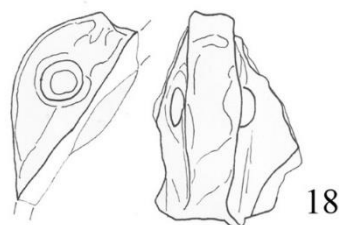
1967 р. Розкоп - «В»
приміщення «в»

1971 р. розкоп «Д-3»
приміщення I

приміщення II

1972 р. Розкоп «Д-4»
приміщення «б»

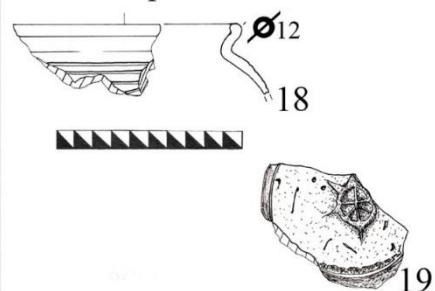

Рис. 75. Археологічний матеріал знайдений у заповненні котлованів поварень.

1972 р. Розкоп «Д-4»
житло/приміщення 2

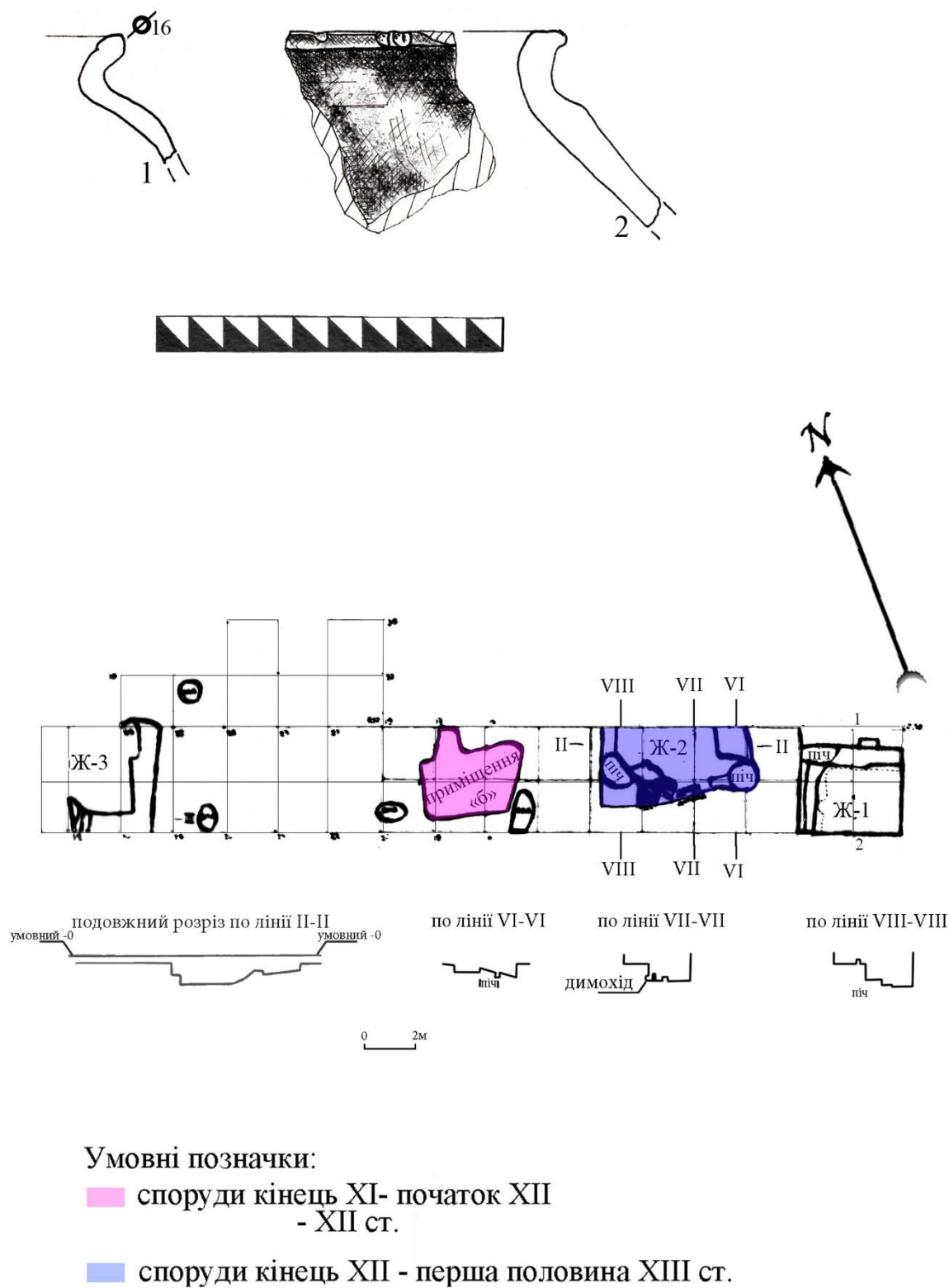

Рис. 76. План розкопу – «Д-4» та археологічний матеріал із заповнення котловану житла.

Рис. 77. Розкопки колодязів на дитинці Білгорода
під керівництвом В.В. Хвойко.

XIII CT.

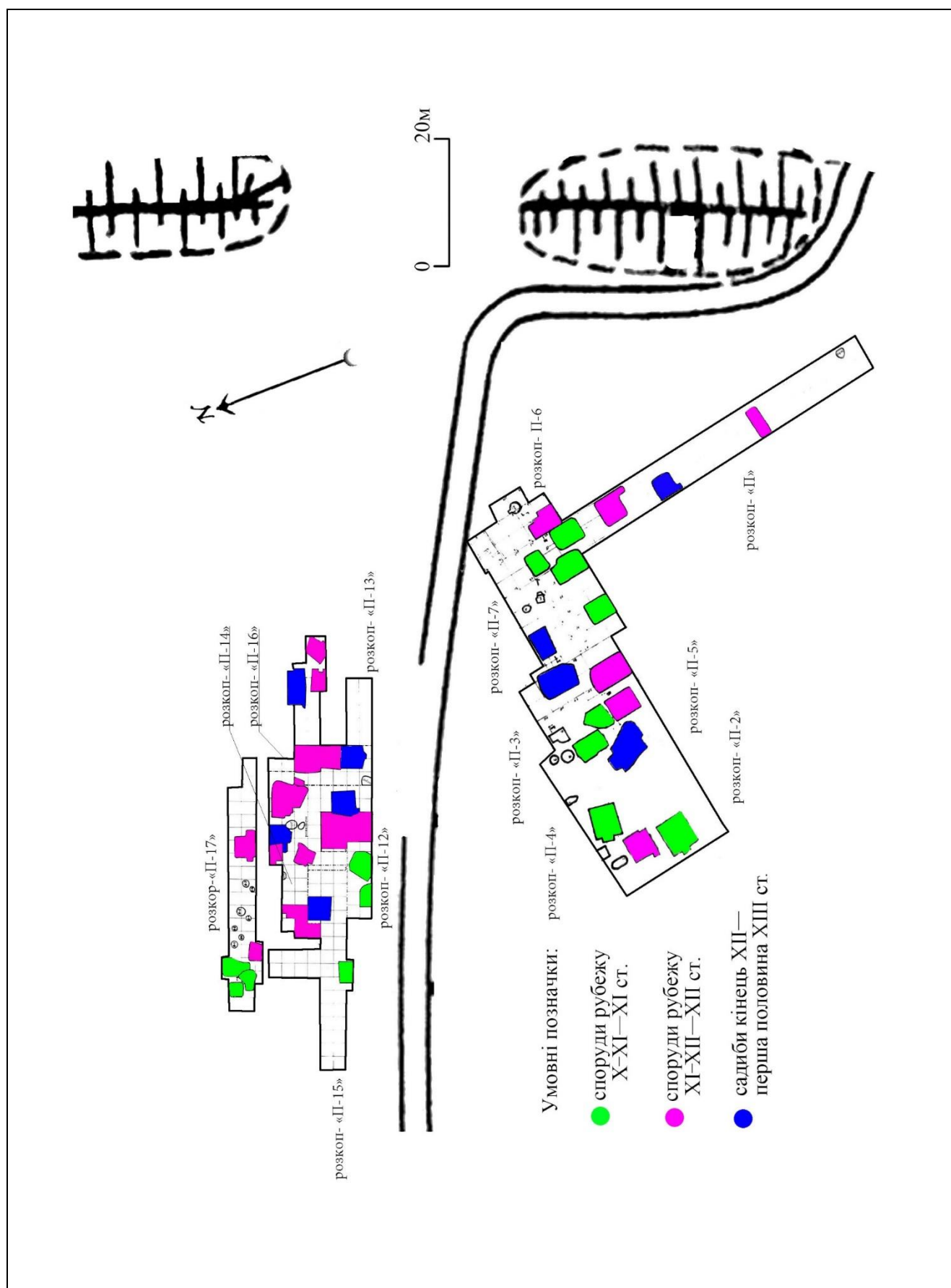

Рис. 79. Розташування житлових та ремісничих комплексів на посаді Білгорода у кінці X — першій половині XIII ст.

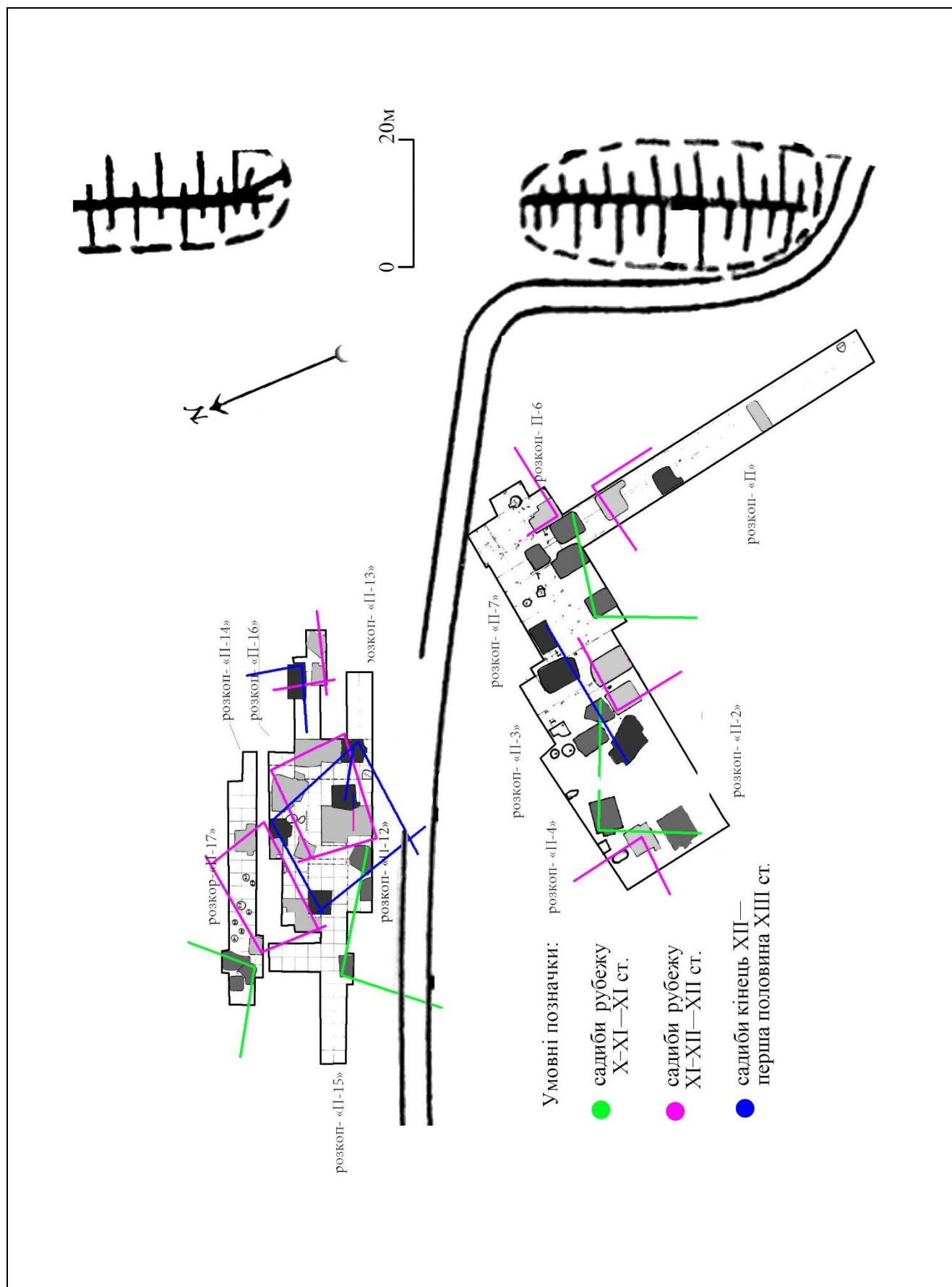

Рис. 80. Планова забудова території посаду Білгорода у кінці X — першій половині XIII ст.

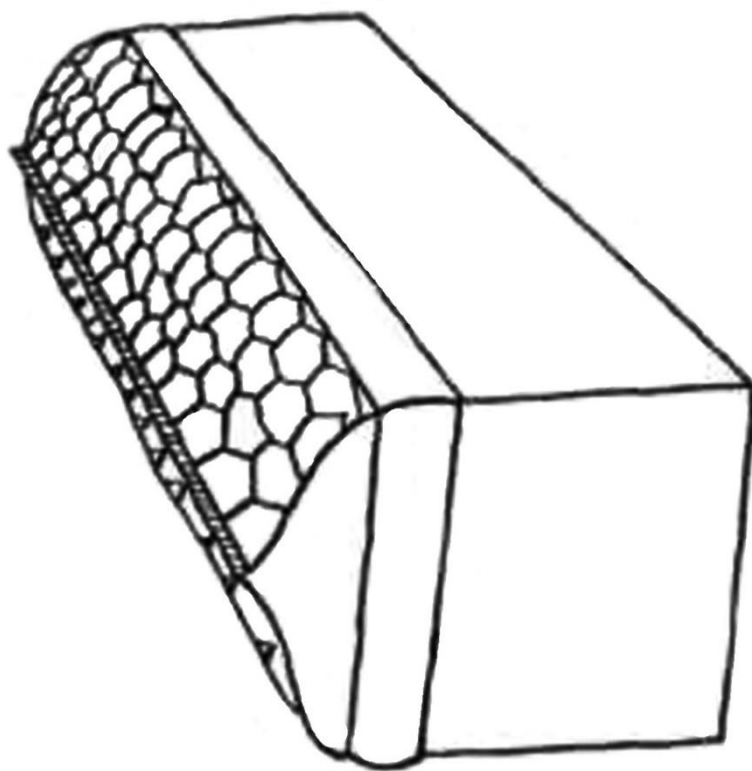

Рис. 81. Реконструкція кам'яного саркофагу та його фото під час археологічного дослідження під керівництвом Б.О. Рибаківа.

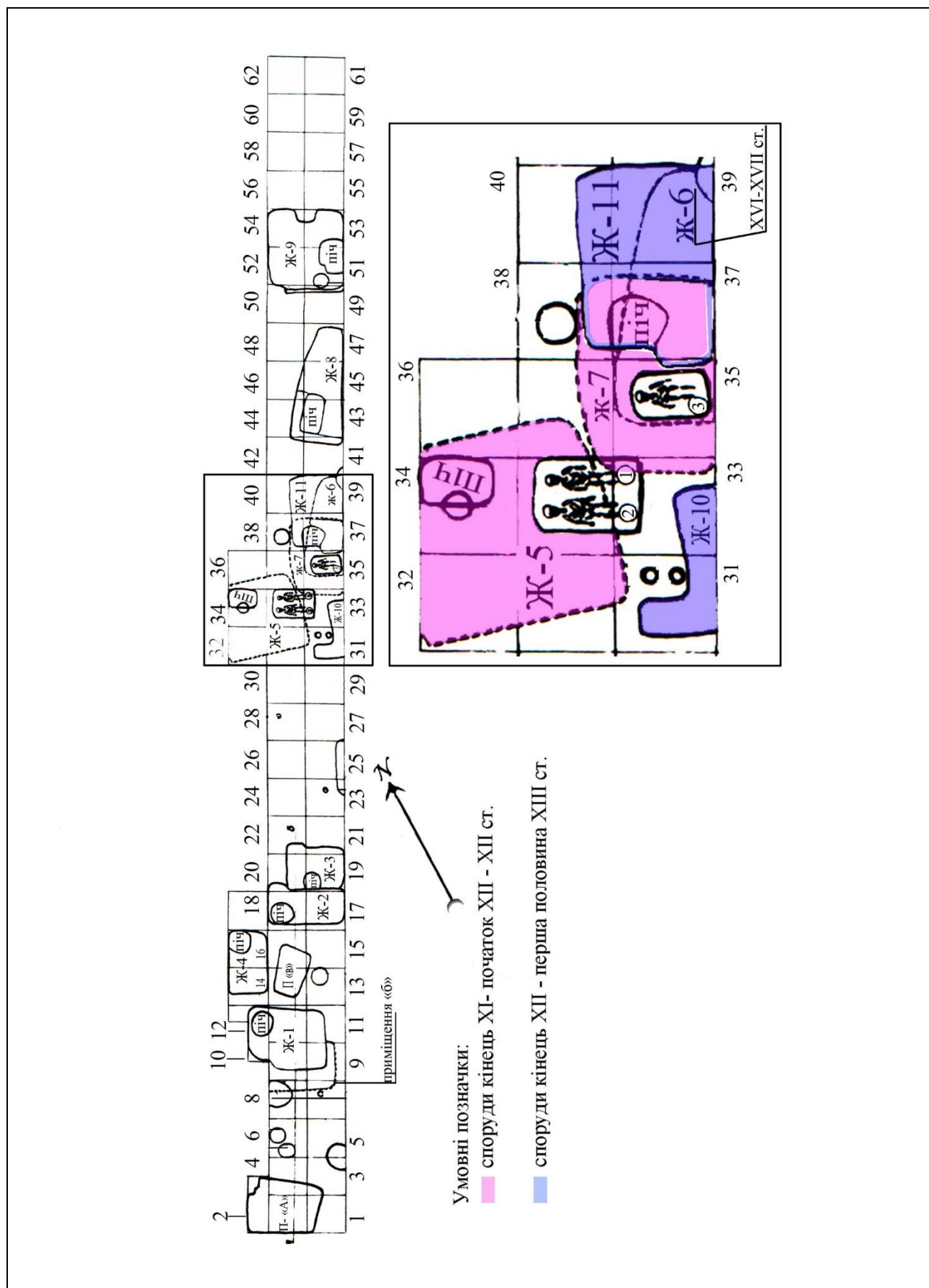

Рис. 82. Розкоп – «В» та виявлені поховання давньоруського часу не пов'язані з міським кладовищем.

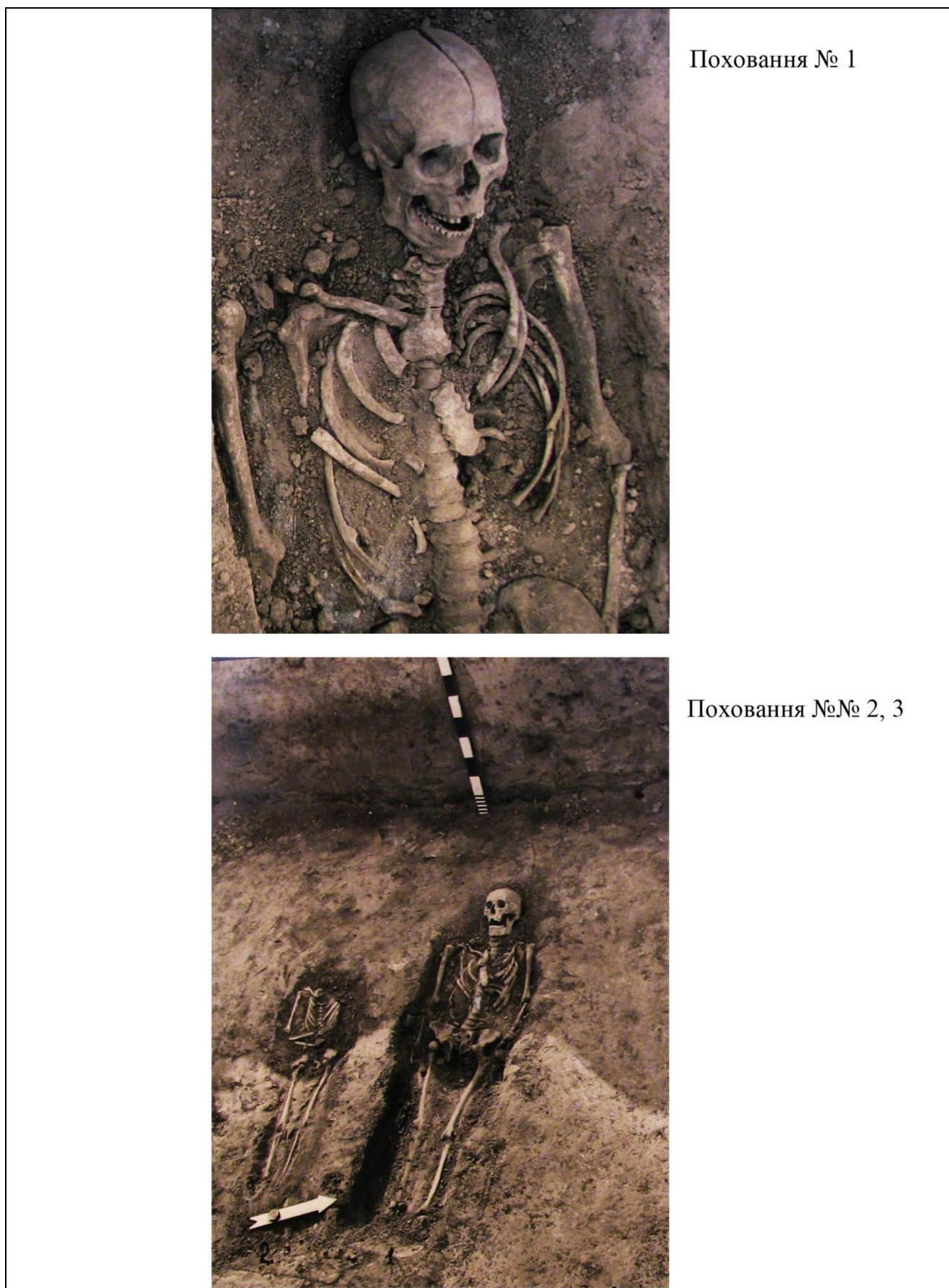

Рис. 83. Фото небіжчиків зі слідами насильницької смерті розкопані на території дитинця поблизу східного валу.

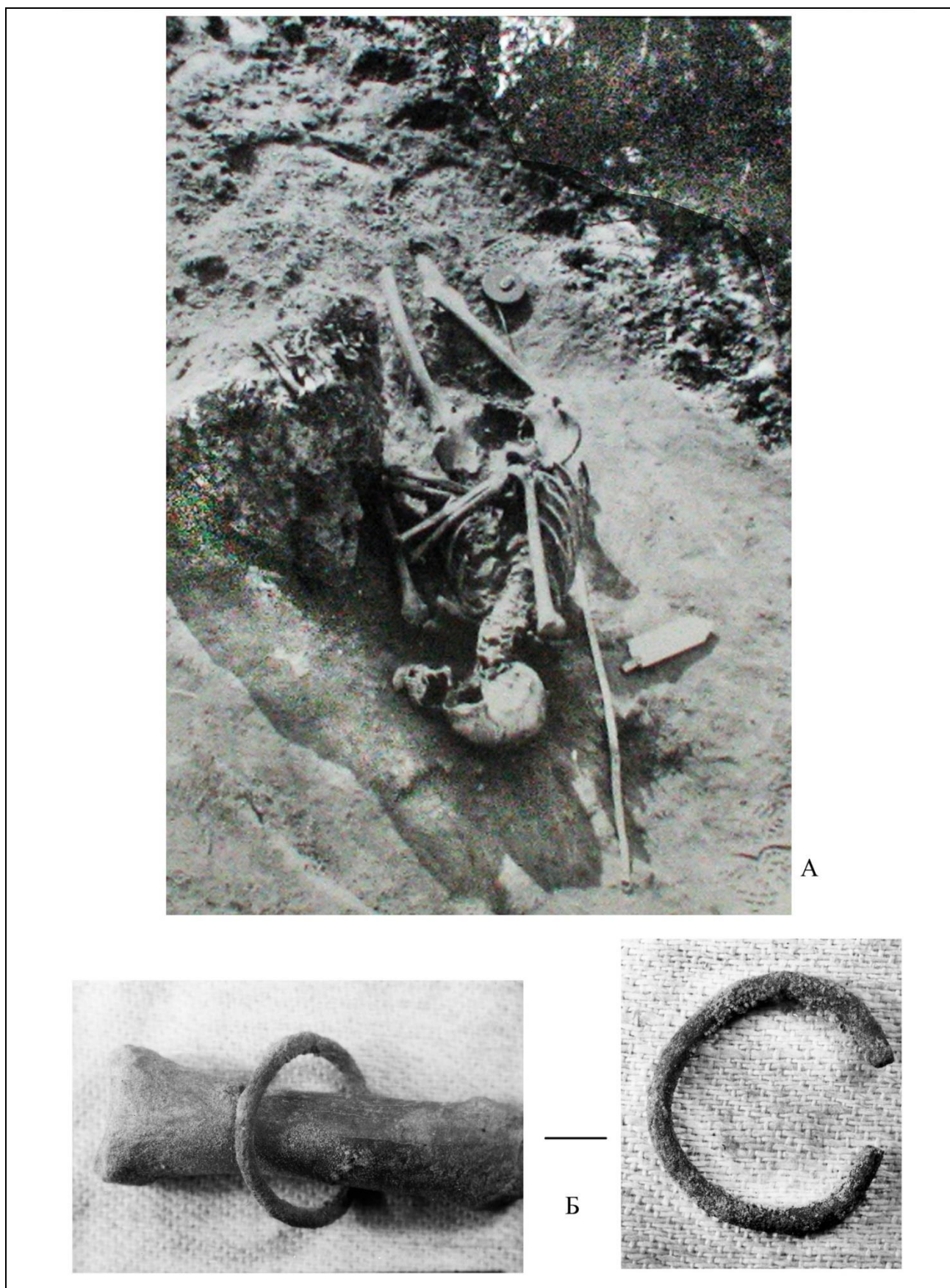

Рис. 84. А. Небіжчик виявлений у заповнення котловану житла XI ст. на посаді.
Б. Фаланга пальця руки із каблучкою (поховання № 2, розкоп – «М-3»).

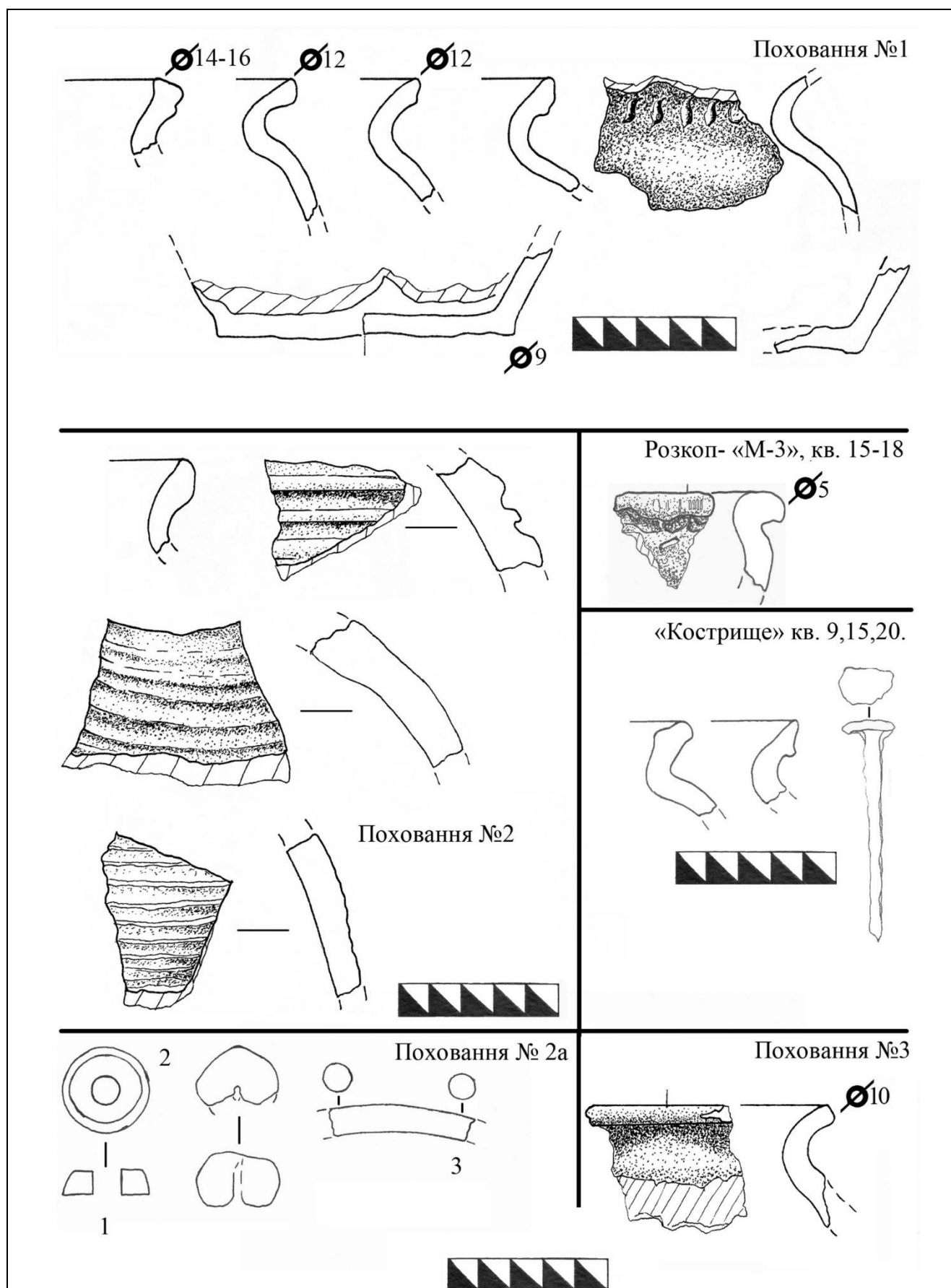

Рис. 85. Інвентар із поховання №№ 1, 2, 2а розкоп – «М-3» 1975 р.

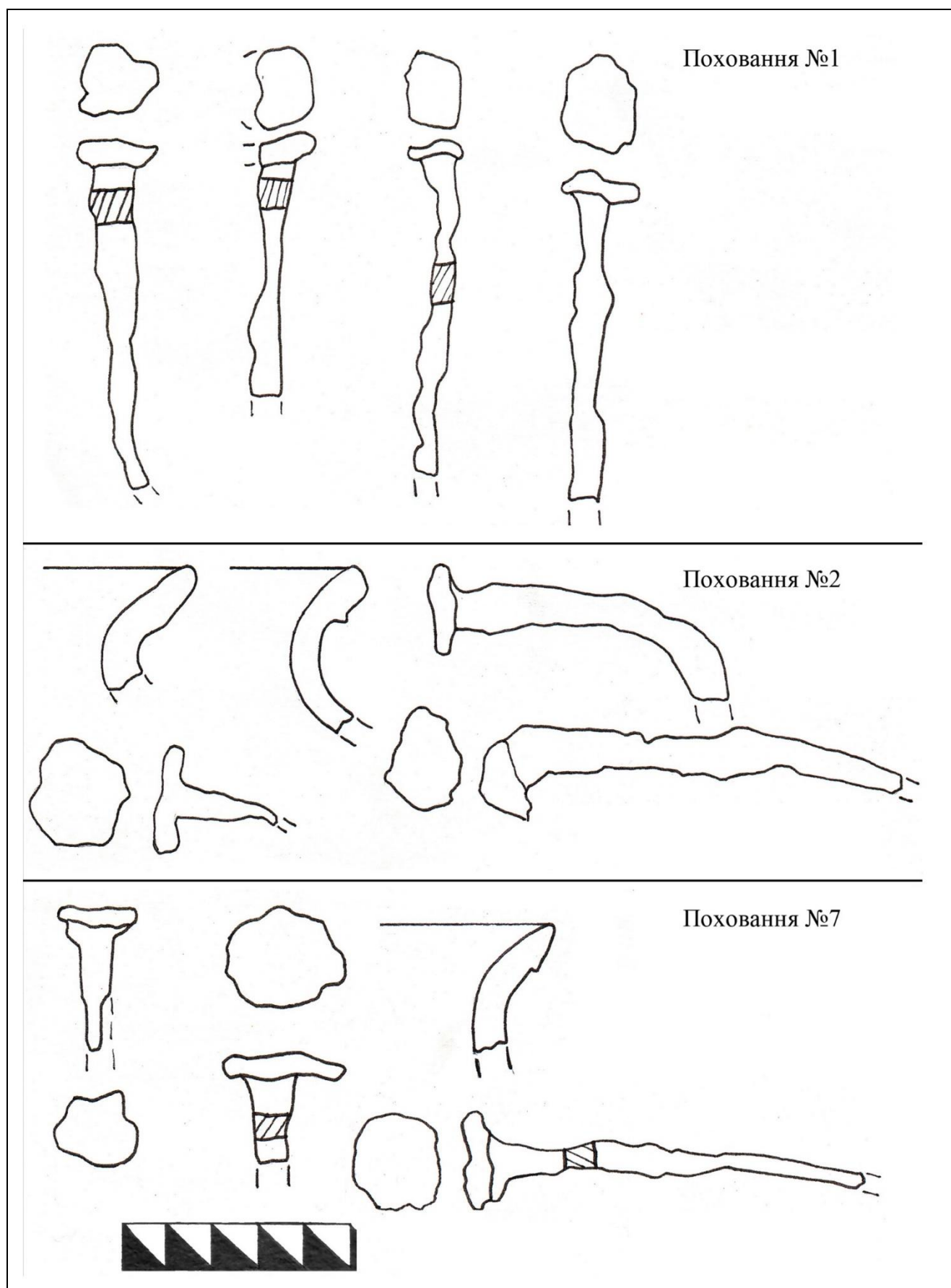
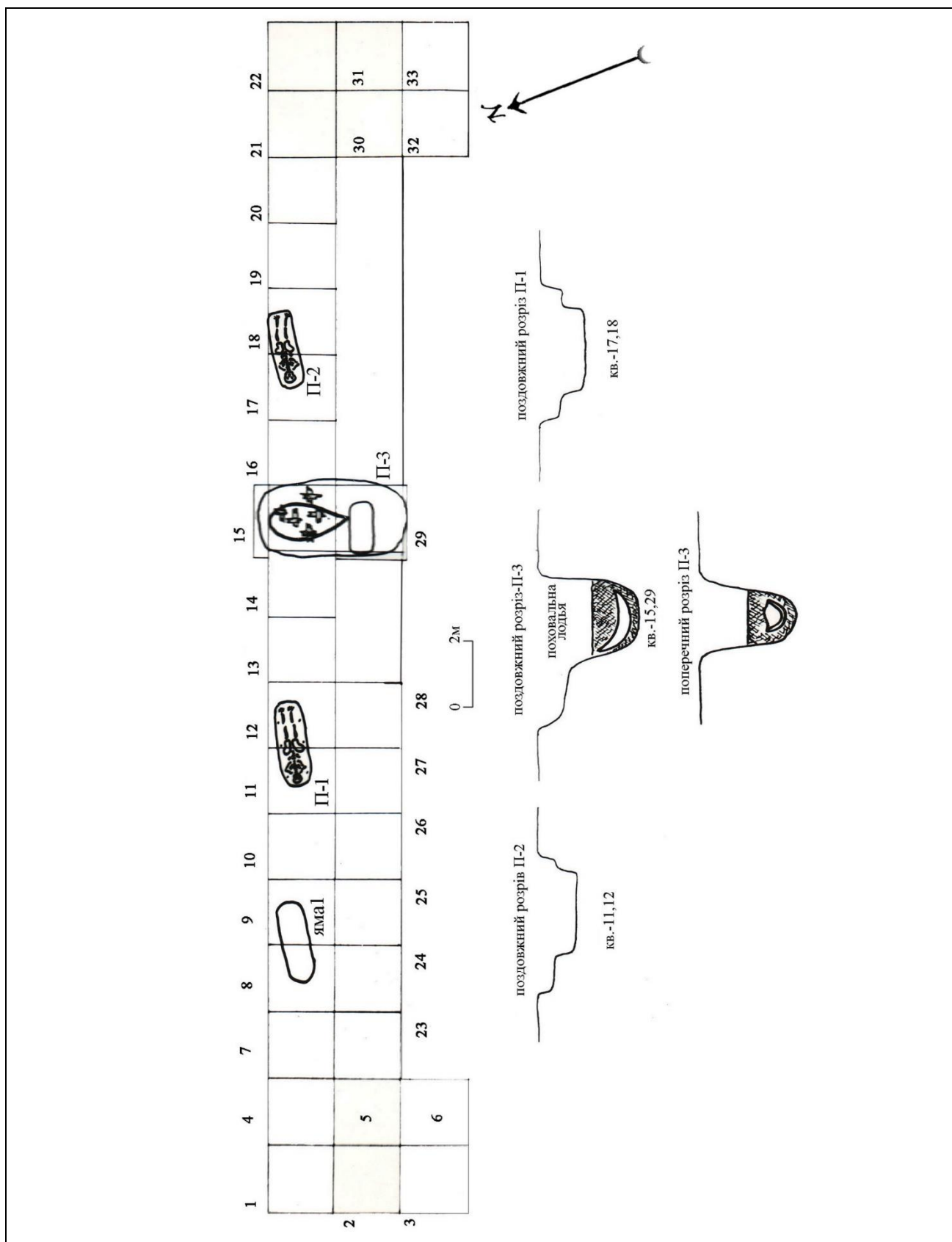

Рис. 86. Залізні цвяхи з розкопок могильника.
Розкоп – «М».

Рис. 87. Розкоп – «М» на території могильника Білгорода у 1974 р.
(за Г.Г. Мезенцевою)

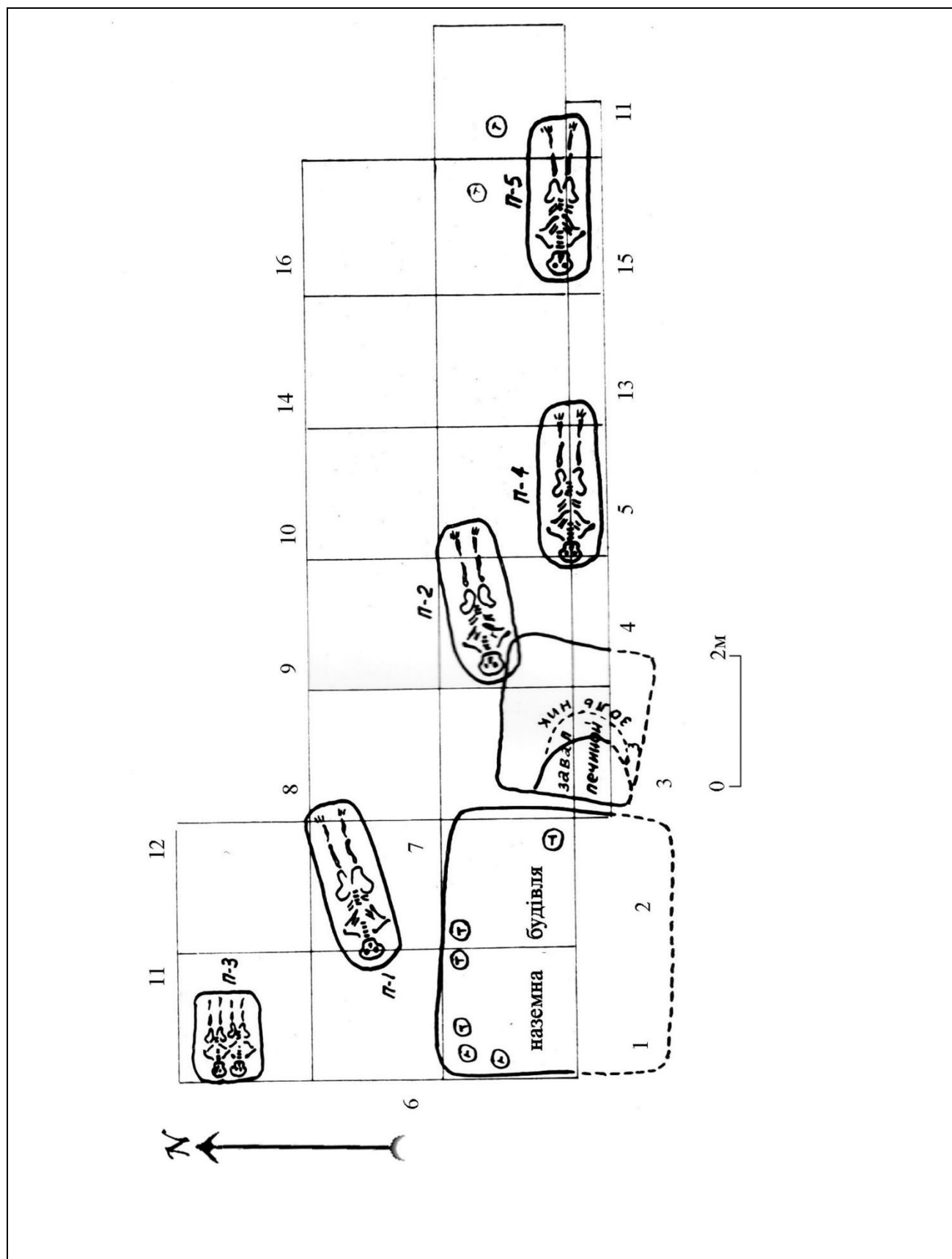

Рис. 90. Розкоп – «М-6» 1976 р.
(за Г.Г. Мезенцевою)

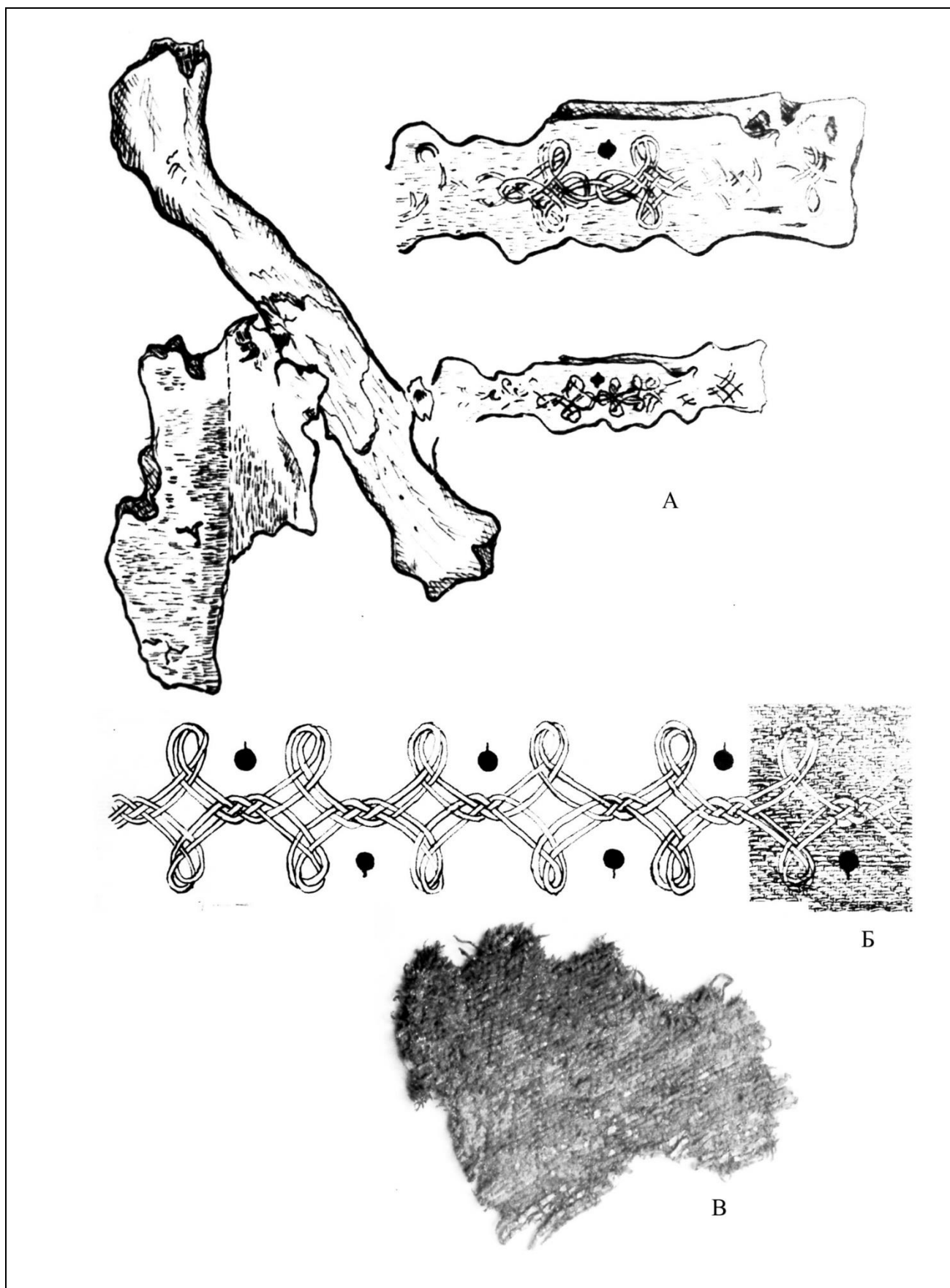

Рис. 91. Знайдені фрагменти тканини у похованні № 6, розкоп – «М».
(за Г.Г. Мезенцевою)

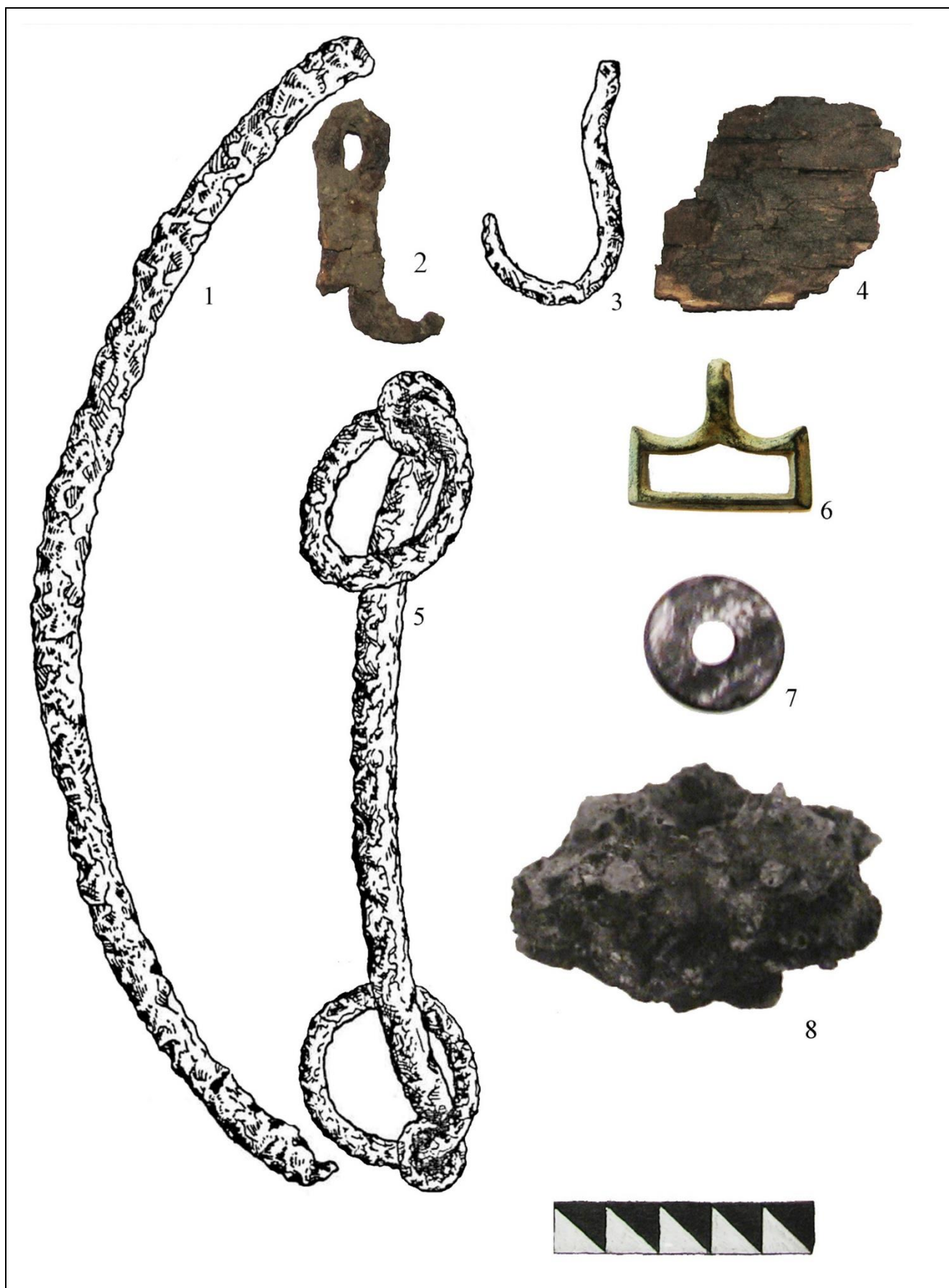

Рис. 92. Інвентар із поховання за обрядом кремації розкоп – «М-4».
(за Г.Г. Мезенцевою)

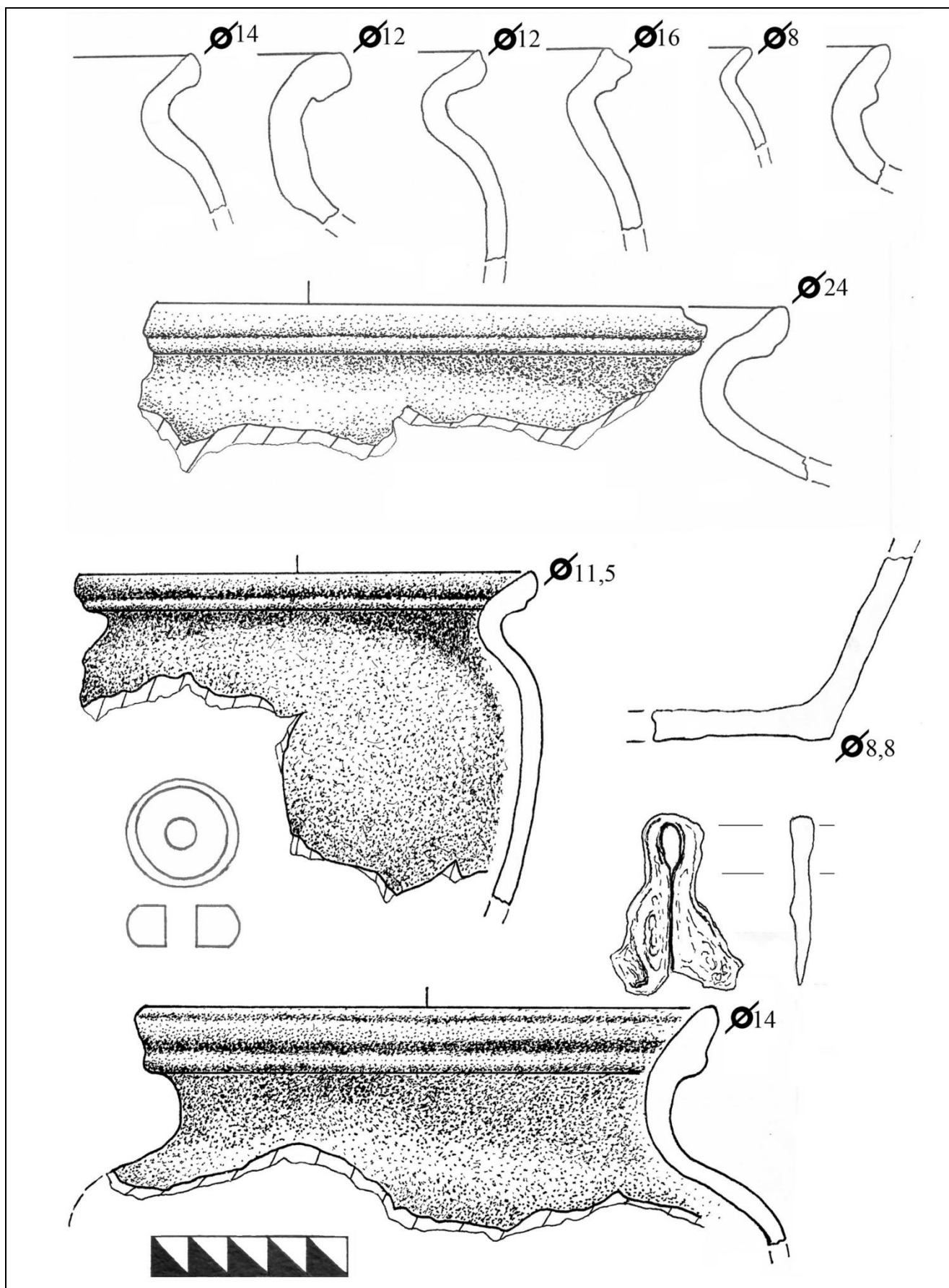

Рис. 93. Інвентар із поховання «дружинника», розкоп – «М-4» 1975 р.
(за Г.Г. Мезенцевою)

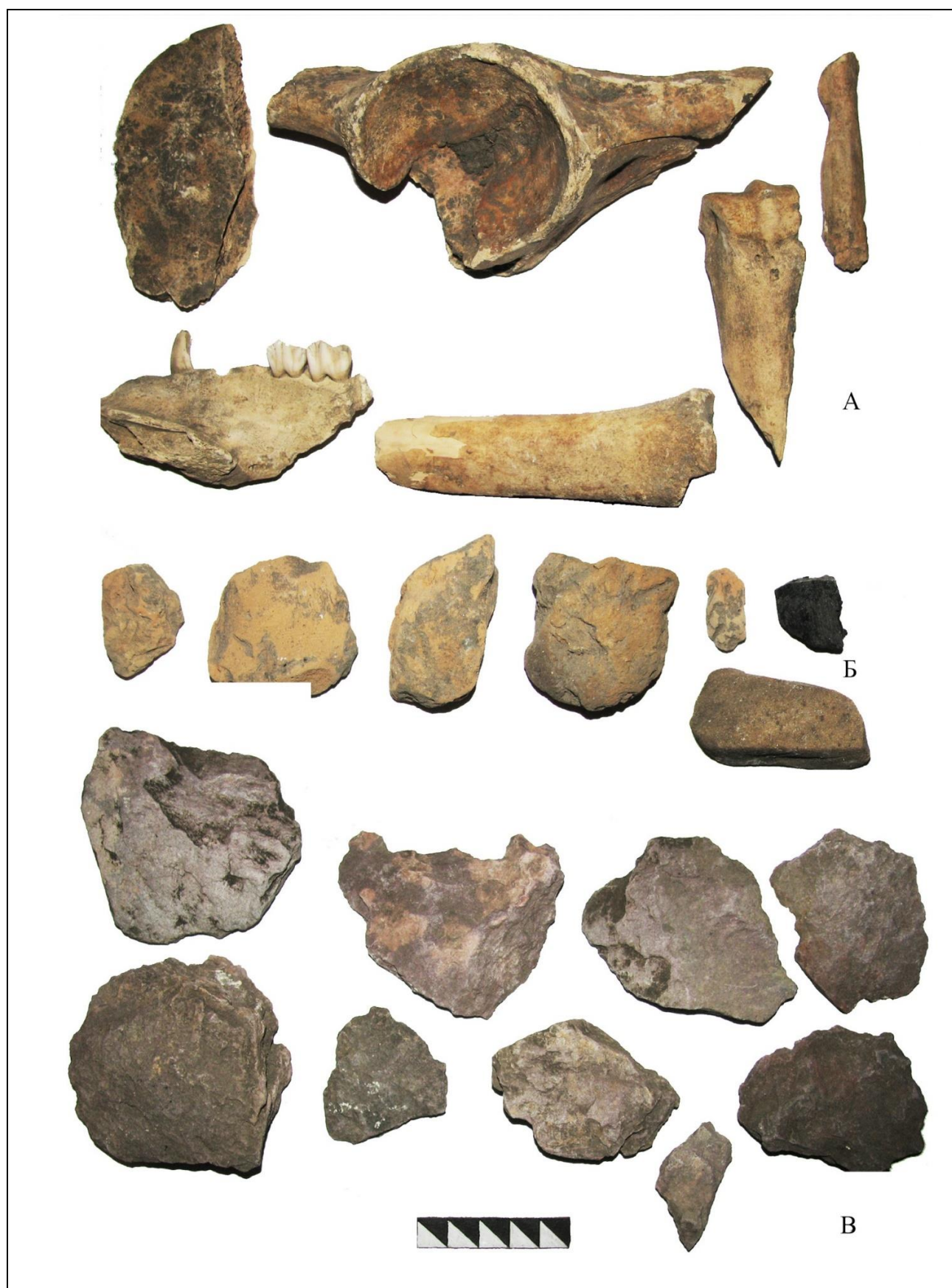

Рис. 94. Археологічний матеріал виявлений у заповненні поховання за обрядом кремації, розкоп – «М-4» 1975 р. (за Г.Г. Мезенцевою)

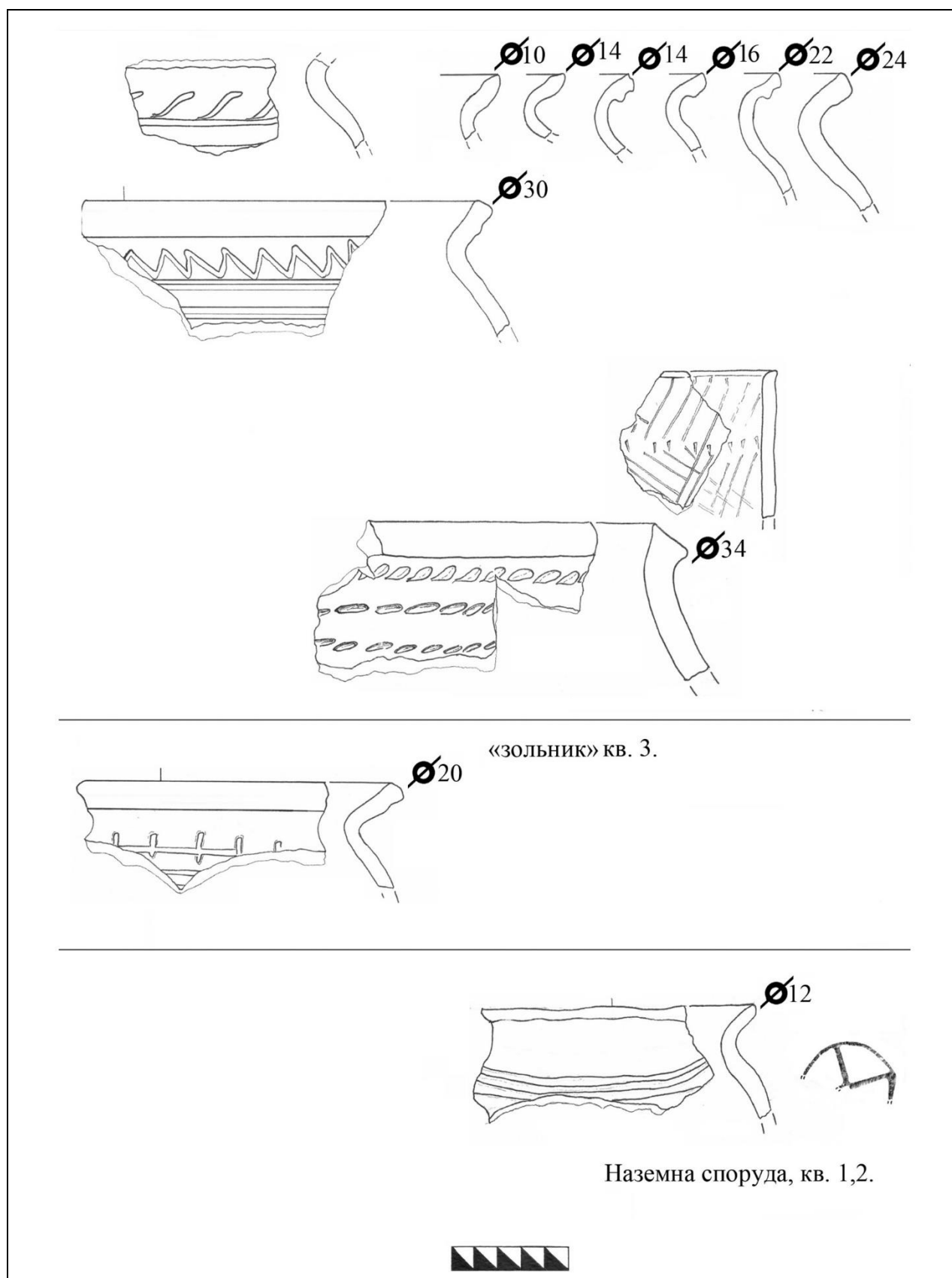

Рис. 95. Інвентар знайдений у заповненні поховання № 3 «поховання у човні», розкоп – «М-5», наземної споруди та «зольнику» розкоп – «М-6». (за Г.Г. Мезенцевою)

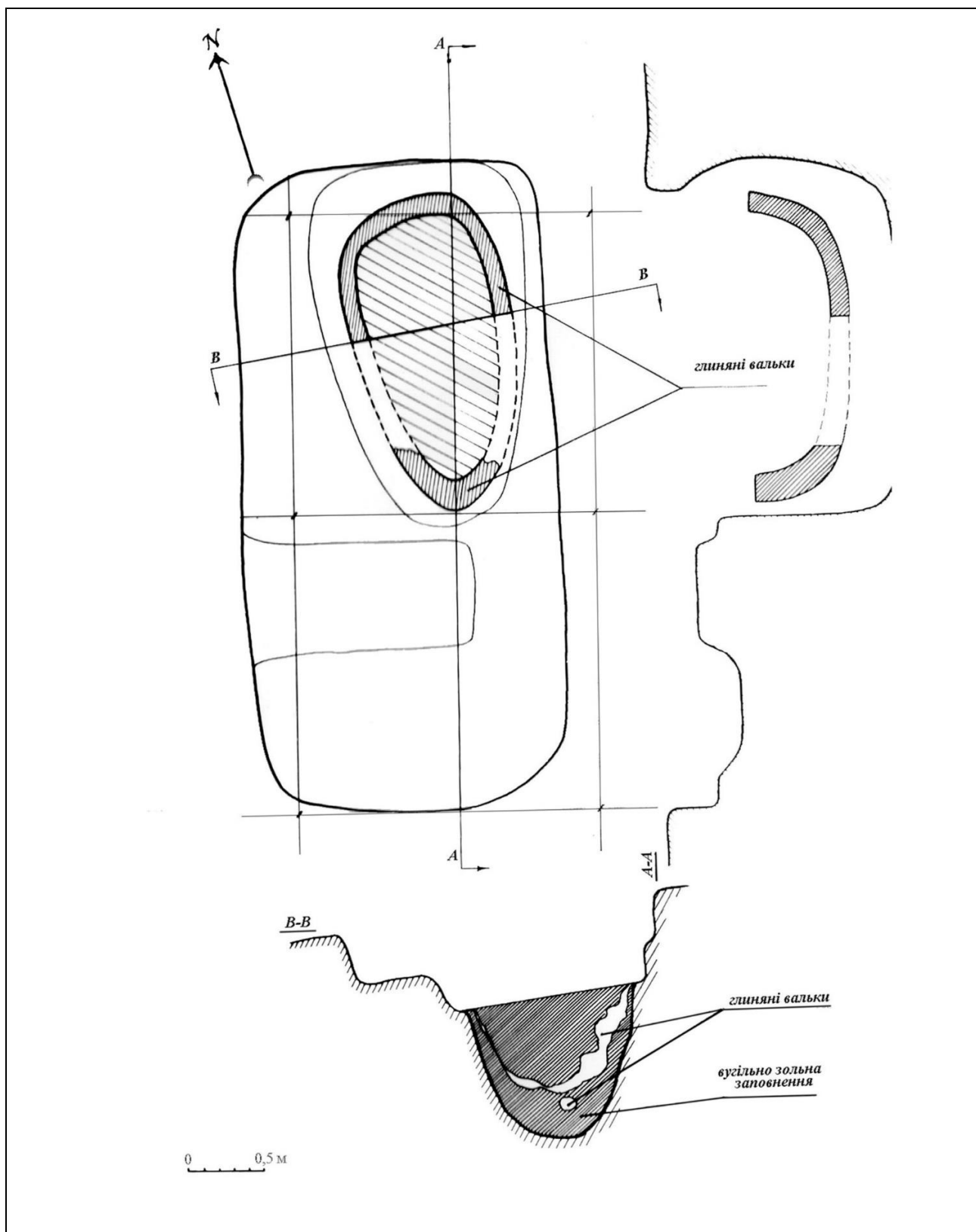

Рис. 96. План та розрізи «поховання у човні». (за Г.Г. Мезенцевою)

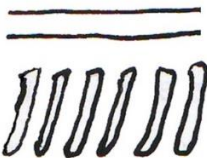
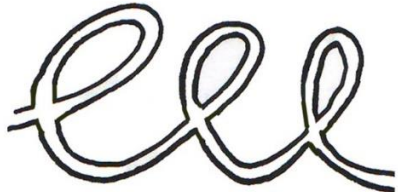
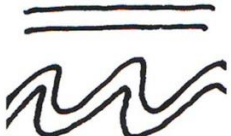
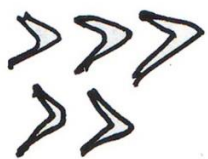
X—XI—XI ст.			
			
XI—XII—XII ст.			
			
			
кінець XII— перша половина XIII ст.			
			

Рис. 97. Орнамент виявлений на горщиках давньоруського часу на території Білгорода Київського.

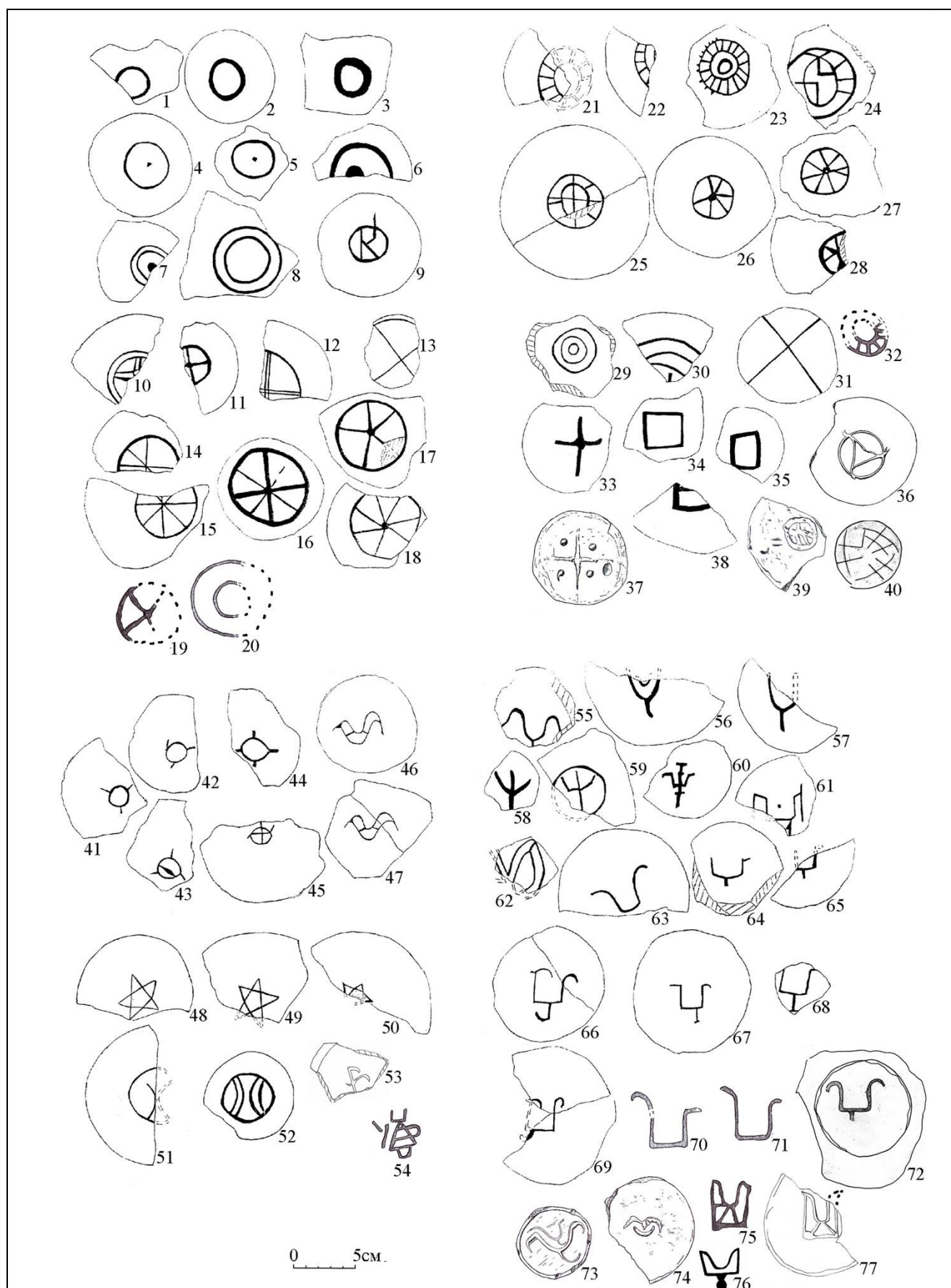

Рис. 98. Тавровані денця гончарних горщиків давньоруського часу з Білгорода Київського.

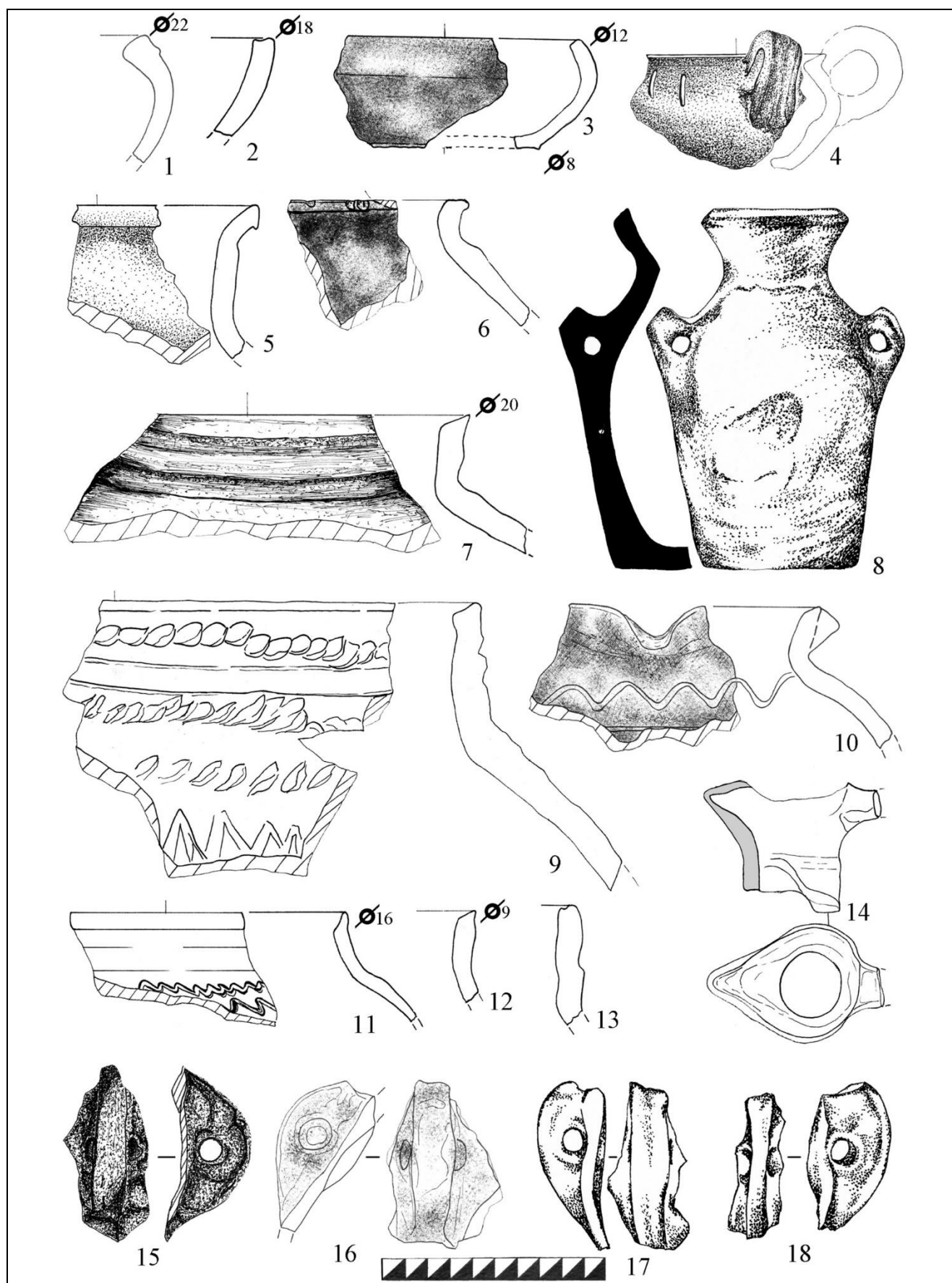

Рис. 99. Миски, корчаги та глечики давньоруського часу виявлені на території Білгорода Київського.

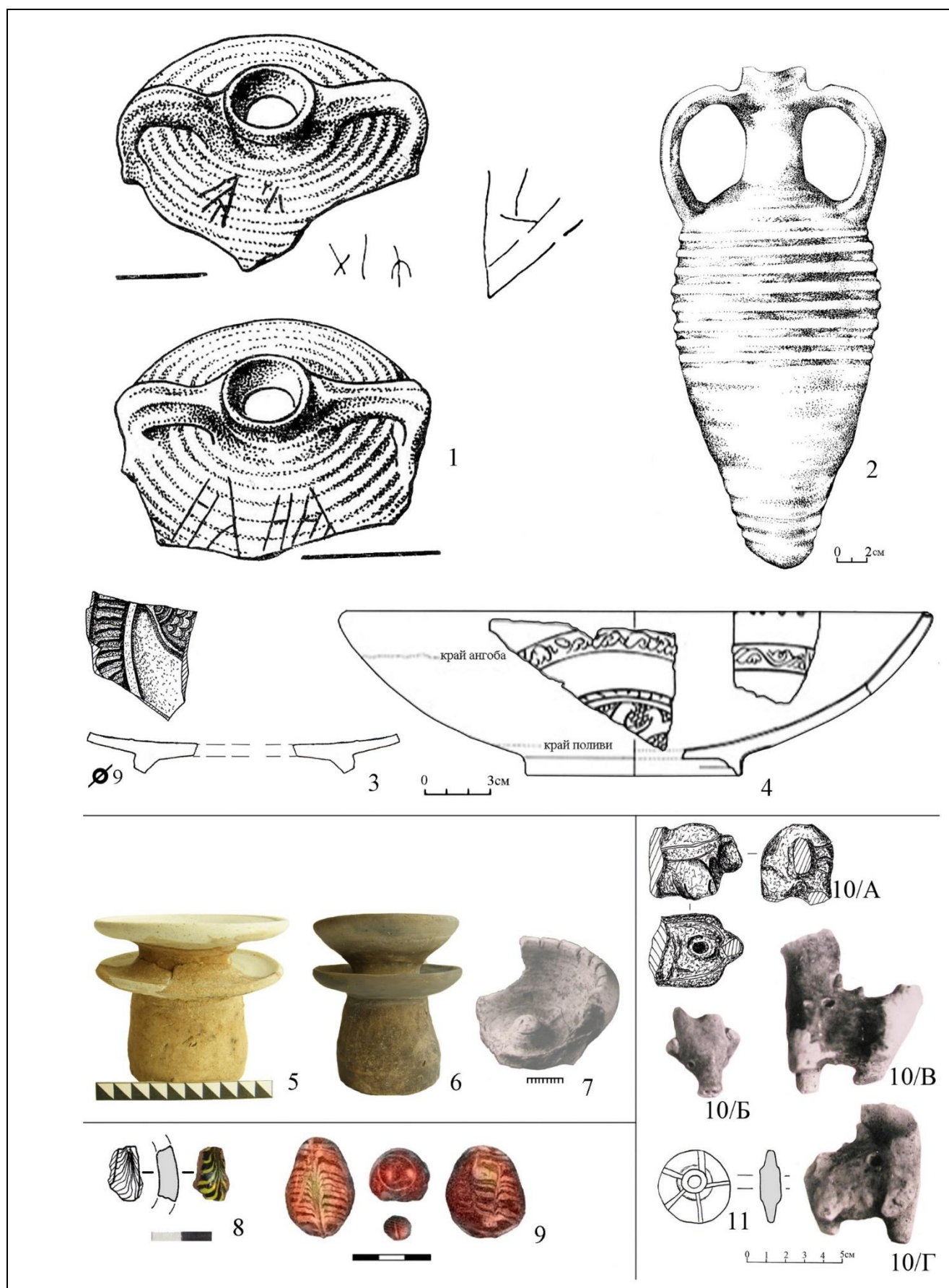

Рис. 100. Керамічні вироби спеціального призначення та імпортований посуд.

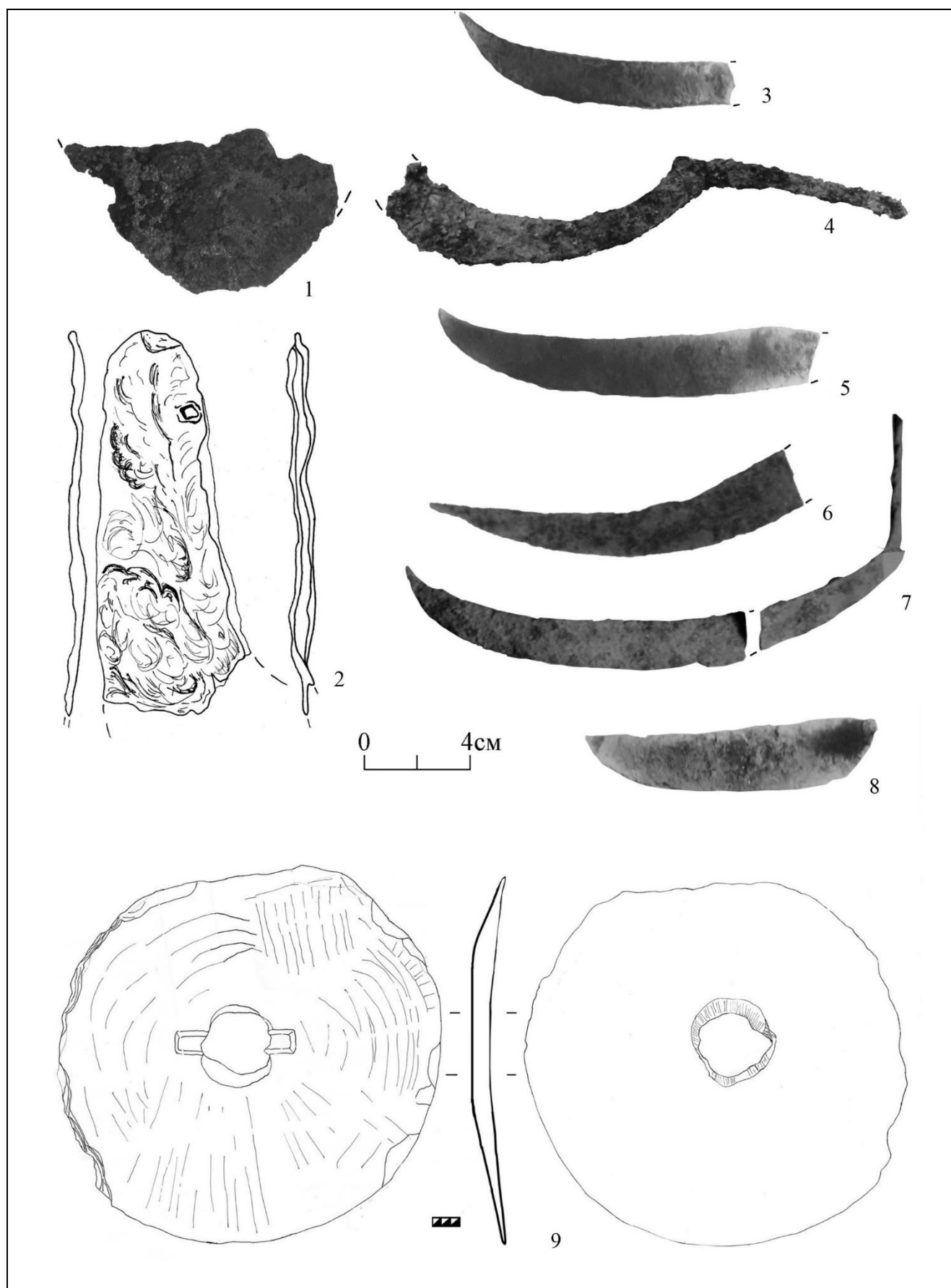

Рис. 101. Сільськогосподарський інвентар.

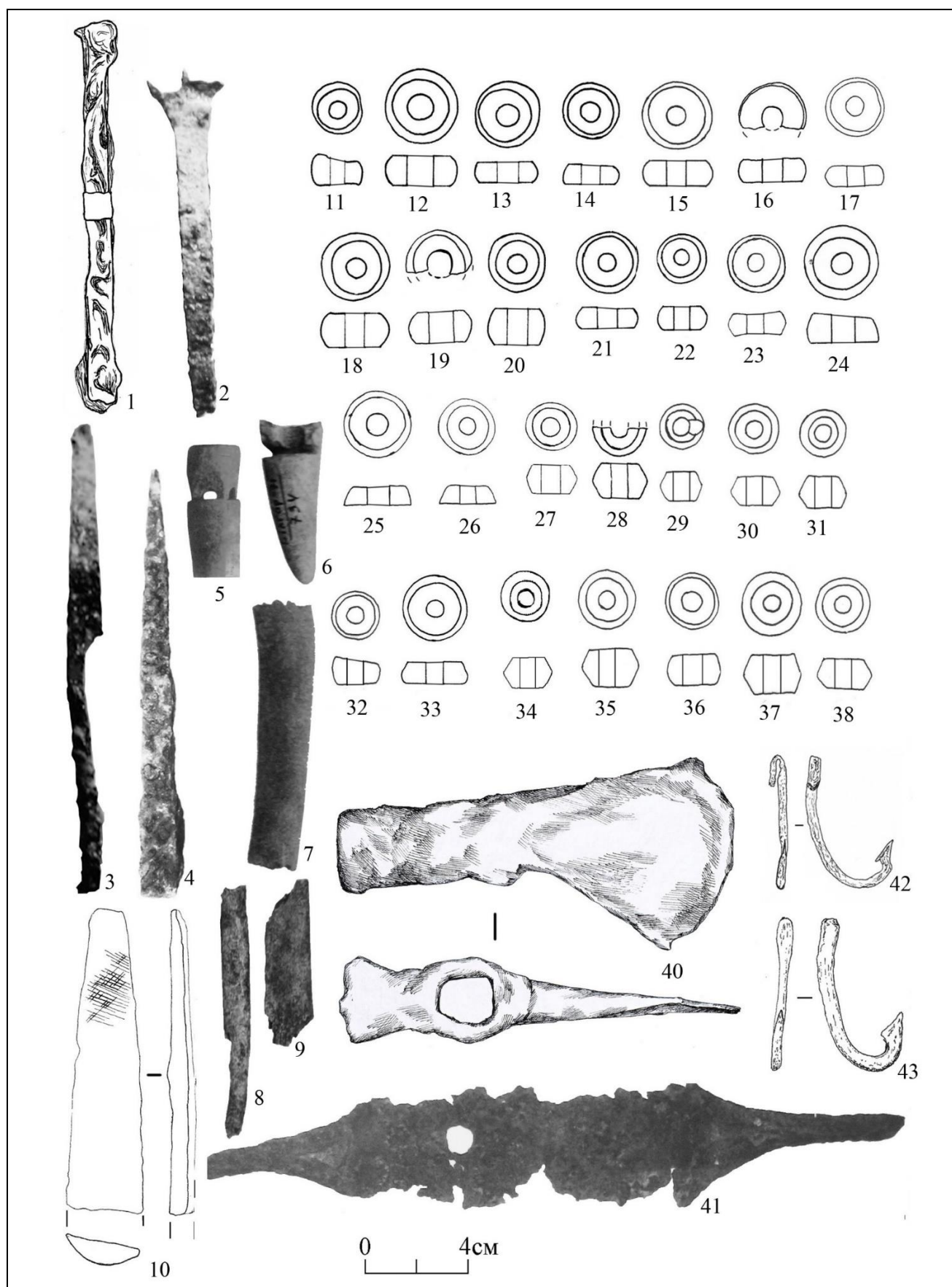

Рис. 102. Ремісничий та промисловий інвентар.

Рис. 103. Універсальні речі.

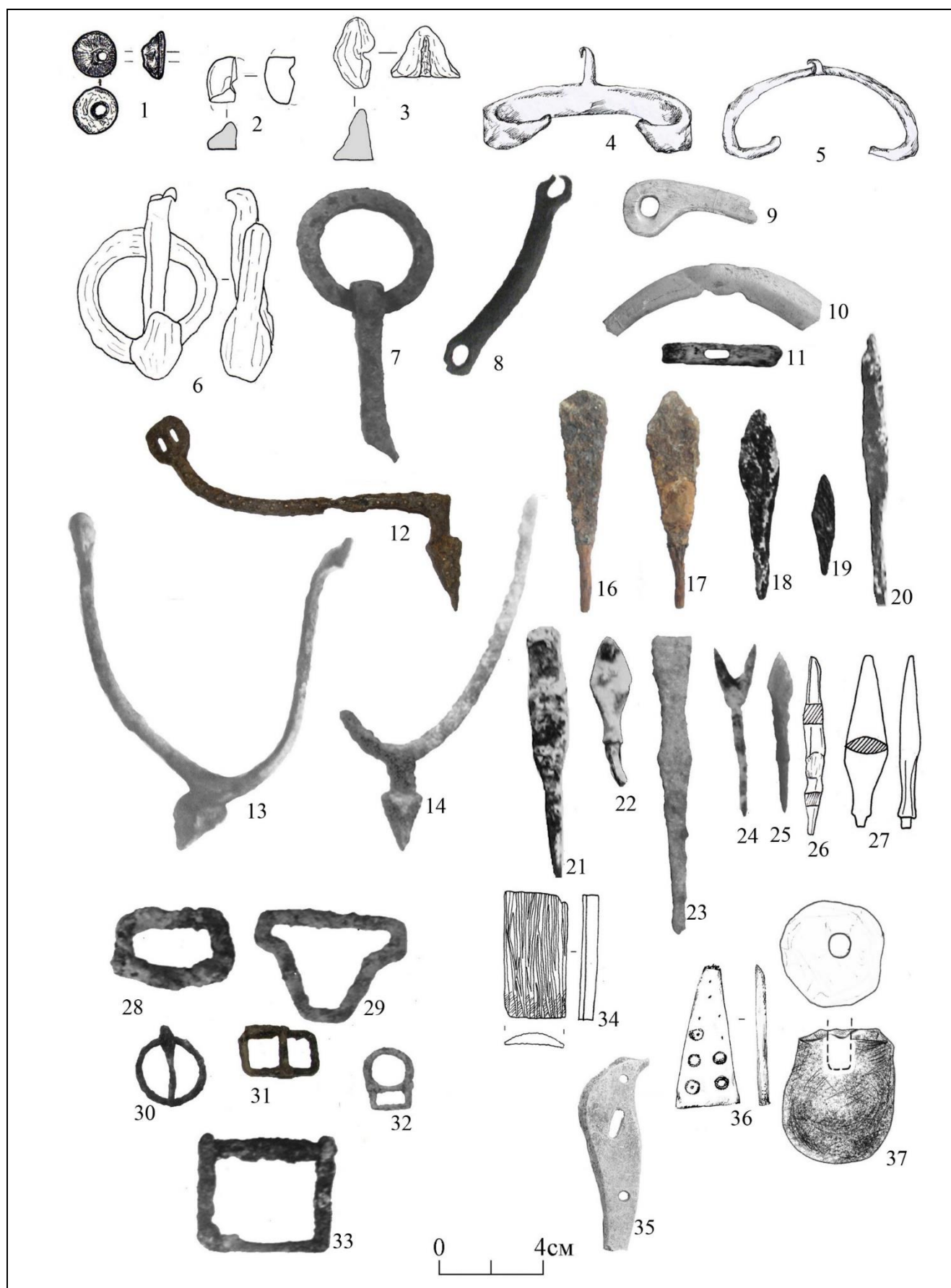

Рис. 104. Предмети озброєння та обладунків вершника та спорядження коня.

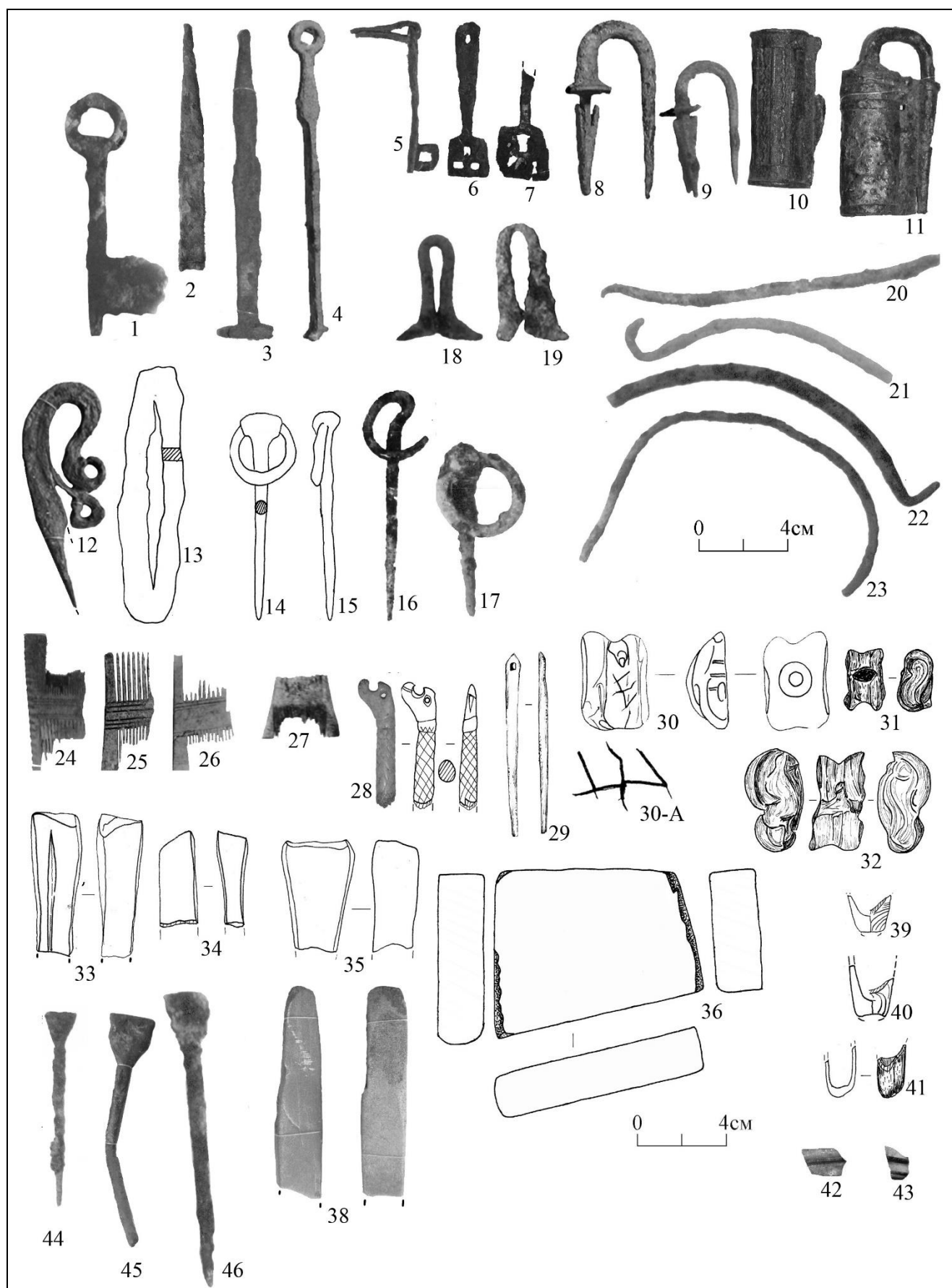

Рис. 105. Предметы побутового назначения.

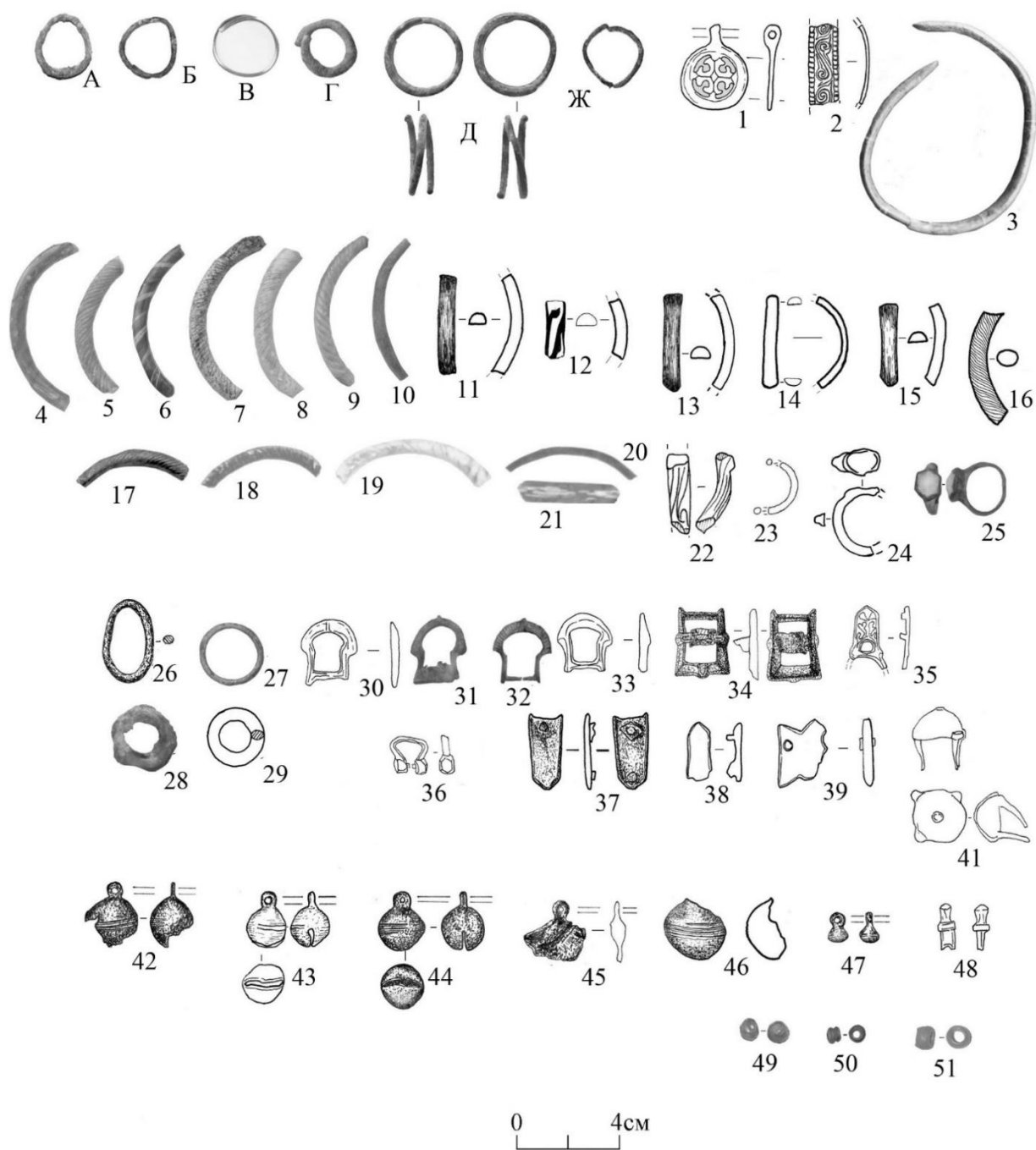

Рис. 106. Прикраси та елементи вбрання.

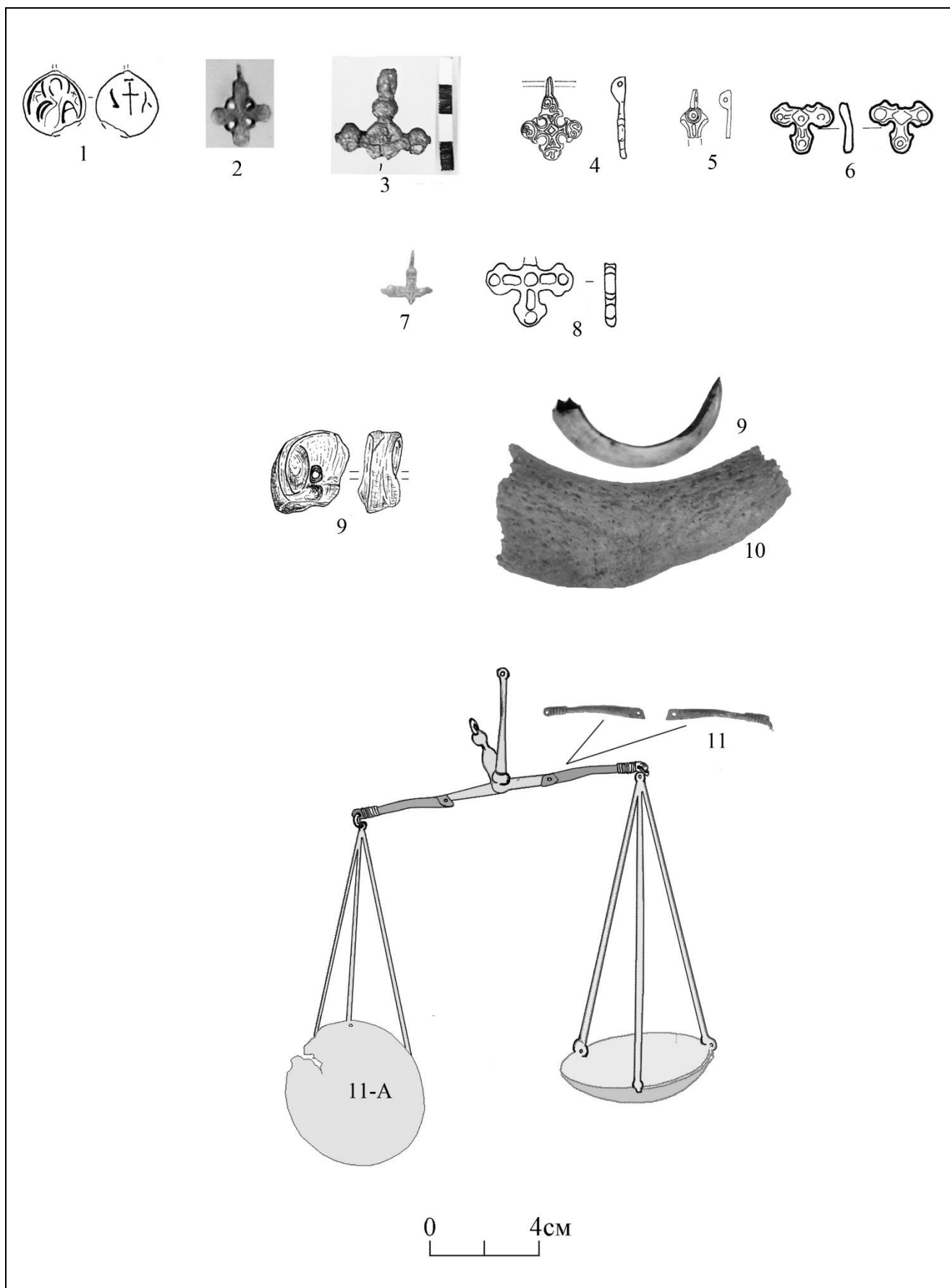

Рис. 107. Предмети християнського віровчення та язичницьких культів.
Предмети торгівлі.